

319489

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

2002 • 3

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

a Magyar Szociológiai Társaság folyóirata

2002 3

12. évfolyam

Szerkesztőbizottság

Angelusz Róbert, Cseh-Szombathy László, Csepeli György, Ferge Zsuzsa, Huszár Tibor, Karády Viktor, Kemény István, Kolosi Tamás, Laky Teréz, Lengyel György (elnök), Losonczy Ágnes, Márkus Mária, Némedi Dénes, Szelényi Iván, Szirmai Viktóra, Vaskovics László

Szerkesztőség

Feleky Gábor, Heleszta Éva (szerkesztőségi titkár), Kovách Imre, Saád József, Szántó Zoltán, Tardos Róbert (főszerkesztő)

Szakértői testület

Böröcz József, Csákó Mihály, Füstös László, Kuczi Tibor, Moksony Ferenc, Róbert Péter, Róna-Tas Ákos, Rozgonyi Tamás, Rudas Tamás, Sik Endre, Simonyi Ágnes, Somlai Péter, Szalai Júlia, Tamás Pál, Tomka Miklós, Tóth István János, Wessely Anna

TARTALOM

TANULMÁNY

<i>Hadas Miklós</i> : A tornászat, avagy a gimnasztika államosítása	3
<i>Nagy Péter Tibor</i> : A magyar oktatástörténet szociológiai narratívája	24

MŰHELY

<i>H. Sas Judit</i> : A „C” villa története	43
<i>László Miklós–Tomay Kyra</i> : A Westend árnyékában	66
<i>Fónai Mihály–Filepné Nagy Éva</i> : Egy megyei romakutatás főbb eredményei	91
<i>Székely Mózes</i> : Globális problémák és a környezet	116

VITA

<i>Tamás Pál</i> : A megélt válság, avagy világképek a szociológiában. Hozzászólás a vitához.	135
<i>Vaskovics László</i> : Szociológia egy eredményes évszázad után és egy eredményes évszázad előtt? Replika Némedi Dénes tanulmányához.	150
<i>Sárközi Zsuzsanna</i> : Eső előtt. Reflexiók Némedi Dénes tanulmányához.	160
<i>Némedi Dénes</i> : Még egyszer a sikeres évszázadról	168

KÖNYVEK

Csizmadia Zoltán: <i>Robert D. Putman</i> : Bowling Alone, the Collapse and Revival of American Community	183
Csurgó Bernadett: <i>Simonyi Ágnes</i> (szerk.): Tizenegy falu ötvenöt család. Munkatudományi tanulmányok.	194
Baranyi Béla: <i>Szoboszlai Zsolt</i> (szerk.): Szociális földprogramok Magyarországon	198

ABSTRACTS	202
-----------------	-----

084918

A folyóirat megjelenését
az MTA, az NKÖM, az NKA és az OTKA támogatja

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

OTKA

Olvasószerkesztő: ifj. Heleszta Éva
Technikai szerkesztő, számítógépes szövegszerkesztés: Petromán Mónika

A szerkesztőség címe: 1014 Budapest, Országház u. 30.

(Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 20.)

Tel.: 224-6747

Fax: 227-6745

e-mail: mszt@mtapti.hu

Honlap: <http://www.mtapti.hu/mszt>

ISSN 1216-2051

TANULMÁNY

Hadas Miklós

A TORNÁSZAT, AVAGY A GIMNASZTIKA ÁLLAMOSÍTÁSA

A téma körülhatárolása

Az itt közölt szöveg részlet a *Sport, modernitás és maszkulinitás* munkacímű készülő könyvemből. Az előző fejezet tézise, hogy a civilizáció folyamatának részeként a 19. század harmincas éveitől intézményesülni kezd az első gyűjtősport: a gimnasztika. Ennek legfontosabb új vonása, hogy az átmoralizált kollektív-nemzeteszményt átideologizált individuális testeszménnyé, s az ebből származtatott koherens testgyakorlatok együttesévé teszi. További újdonságot jelent, hogy elsősorban a gyermekek végzik. A gimnasztika révén megvalósítandó, saját életcikluson túlmutató, hosszú távú beruházás lényege a legfontosabb erőforrás, az emberi test masinériájának minél optimálisabb állapotba hozása, működőképessé tétele. Amikor a polgár számára leszármazottainak egészsége öncéllá válik, akkor nem kevesebb történik, minthogy egy társadalmi csoport a kontroll egyre szélesebb körben alkalmazott technikáit a hosszú távon elgondolt társadalmi mobilitás szolgálatába állítja; azáltal, hogy az önkontrollt, a társadalmilag meghatározott családi pályáiv meredekségét növelő teleologikus racionális technikát beépíti az életvitelbe, növeli a társadalmi térben történő előrelépés esélyét (Hadas 2002).

Azaz: a gimnasztika az életvitel forradalmi változásának generálója, melynek fontos szerepe van abban, hogy a rendi, megváltozathatalan(nak hitt) társadalmi struktúrát a változás esélyét mindinkább magában rejtő struktúra váltsa föl. Más szóval: e tevékenység a modernitás testi alapzatának megteremtésére hivatott. Beágyazottságának kifejezetten modern jegyei előre vetítik, miért és hogyan válhat egy-két évtizeddel később az iskolában bevezetendő torna, illetve testgyakorlatok megalapozójává. Ez tehát az a kontextus, amelybe a tornával kapcsolatban alább kifejtendők illeszkednek. Munkámban – Elias szempontjait némileg új megvilágításba helyezve – a férfiaság érvényes definíciójának történelmi változásait is vizsgálni kívánom.

A tornászat kezdetei Magyarországon

Jöllehet Mária Terézia 1777-es *Ratio Educationis*a fontosnak tartja a „tanuló ifjúság egészségi állapotának gondozását”.¹ a Ratio által említett „játék” csak „szükséges jóként” szerepel, melynek a „mindennapi gyakorlat az alapja”. A testgyakorlás még a rendkívüli tárgyak között sem található.² Az 1806-os *II. Ratio* – a tanulók túlterhelését megszüntetendő – ezt is kiiktatja (miként a többi rendkívüli tárgyat is) (Bély 1940: 19–21). Az 1840-es évektől aztán növekszik a Clair pesti gimnasztikai intézetébe beiratott gyermekek száma, sőt, több vidéki városban is elkezdik a gimnasztika oktatását (Hadas 2002). Az ötvenes évek elején a császári udvar is kiemelkedően fontosnak tartja, hogy egészséges, edzett testű fiatalok jelenjenek meg a sorozóbizottságok előtt. Ezért szorgalmazzák, hogy a Monarchia különböző részein az egyes gutgesinnt városok önálló testgyakorló egyesületeket alapítsanak az iskolai testnevelés-oktatás helyettesítésére.³ Ezzel Clair is pontosan tisztában van: mindvégig gondosan ügyel arra, hogy semmi olyat ne tegyen, amivel a hatalmi központ ellenérzését kiválthatná. A gimnasztikai intézet így sikeresen túléli a szabadságharc megrázkódtatásait, s az ötvenes években is fennmarad.

A gimnasztika iskolai meghonosításának előkészítésében mégis a protestáns egyházi iskolák, illetve szervezetek játsszák a legmeghatározóbb szerepet. Kritske József, lőcsei városbíró, aki az 1825-ös országgyűlés tanügyi bizottságában a testnevelés ügyének előadója, előterjesztésében azt javasolja, hogy „mivel a letűnt harmadfél évtized alatt a testnevelés nemcsak Európa többi országaiban, de magában az ausztriai monarchiában is nagy haladást tett, a testgyakorlatnak a modern testnevelés rendszerében nagyobb teret kell biztosítani és az iskolákba be kell vezetni” (SIH 1929: 12).⁴ Lényegében Kritske tervzetének továbbfejlesztése az 1841-ben kiadott Zay Károly gróf által készített terv (*A magyarhoni ágostai hitvallású evangélikusok iskolai rendszere*), melyben a szerző kiemeli az iskolai testgyakorlás fontosságát, és testnevelő tanárok alkalmazását, valamint tornaesernokok felállítását javasolja (SIH 1929: 12). Tervzetét az ágostai hitvallású evangélikusok 1842-ben egyetemes ülésükön elfogadják és annak alkalmazását elrendelik (Bély 1940: 21). Ebbe a sorba illeszthető a debreceni reformá-

¹ Az ezzel kapcsolatos öt alfejezet paragrafusai az alábbi témakörökben tárgyalják a testnevelési jellegű kérdéseket:

„222. A tanulóifjúság egészségi állapotát illető rendtartási intézkedésekről általában. 223. Az ifjúságot fenyegető veszedelmek elhárítása. 224. A tanulóifjúságnak engedélyezendő játékok. 225. A tanulóifjúságnak engedélyezendő játékok fajtái. 226. Ifjúsági játékterek kijelölése.” (Bély 1940: 19)

² Ezek sorában a görög nyelv, a mértan, a hazai szokások és a hírlapirodalom említettek.

³ A szabadságharc bukását követően a magyarországi gimnáziumokban életbe léptetett, 1850-es *Organisations Entwurf* a „gymnastikát” rendkívüli tárgyként (az írás, a rajz és az ének mellett) „szükséglet és lehetőségek szerint bevezetendőnek” itéli, kilátásba helyezve, hogy „ha a szükséglet arányában kivihetőnek és célszerűnek mutatkozik, a tantestületekkel egyetértésben az Országos Tanügyi Bizottság a koronatarományok egy vagy több gimnáziumában, egy vagy esetleg több osztály részére, kötelező tantárgynak nyilváníthatja.” (Idézi Bély 1940: 23)

⁴ Jöllehet a bizottság a javaslatot elutasítja. Kritske nem hagyja annyiban: különvéleményt jelent be, melyet ki is nyomtatnak. Egyébként Kritske az a személy, aki először áll elő azzal az ötlettel, hogy a pesti egyetemen vezessék be a testnevelő tanárok képzését.

tus kollégium 1845-ös határozata,⁵ majd később az 1858-as tállyai református egyházkerületi közgyűlésnek a sárospataki kollégiumban oktató testgyakorlatokkal kapcsolatos döntése is.⁶

A hatvanas évek elejének szabadabb légkörében aztán színre lépnek azok az erők, amelyek nem szívesen ugyan, de belátják, hogy hosszú távú céljaik érdekében ideig-óráig ajánlatos szövetségre lépniük az enyhén kompromittálódott, ám velük szemben segítőkésznek bizonyuló idős Clair-rel.⁷ Az újonnan jövő fiatalok már nem elégednek meg azzal, hogy csupán a gyermekeiket tornáztassák: ők maguk kívánják a gyakorlatokat végezni. A fiatal, elmagyarosodó polgári értelmiség tagjai ők, akik – nem lévén nemesek – a szabadidejükben végzett tevékenedéshez szükséges tudásra immár nem származásuk, neveltetésük és hagyományos életvitelük alapján, hanem tudatos öntevékenységük és önszervező erejüknek köszönhetően tesznek szert. Ervkészletük szakmai – racionális – technikai: tornázásukat a legfrissebb tudományos ismeretek révén kívánják legitimálni. Jelzésértékű, hogy vezetőjük dr. Bakody Tivadar „orvostudor”, aki, miután a bécsi egyetemen orvosi diplomát szerez, Lembergben lesz egyetemi magántanár. Ugyanígy a svéd tornaelveknek megfelelő tornatermet rendez be, majd turistaként bejárja Nyugat-Európát. Hazatérte után, 1861-ben az *Orvosi Hetilapban* (!) közli programadó cikkét *Országos testgyakorlat* címmel. Ebben a testneveléssel kapcsolatos állami szerepvállalás fontossága mellett érvel:

„Ha a testgyakorlat az iskolai tervbe felvételük és ennek rendszerével célszerű összefüggésbe hozzatik, a legjótékonyabb eredmények következendek be a fiatal ivadék képzésében, viseletében és jellemében. De a testgyakorlat csak úgy hozathatik hathatós összefüggésbe a tanintézeti tervvel, ha nemesak egyesek, de maga az állam venné pártolása alá ez eszmét és biztosítaná annak állását és irányát. Hogy ez lehetségessé váljék, szükséges, hogy minden ezen eszme létesítésére nézve felmerülő pénzkérdések lehető legkönnyebben fejthetessenek meg, ez pedig csak úgy történhet, ha a terv kivételére szükséges eszközök fokonként állítatnak elő. Mindenekelőtt az országnak egy olyanmű középponti testgyakorlóintézzettel kell bírnia, melyben a gyakorlatot télen és nyáron folytatni lehessen. Ezen intézet szolgálja először a fővárosi fiatalság testgyakorló-iskolájaként, másodsor ez lenne azon középponti tanoda, melyben eleintén a nagyobb, később pedig, ha az állam ez eszmét nagyobb kiterjesztésre méltatná,

⁵ „Az 1845-ik (...) évben rendelték el, hogy a testgyakorlat, mely nem rendszeresen ugyan, pár évvel előbb már elkezdődött, minden alsóbb iskolába járó növendékeknek fejenként fizetendő díj nélkül tanítassék (...) E rendelet értelmében a testgyakorlat tanítása a tanára jegyzőkönyv szerint életbe is lépett.” A debreceni ev. ref. főgymnasium értesítőjét idézi Bély 1940: 23.

⁶ „1-ször: A testgyakorlat a főiskolában létező legalsó három, ú.n. elemi, I. és II. gymnasiális osztályok számára mindenkit egyáltalán kötelező *rendes tárgyak* közé felvételük, olyformán, hogy ebből ezen három osztály tavasztól késő ősziig délután 6-7 óra között hetenkint 2-2 óra oktatást vegyen.” (Idézi Bély 1940: 24).

⁷ „Clair Ignác miután meggyőződött, hogy azon ismereteket, melyek módszeres tornatanításhoz s a modern tornázás vezetéséhez szükségesek, hajlott koránál fogva megszerezni nem képes, ritka önmegtartóztatással nemesak hogy nem ellenezte egy másik tornatanító meghívását, hanem saját állását, cégét és minden jogigényét felajánlotta a tornaacsarnoknak. Fizetését is csak 1864. április 1-ig tartotta meg, amikor aztán végkép megvált a tornaacsarnoktól s visszafoglalt régi állását a testgyakorló-iskolában.” (SH 1928: 502)

a középszerű helységek és falvak számára is képeztenének a testgyakorlótanítók.” (SII 1928: 495)

Bakody és társai erőfeszítéseit siker koronázza: 1866-ban, a kiegyezést közvetlenül megelőző történelmi pillanatban megalakul az NTTE, a *Nemzeti Torna és Tüzoltó Egylet*, avagy – ahogy időnként nevezik – a *Pesti Tornaegylet*.⁸ (Talán nem fölösleges hangsúlyozni: az alapító közgyűlést a pesti evangélikus iskolában tartják!) Az alapszabály szerint az egylet „célja”:

„a/ tornázás gyakorlása és terjesztése; b/ fi s leány gyermekek tornáztatása; c/ tornatanítók s tüzoltó gyakorló mesterek képzése; d/ tüzoltás.”⁹ (...) A testet ügyessé, erőssé s kitartóvá tenni, a növendékekben bátorságot s önbizalmat ébresztetni, s azoknak a társaságában gyakorlott testi munka által üdülést és örömet s eleven ép kedélyt szerezni. (...) Minden évben legalább egyszer *dísz- és versenytornázás* tartatik. A versenyben csak azok vehetnek részt, kik már három hónap óta az egyletnek növendékei.” (Matolay 1869: 43-75)¹⁰

Az új egylet bemutatkozása nemzeti szimbolikával áthatott pompázatos keretek között történik. Az első dísztornázásra 1867. február 2-án a Nemzeti Lovardában, ezerkét-száz fős közönség előtt (!) kerül sor, mely alkalommal a tornászok rend- és szabadgyakorlatokat mutatnak be. A korabeli beszámolók szerint óriási sikert arat a műsor végén az „apotheosis” nevezetű gúlaalakzat, „midőn egy három ember magasságú piramis állott színes fénnel megvilágítva s hozzá a dalárda Kölcsey Himnuszát hangoztatta” (SII 1928: 508). E légből áthatott történelmi pillanatban hozza meg báró Eötvös József kultuszminiszter azt a döntést, hogy a testgyakorlást kötelező tárgyként oktassák az újjászerveződő gimnáziumokban. A rendelet – az „évtizedek óta hangoztatott” „örök igazságra” hivatkozva, miszerint „ép lélek csak ép testben lakik” – kiemeli, hogy „különösen az újabb társadalmi viszonyoknál fogva föltétlenül szükséges, hogy az iskolákban a test épségének fenntartására, a testi erő edzésére szintén kiváló figyelem fordíttassék”.¹¹ Döntése háttérben részben ugyanazon szempontok állnak, amelyek tizenkilenc évvel korábban a magyar képviselőház,¹² tizenhét évvel korábban

⁸ A kezdeti években teljes a zűrzavar az egylet nevét illetően. A legtöbbször PTE-nek, azaz Pesti Tornaegyletnek nevezik, de fölbukkan és később általánosan elfogadottá válik az NTTE, azaz a Nemzeti Tornaegylet elnevezés.

⁹ Az alapításkor a tornászok még együtt próbálkoznak a tüzoltókkal. 1868-ban az egylet „tüzoltó főparancsnoka” Széchenyi Ödön, István gróf fia. 1871-ben azonban a tüzoltók kiválnak, és létrehozják a Budapesti Önkéntes Tüzoltó Egyletet (SII 1928: 510, 515). Megjegyzendő: a torna és tüzoltás közös vonása, hogy mindkettő elfojt: az előbbi pszichoanalitikus, az utóbbi konkrét értelemben.

¹⁰ Siklóssy szerint a hatvanas évek elején „Bakodyék társaságában” mintegy nyolcvan-nyolcvanöt ember található. Foglalkozási megoszlásuk alapján egyértelmű, hogy a Tornaegyletet a kis- és középpolgárok, valamint a honorácior értelmiség hozza létre. E megoszlás lényegi elemei a következők: jogász/ügyvéd 24 fő; kereskedő 22 fő; iparos (fodrász, „festész”, kárpitos, bádogos, üveges, „kávés”, aranyműves, stb.) 14 fő; egyéb értelmiségi (orvos, mérnök, tanár, „tollnok”, „könyvtárnok”, „magánzó”) 12 fő; hivatalnok 5 fő; (torna)technikus 3 fő. A társaságban mindössze két arisztokratát (Puttheány? Géza bárót és Széchenyi Ödön grófot), valamint egy gyárost (Gischwind Mihályt) találunk. A nevek többsége német eredetű.

¹¹ A rendelet kimondja: „A testgyakorlást, mint rendes tárgyat, mielőbb minden osztályban tanítani kell; a költségeket az iskolafenntartók fedezik; ha másképpen nem lehet, egyelőre legalább a nyári hónapokban kell tanítani” (Bély 1940: 27).

¹² A szabadságharc alatt, 1848 augusztusában a képviselőház egy hónapos tárgyalás után – „különös tekintettel a hadiszolgálatra” – el is fogadja, hogy a testgyakorlat kötelező tárgy legyen az elemi iskolákban. A főrendiház azonban a javaslatot elveti (Bély 1940: 26).

pedig – az *Organisations Entwurf*ot kibocsátó – császári udvar hivatalnokainak szeme előtt – lebeghettek. Az új magyar kormány 1868-ban aztán a népiskolákban is elrendeli a testnevelés kötelező oktatását, mégpedig – jellemző módon – „különös tekintettel a katonai gyakorlatokra” (Rólv 1940: 26). Ugyanez a rendelet a polgári iskolák részét: a „test- és fegyvergyakorlatot” írja elő (SII 1928:536).¹³ E sorba illeszkedik Eötvös azon ígérete is, hogy a tanulmányi alap terhére segíyezni fogja a tornaegyletet. Ígéretét be is tartja: 1870-ben részben minisztériumi támogatásból – részben pedig magánadományozók pénzéből – nyílnak meg a Tornaegylet otthonául szolgáló Nemzeti Tornacsarnok (SII 1928: 512).

Ebben a helyzetben Bakodyék pozíciója jelentősen fölértékelődik, hiszen egyéb alkalmas hely híján a Tornacsarnok, illetve az annak anya- (vagy inkább apa)szervezeteként létező Tornaegylet, pontosabban *Nemzeti Tornaegylet* (NTE)¹⁴ ettől fogva nem csupán a pesti gimnáziumok növendékeiknek tornáztatását,¹⁵ hanem a tornatanítók képzését is monopolizálni tudja.¹⁶ A Bakody által sürgetett országos tornamozgalom – föltételezhetőleg az eötvösi rendeletek hátszelének köszönhetően is – jelentős sikereket mutathat föl: Sopronban 1866-ban alakul meg a *Soproni Torna és Tűzoltóegylet*, ahol ebben az évben egy új tornacsarnok is elkészül. 1867-ben alapítják a *Debreceni Torna-Egyletet* és a *Nagykanizsai Tornaegyletet*; 1868-ban születik a *Nyitra megyei Vívó- és Tornaegylet*, a *Kassai Tornaegylet*, a *Selmehányi Tornaegylet* és a *Sátoralauhelyi Torna-Egylet*. Még ebben az évtizedben hasonló egyesület alakul Nagybányán, Gyulán, Kolozsvárott, hogy aztán a hetvenes évektől kezdve sorra jönnek létre a tornaegyletek az ország különböző városaiban. Megemlítendő, hogy az első vidéki tornaegyletet 1861-ben (tehát még Bakodyék színre lépése előtt) Brassóban alapítják a helyi szász közösség tagjai a Schmerling-kormány szubvenciójával (SII 1928: 525–535).

A gimnasztika és a torna közös vonásai és különbségei

Ha közelebről is szemügyre kívánjuk venni a gimnasztika és a torna közötti hasonlóságokat és eltéréseket, ajánlatos definícióikból kiindulnunk.¹⁷ A gimnasztika – mint tudjuk – „oly gyakorlatok rendszere, mellyek tartósságra, erőre, ügyességre 's testi szépségre céloznak” – a „gymnastica in corpore sano bonum habitum generare conatur” elve alapján (Hadas 2002). Az 1869-es Matolay-féle *Tornaszépkönyv* (mely az NTTE első hivatalos évkönyvének tekinthető)¹⁸ tornadefiníciója ezzel alapvető ele-

¹³ Minden új magyar rendszerben a honvédelmi-testnevelési törvény egyike az elsőeknek. Ez történelmi majd 1920 után is!

¹⁴ Az alapítás éveinek névbizonytalankodásai után a hetvenes években egyre inkább ez az elnevezés válik elfogadottá.

¹⁵ 1872-ben például nyolc pesti tanintézet 1125 tornászó diákja használja (SII 1928: 539).

¹⁶ 1868-tól 1875-ig 449 jelölt szerez tornatanítói képesítést az egyesület tornatanfolyamain (SII 1928: 538).

¹⁷ A tornaszat sajátosságait a tanulmány végén található összefoglaló táblázat is tartalmazza. Ebben kurzívval szedtem azokat a jegyeket, amelyek a gimnasztikához képest megváltoztak.

¹⁸ A Tornaszépkönyv az egyesület alapszabályait és a tornaszat német–magyar műszótárát egyaránt tartalmazza.

meiben megegyezik: „A tornázás a testnek rendszeres gyakorlása, okszerűen megállapított rendszere mindennemű testgyakorlatoknak, melyek a testnek arányos kifejtését, erőssé, ügyessé s edzetté tevését s az állandó egészség fenntartását eszközlik és közvetve a léleknek épséget, elevenséget s határozottságot kölcsönöznek” (Matolay 1869: 8–9).

A gimnasztika és a torna egyaránt jelentős késleltetési kondicionáltsággal és modernizációs potenciállal bír; művelésük során az ismétlésnek, a gyakorlásnak, egyfajta monotóniatűrűsnek kiemelkedő jelentősége van. Mindkettő egy „művezető” (majd később tornatanító) irányításával végzett, önfigyelmet, igazodást igénylő, közösségben folytatott tevékenység. Azaz: a gyakorlataik végzéséhez szükséges beállítódások többé-kevésbé azonosak. További közös vonásuk, hogy – hasonlóképpen a másik két korabeli új sporthoz, a vívásához és az evezéshez – művelésük kockázata alacsony, következésképpen erőszakkontrolljuk szintje magas. Mindkettő a jövő érdekében végzett testi beruházásokat szolgáló gyűjtősport, amelyek nemcsak a harcot, hanem – az idő előrehaladtával párhuzamosan – a versengést is kiiktatják repertoárjukból. A tornaoktatás a fegyelmzési technikák inkorporációjaként, illetve – Foucault-val szólva – a „hatalmi mikrofizika” par excellence érvényesülési terepeként is fölfogható:

„Minden egyes tornaóra neveli a küzdőképességet. Minden egyes sorrakerülő gyakorlat nem más, mint egy-egy akadály, amelyet meg kell csinálni, le kell küzdeni. S ez a küzködés értékes. Ez nem könnyebb vagy nehezebb sporteszközökkel való gyakorlást, hanem küzdelmet jelent az egész testtel. *A testet kell uralni, legyőzni*, a testet kell a lélekkel együtt odaemelni, hogy mindig, mindenkor, az élet minden körülményei között helyt tudjon állani. A tornászat nem versenyzőket akar képezni, hanem jó magyar embereket akar nevelni. (...) *Nem annyira a sport és szórakozás, mint inkább a munka és a küzdelem számára*. És nem rövid időre, a fiatal kor néhány esztendejére, hanem az egész emberi életre. *A tornászat (...) nem rendez versenyt hétről-hétre*, mert nem akarja az egyén érdeklődését a tanulmányoktól, a munkától elvonni, a kötelességteljesítés alól kivonni.” (Kmettykő 1928: 103 – Az én kiemeléseim: HM.)¹⁹

A két sport közötti hasonlóságok és különbségek megállapítása nem mindig egyszerű és egyértelmű – különösen eleinte. Ennek érzékeltetése végett vizsgáljunk meg egy korai sajtóközleményt, mely a „pesti torna-egylet” zugligeti dísztornázását örökíti meg:

„A mult vasárnap (...) reggel 10 óra után érkeztem a „szép juhásznő”-höz, mely a kirándulás helyisége volt. A távolról szembetűnő vörös ingek jökor gyanították velem, hogy jó helyen járok, mert itt vannak a megnézni szándékozott tornászok. A tagok egyenruhába voltak öltözve; vörös ing, kék nyakkendő, két öv s fehér nadrág. Jól esett látni a szemnek ez egyforma öltözékű mozgó alakokat, a mint a társas labdajátékban élénken szaladtak ide s tova. Délig tartott a labdázás s 1 órakor ebédhez ült a jóétvágyú kifáradt sereg. (...) A nap legérdekesebb részét a délután 5 óra tájban kezdődött tornász-gyakorlatok képezték. Mintegy 50 egyenruhás tornász, rendben fölállítva, lépdelt szabályosan

¹⁹ Az idézet a szövege „Torna és verseny” című alfejezetéből származik. 1928-as keletkezési dátuma problematikusnak tűnhet, ám mégsem tartom módszertanilag elfogadhatatlannak felhasználását, mivel visszatekintő, összefoglaló munkaként – letisztultan summázza ötven év tapasztalatait.

elő, vezényszóra, a már elkészített tornázó-térre, mely előtt szép számu néző-közönség foglalt helyet. Kezdődtek először is az ugynevezett: „szabadgyakorlatok”. Szép volt nézni, a mint az a hosszú sort képező 50 egyenruhás fiatal ember, most kezével, majd lábával, vagy egész testével tett jobbra-balra, előre-hátra, szabályos és együttes mozdulatokat, a kimondott vezényszóra. Ezután az erőfejlettsége szerint osztályzott különböző csapatokra szétoszlóván, mindegyik csoport saját szeréhez (pl. nyújtó, ló, bak, ugrókötel, stb) ment, s az előtornászok vezetése alatt végezték a rendes torna-órákon is szokott gyakorlataikat. (...) A budai tornászok közül csatlakoztak néhányan kék ingükben a pesti vörös ingesekhez, s versenyezve adták elő a nehezebbnél nehezebb gyakorlatokat. (...) Végre jött a versenyzés. Három tölgykoszoru, nemzeti szalaggal díszítve, várt három legerősebbre. Egy 33 fontos kődarabot kellett jobbkézzel előre dobni, s ugyancsak hosszú ugrást tenni; a dobás és ugrás hosszúsága összeadtván, az így kapott összeg határozott a díj elnyerésében. Nyertesek lettek: egy Winter nevű fiatal ember, s a két Gutman testvér. Egy előkelő nő nyújtotta át nekik a megérdemelt tölgykoszort. Én – kit ez ünnepély igen érdekelt s mulattatott – az olympiai térekre mentem vissza gondolatomban, s a régi világ ama játékait láttam halottaiból feltámadni e nap délutánján magam előtt, azokban a szép tornász-gyakorlatokban. Adná Isten, hogy mi is oly fokra fejthetnők ki, mint ők, a test edzését, a testi erő képzését, nyilvános felmutatását s közelismerés általi jutalmazását.” (A pesti torna-egylet tagjainak nyilvános disztornázása a Zugligetben. *Vasárnapi Ujság*, 1869. júl. 4. Aláírás: egy tornabarát)

Az idézet – első olvasásra – könnyen azt a benyomást keltheti az olvasóban, hogy a *Szép Juhásznőhöz* fölvonuló vasárnapi társaság igenesak más dolgot csinál, mint a Clair intézetében gimnasztikázó gyerekek. E benyomások nem megalapozatlanok; az alábbiakban magam is elsősorban a torna és gimnasztika elhatárolására utaló jegyeket kívánom belőle kiemelni. Ugyanakkor fontosnak tartom megjegyezni, hogy a szövegrészlet a mozgalom korai állapotát villantja föl előttünk, így óhatatlanul olyan sajátosságokra is utal, amelyek a későbbiek során kevésbé lesznek jellemzőek a torna művelésére. E sajátosságok közé tartozik, hogy ekkor, a hatvanas évek végén, a tornamozgalom újjászerveződésének időszakában a gyakorlatokat végző személyek nem gyermekek, hanem felnőttek. Ez kétségtől jelentős különbség a gimnasztika és a korai torna között, ám tévednénk, ha ebből a két tevékenység közötti *alapvető* különbségre következtetnénk. A hosszútávú történelmi mozgások ismeretében ugyanis megkockáztatható: az a tény, hogy a hatvanas-hetvenes években jórészt felnőttek tornáznak az újonnan szerveződő tornaegyletekben, nem zárja ki, hogy mindezt a két tevékenység *társadalmi funkcióinak azonosságaként* értelmezzük. Kétszeresen is.

Az első lehetséges értelmezés szerint a felnőttek tornázása a modernizációs folyamat továbbterjedéseként fogható föl. Eszerint az életvitel mind nagyobb szelete kerül a forradalmi változások hatása alá: amit egy generációval korábban még gyerekekkel végeztek el, azt immár felnőttek csinálják. Ez az értelmezés rámutat arra, hogy a kialakulófélben lévő modernitás egyik fontos indikátora a gyermek fölértékelődése. E folyamat része, hogy a 18. század második felétől fogva a pedagógia nemcsak a filozófusok, hanem az állami tisztviselők számára is kitüntetett jelentőségű diszciplína lesz. A gyermek egyre kevésbé törpe, s ily módon tökéletlen felnőtt, hanem inkább csira,

aki korlátlan jövőpotenciát hordoz magában. (Ha Rousseau *Emiljét* vagy a felvilágosodás egyéb pedagógia-morálfilozófiai műveit idézzük föl, beláthatjuk, hogy a jövőirányult, racionális, modern ember a változások kiépítését, megteremtését, megalapozását a gyermekek, azaz a jövő letéteményeseinek közvetítése révén óhajta kivitelezni. Mindebben nem lehet nem észrevennünk az idő iránti megváltozott viszonyt; azt az attitűdöt, amely a társadalmi változásokat az idő teleológiájának összefüggérendszerébe illeszti.) E jövőpotenciál beteljesedéseként foghatók föl a felnőttek racionális testgyakorlatai is.

Ám nemcsak így érvelhetünk. Hiszen ha elfogadjuk korábbi megfogalmazásunkat, miszerint a felnőttek a gimnasztika révén a gyermekembert a felnőtt embertől elvárt viselkedésformák és beállítódások elsajátítására trenirozzák, s hogy ezáltal, végső soron, a gyermekben rejlő, testileg is meghatározott potencia révén a családi reprodukció ívének meredekségét igyekeznek fokozni (Hadas 2002), akkor mindezt a felnőttek által végzett tornagyakorlatokkal kapcsolatban is kijelenthetjük. Nem zárható ki ugyanis, hogy – ismét csak végső soron – a tornázó felnőttek ugyanazt a célt tartásuk szem előtt, mint a gyermekeikkel végeztetett gimnasztika esetében. Nevezetesen, hogy ily módon (is) próbálják elősegíteni, hogy majdan az ő gyermekük, s ezzel együtt társadalmi csoportjuk (sőt, mi több, az egész nemzet!) autentikusabb, tökéletesebb formában jusson hozzá a kívánatosnak tartott testi praxishoz.

A hatvanas évek végén, amikor Bakodyék a *Szép Juhásznőhöz* vonulnak (hiszen nem lehetnek kétségeink afelől, hogy a *Vasárnapi Ujság* az ő csapatuk vasárnapi kiruccanását örökíti meg), a gyermekeik képében körvonalazódó jövő letéteményeseiként aktivizálják magukat. Részben oly módon, hogy egészségesebbek, edzettebbek, teherbíróbbak kívánnak lenni, ezáltal is növelni igyekezve (társadalmi és biológiai értelemben vett) reprodukciós potenciá(l)jukat, részben pedig úgy, hogy mindent elkövetnek a gyermekeik kívánatos testi fejlődését biztosító iskolarendszer megteremtése érdekében.

Bekebelezési és kirekesztési stratégiák

Terveik nagyon is racionálisak és konkrétak: miközben magukat igyekeznek megtenni a tornaoktatás monopolizálásához szükséges tudás reprodukciójának felelőseivé, egyetüket is minél kedvezőbb hatalmi helyzetbe kívánják manőverezni. Látszólag ártatlan, szórakozás jellegű vasárnapi kirándulásukat így egy országos intézményrendszer kiépítésére törekvő avantgarde csapat szervezett akciójaként is fölfoghatjuk. Ebben az összefüggésben kellő nyomatékot kaphatnak Bakodyék tornatanító-képzésre irányuló elképzelései is. (Ne feledjük: egy éve hozza Eötvös nevezetes döntését a tornatanítás kötelező iskolai bevezetését illetően, s egy év van még hátra a Tornacsarnok elkészültéig.) Ez az összefüggés segíthet abban is, hogy stratégiai jelentőséget tulajdonítsunk Matolay *Tornaszébkönyve* alábbi passzusainak, melyekben a tornázás egyes fajtái között tesz különbséget:

„A szerint t.i., a mint a tornázás különös irányban kíván az egyénre hatni, megkülönböztetendő: a./ a nevelési (paedagogiai) b/ az egészségi, c/ a katonai tornázás. (...) A nevelési tornázást az aesthetika szempontja jellemzi, mert az ifjak, fiúk s leányoknak egyaránt helyes testi nevelést kíván adni, s ugyanazért

inkább oly gyakorlatokkal foglalkozik, melyek a testet arányossá, s úgy nyugvában, mint mozgásaiban aesthetikailag széppé képezik, – mintsem nagyobb erőt igénylőkkel. Az *egészségi tornázás* (nem gyógytestgyakorlat), vagy *kőztornázás* (Volksturnen), mely a felnőtt tornászok egyleteiben van otthon, leginkább felöleli a tornászat egész körét, a gyakorlatoknál edzésre s erőkifejtésre több gondot fordít. (...) A *katonai tornázás*nak különös feladata a harcrost edzeni, erősíteni, fáradalmak elviselésére szoktatni, a harczászati (tacticalai) mozdulatok ügyes és gyors kivitelére képesíteni.” (Matolay 1869: 11–12)

Föltételezhető: Matolay nem véletlenül kezdi felosztását a nevelési tornázással, hiszen ez a legsürgetőbb, legaktuálisabb, legnagyobb eséllyel megvalósítható fajtája tevékenységüknek. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy nem akarnak lemondani az egyéb formák említéséről sem, részben, mivel a köz- és katonai tornázást – nem alapítanul – a nevelési tornázás előfeltételeként fogják föl, részben pedig azért sem, mert pontosan tisztában vannak azzal, hogy a torna – államférfjúi szíveknek különösen kedves – katonai célzatú alkalmazása szintén az iskola közvetítésével érhető el. (Emlékeztetőül: az 1868-as miniszteri rendelet a polgári iskolákban *test- és fegyvergyakorlatoknak* nevezi a kötelező tornaórákat!) A fenti három tornázási forma kívánatosnak minősítését ezért joggal foghatjuk föl az alapító ifjak tudatos *bekebelezési stratégiáiként*.

Amikor korábban úgy fogalmaztunk, hogy a gimnasztika és a torna azonos társadalmi funkcióval bír, természetesen nem zártuk ki, hogy e funkció eltérő társadalmi kontextusban más módon érvényesül. E különbség mindenekelőtt abból származik, hogy a hatvanas évek második felétől a torna (illetve a szerveződő szabadidős sportélet) jóval összetettebb társadalmi erőterben jelenik meg; a testgyakorlatokkal és testhasználattal kapcsolatos tevékenységek és szervezetek egyre több szereplő érdekeit és céljait érintik. A tornázó polgár ezért immár egyaránt megkülönböztetni kényszerül magát a *más sportot űző*, valamint a *másképpen tornázó* polgároktól és arisztokratáktól is. Azaz: nem csupán saját erőterének határait kell kijelölnie és folyamatosan védelmeznie a megállíthatatlanul differenciálódó társadalmi térben, hanem saját erőterén belül is vigyáznia kell arra, hogy az eltérő érdekek és aspirációk képviselői ne hogy kiszorítsák nehezen és éppen csak megszerzett pozícióiból.

Bakodyék tehát *kirekesztési stratégiák* alkalmazására is kényszerülnek. Ebben az időszakban a más sportot, illetve más testgyakorlási formát űzők még kevésbé tűnnek számukra veszélyesnek, mivel viszonylag kevesen vannak, ráadásul az egyéb sportokat a tornászok maguk is gyakorolják. Mint a fenti leírásból is látható, a hatvanas évek végén még magától értetődőnek tekintik, hogy a később mindinkább az atlétika kategóriájába sorolt ugró és dobó versenyszámokat a torna részeként fogják föl. (Jellemző, hogy Matolay egyelőre csak a vívástól és az úszástól határolódik el,²⁰ nem is sejtve, hogy néhány év múlva milyen komoly harcokat folytatnak majd az atlétákkal az egyes sportágak bekebelezéséért, illetve a sport legitim difiníciójáért.) A kirekesztési stratégiák közül ekkor a másképpen tornázókkal szembeni elhatárolódások tűnnek legfontosabbnak számukra. Mindenekelőtt a legfőbb rivális, a „svéd testgyakorlás” irritálja

²⁰ „Nem nevezzük tornázásnak sem a testi fáradsággal járó munkát, sem a pusztá mulatságra czélzó mozgásokat sem a testgyakorlat egyes nemeit mint a vívás, uszás, stb.” (Matolay 1869: 13)

öket.²¹ Emellett a gyógytestgyakorlatoktól, azaz a kórházak testgyógyászati (mai szóval: ortopédiai) osztályain végzett gyógytornától is távolságot tartanak, miképpen a – svéd tornával némileg rokonítható – szobai testgyakorlatok végzőitől is elhatárolják magukat.²²

Mindezek alapján a *Vasárnapi Ujság* beszámolója joggal tekinthető e kirekesztési és bekebelezési stratégiák – nem is oly ártatlan²³ – részének. (Mindazonáltal nem sok értelmét látom annak, hogy túlzott jelentőséget tulajdonítsunk a szöveg propagandisztikus elemeinek, hiszen voltaképpen természetesnek tekinthető, hogy a tornamozgalom résztvevői minden adandó alkalmat megragadnak terveik érvényesítése érdekében.) Ám túl minden szándékos önérvényesítésen és önmenedzselésen, érdemes fölhívni a figyelmet a beszámoló által spontán ártatlansággal érzékeltetett objektív, s az imént taglalt társadalmi változásokkal összefüggésbe hozható differenciálódási és tagolódási folyamatokra, amelyek révén rámutathatunk a gimnasztika és torna közötti további különbségekre. Amíg azt olvassuk, hogy a „hosszu sort képező 50 egyenruhás fiatal ember” „szabályos és együttes mozdulatokat” végez a „kimondott vezényszóra”, addig nemigen lehet az a benyomásunk, hogy itt a bevett gimnasztikai gyakorlatoktól alapvetően eltérő tevékenység folya (amennyiben persze eltekintünk attól, hogy felnőttek, s nem gyermekek végzik a gyakorlatokat). Miképpen föltételezhető, hogy Clair intézetében is „erőfejltségük szerint osztályozott különböző csapatokra” osztva gimnasztikázták a gyerekek.

Amikor viszont a korabeli krónikás arról számol be, hogy „mindegyik csoport saját szeréhez (pl. nyújtó, ló, bak, ugrókötél, stb.) ment”, akkor egy olyan differenciálódási folyamat jeleit rögzíti, amelynek köszönhetően a gimnasztikához képest radikálisan új elemek bukkannak föl. A nyújtó, a ló, a bak és az ugrókötél ugyanis a német torna jellegzetes kellékei. (Emlékeztetőül: Matolay a *Tornaszekkönyv*-ben a svéd tornázást a „mi tornázásunkkal, vagyis tulajdonképpen a némethonival” – az én kiemelésem: HM – állítja szembe.) A gimnasztikához képest további új elem, hogy a *kék inges budai* tornászok csatlakoznak a „*pesti vörös ingesek*hez, s versenyezve adják elő a nehezebbnél nehezebb gyakorlatokat”. Látható tehát, hogy – miképpen az evezős egyleteknél²⁴ – a tornaegyleti szerveződések is mindinkább leképezik a társadalmi differenciálódási folyamatokat. A társadalmi pozíciók térben, illetve csoporthovatartozásban megjelenő

²¹ „Meg kell azonban emlékezni az úgynevezett svéd-testgyakorlásról. Ez a mi tornázásunkkal, vagyis tulajdonképpen némethonival egyenlő ezéla törekszik, de eszközeiben tér el. Kevesebb tornaszert használ, s általában nélkülözi a német tornászás változatosságát, s vidorságát. A svéd testgyakorlat szülője a szenvedőleges mozgásoknak, melyek a tornáson más egyén által végeztenek, valamint az úgynevezett kettős (duplizirt) mozgásoknak, melyek csak más segítségével vitethetnek véghez. A mozgások ezen nemei azonban nagyobb szolgálatot tesznek a gyógytestgyakorlatban, mint az egészségesek tornázásában.” (Matolay 1869: 13)

²² „Végre felemlitem a szobai testgyakorlatot. Lehet szobában is, esekély szerekekkel, például súlyzókkal a testet gyakorolni. (...) Ezt azonban csak a helyes útról való kitérésnek mondhatjuk, s csupán megjegyezzük, hogy a szobai testgyakorlat a társaságban tornázással a versenyt ki nem állja. Hagyjuk azt tehát öreg uraknak, kik restelnek az ifjúság közé vegyülni, s azoknak, kiknek a rendes tornázásra nincs alkalmuk.” (Matolay 1869: 14-15)

²³ A „tornabarát” aláírás is arra utal, hogy a narrátor nem kifejezetten kívülálló. E föltételezést támasztja alá a megfogalmazás – különösen a befejezés – néhány átgondoltan propagandisztikus, stratégiaiaink tűnő kitétele is. (Ld. alább!)

²⁴ Ekkor már egy-két éve léteztek a *Pesti Evezős és Vitorlázó Kör* és a *Budai Hajóegylet* is (Hadas 2001c).

különbségeit (budai/pesti, belvárosi/külvárosi, polgár/arisztokrata, tisztviselő/iparos, stb.) a szimbolikus elhatárolódások (kékingesek, vörösingesek) tovább erősítik.

Mi több: ezek az elhatárolódások a társadalmi versengést modelláló sportversenyekben is fölfedezhetők. A beszámoló szerint a budai és pesti tornászok nem csupán abban versengenek egymással, hogy ki mutatja be szebben, fegyelmeltebben, elegánsabban (stb.) a tornagyakorlatokat, hanem egyes ugró- és dobószámokban is. (Arra is érdemes fölfigyelnünk, hogy a versengés ekkor még nem egyesületek, hanem egyének között zajlik. Jellemző, hogy a krónikás csak a nyertesek nevét említi, egyesületüket nem.²⁵) Mindez egyúttal azt is jelzi, hogy az újjászerveződő torna ekkor még valódi gyűjtőspport: az atlétika irányába nyitott. A később atlétikának számító versenyszámok bekebelezése azért lehetséges, mert – mint már utaltunk rá – a hatvanas évek végén az atlétikai mozgalom egyelőre nem áll azon szervezetségi szinten, hogy kellő ellensúlyt képezhetne a tornászok minden testfejlesztő mozgást, illetve versenyt tornaként monopolizálni igyekvő törekvéseivel szemben. Ugyanakkor Bakodyék a riválisnak tartott svéd tornázás felé zárnak: annak elemeit – a német torna jegyeit kívánatosként föltüntetve – igyekeznek kirekeszteni.

Német torna versus svéd torna

A német torna kidolgozója, Friedrich Jahn²⁶ Pestalozzi gimnasztikájából és Fichte nemzeteszményéből kiindulva arra törekszik, hogy a „léleknek engedelmes testű, fizikailag jól képzett, egyszerű, igénytelen és ógermán életrend szerint nevelt, bármikor fegyverbe szólítható ifjúságot” teremtsenek (Kun 1988: 191). Ennek érdekében a tornagyakorlatok részeként harcászati gyakorlatokat végeztenek a szabad természetben. „A dombra fel- és leszaladást rohamdeszkával, a cserfaágot nyújtóval, a fatörzset lebegő lával, az élőfát mászórúddal és kötéllel pótolják” (Kmettykó 1928: 77). 1813. októberében, a lipcei „népek csatájában” Jahn egy mintegy kétezer tornászból álló zászlóaljot vezet, melyből 1815-ben Jénában megalakul az első *Burschenschaft*, 1816-ban pedig Hamburgban az első német tornaegylet (Kun 1988: 191).²⁷ A Jahn-féle tornát az iskola szükségletei szerint a svájci Adolf Spiess fejleszti tovább: a szabadgyakorlatok mellé különféle kéziszer-, rend-, függő- és támaszgyakorlatokat alkot, alkalmazza a később az atlétika részévé váló ugrásnemeket is, s lényegében a teszgyakorlatok valamennyi formáját a torna részének tekinti. Arra törekedve, hogy az egyre nehezedő gyakorlatok és a mozgásanyag stilizációja révén a tevékenység elveszítse

²⁵ Apró de jellemző indikátor, hogy csupa német nevű versenyző nyer: „egy Winter nevű fiatal ember, s a két Gutman testvér”.

²⁶ Friedrich Jahn (1778–1852), akit kortársai a „Turnvater” jelzővel illetnek, négy jelszó köré rendezte munkásságát. Ezek: *frisch, frei, fröhlich, fromm*. Főműve a *Deutsche Turnkunst* (1816) (Kemény 1934: 976).

²⁷ Politikai szerepvállalása miatt Jahnt 1819-ben hét évre börtönbe zárják, s az összes német tornaegyletet 23 évre betiltják. (Ezt nevezi „tornazárnak” a testnevelés-történet.) „1842-től azonban a német kormány elrendeli a torna bevezetését az iskolákban. Németországban a háború előtt 9000 tornaegylet működött, ma – 1828-ban (HIM) – 14.000-nél is több szolgál a német ifjak erősödésére, munkabírásuk és küzdőképességük fokozására.” (Kmettykó 1928: 78)

közvetlen célra irányultságát, Spiess a következőképpen határozza meg a torna feladatait:

„A torna hivatása, hogy mindenkit testi erőinek szabad használatához juttasson, hogy a test minden tagja természetes rendeltetésének megfelelően és hozzáértéssel gyakoroltassék és ennél fogva a test egyrészt arányosan felépüljön, másrészt egészségben a szellem uralma alá kerüljön. Mindenekelőtt pedig kell, hogy a *tornaterem a fegyelemnek és rendnek iskolája* legyen, ahol a fegyelmezetlen cselekvést levetve, a cselekvő erő törvényszerűen bontakozik; nevelőhelye az olyan állampolgároknak, kik a béke minden munkájára és a háboru minden próbavetésére készek.” (Idézi Kmetykó 1928: 78 – Az én kiemelésem: HM.)

A svéd torna eredete, hivatkozási rendszere és egész filozófiája eltér a német tornától. Az „egyen életműködésével összehangolt”, illetve „racionális” tornarendszer alapjait a dán Franz Naechtegal és a német Guth–Muths követője, a svéd Per Henrik Ling (1776–1839) rakja le. Elképzelése azon alapul, hogy a testnevelést nem lehet kiagyalt gyakorlatokra vagy iránydívatokra építeni, hanem kizárólag csak olyan ismeretekre, amelyek igazát az anatómia és az élettan már bizonyította. A testgyakorlatok oktatója – úgy mond – akkor jár el helyesen, ha olyan izomcsoportokat fejleszt, amelyek elősegítik a helyes, szép testtartást, a belső szervek működését. A magasugrást például nem a jobb eredmények elérésére, hanem a tornász ugrótechnikához szükséges alsó végtagizmainak fejlesztésére használja. (Hasonló mesterséges helyzeteket teremt a futásnál és a járásnál, ahol először a lábujjnak kell talajt érnie.) Ling eredetileg négyféle gimnasztikát kíván létrehozni: pedagógiai, orvosi, katonai és esztétikai gimnasztikát. Ezekből azonban csak az első kettő valósul meg (Kun 1988: 191–195).²⁸

A német és svéd torna e sajátosságainak főlvázolása többé-kevésbé egyértelművé teheti számunkra, hogy a 19. század hatvanas éveiben a magyar tornamozgalom apostolai miért az előbbi tartják kívánatosnak és követendőnek. Hiszen, túl azon a geopolitikai meghatározottságon, hogy a délnémet (drezdai, hallei), illetve a svájci kezdeményezések a kisebb földrajzi távolságból, illetve a történelmileg kialakult kapcsolatokból adódóan könnyebben hozzáférhetőek a magyarországi szakemberek számára (emlékezzünk: Bakody is Bécsben végzi az egyetemet, s Lembergben lesz magántanár), az alapvető okot a német torna nemzeti hangoltság iránti nyitottságában és ideológiai irányultságában kell keresnünk. Ezeknek köszönhetően egy egyszerű helyettesítési mechanizmus révén – melynek során a német nemzeti elemeket a magyar nemzeti elemekkel cserélik föl – a német torna alkalmassá válik az életvitel erkölcsileg, világnézetileg, pedagógiailag és politikailag megalapozott radikális átalakítására. Amikor a test – szó szoros értelmében vett – *egzeciroztatása* a rend, a fegyelem és a cselekvő erő elsajátításának eszközeként definiáltatik, akkor a szorosán vett testpolitika nemzetpolitikaként való újrafogalmazásáról beszélhetünk. Azt pedig – vélhetően – nem kell külön is magyarázni, hogy Magyarországon, a kiegyezés előtti és utáni történelmi pillanatban egy ilyen érvkészlet iránt miért mutatkozik a liberális hatalami elitben is különösen erős fogékonyság. (Jellemző, hogy a Lembergben még a svéd elvek

²⁸ A német rendszer rendgyakorlatokat, szabadgyakorlatokat, kéziszer (súlyzó, fa, vasbot, buzogány) -gyakorlatokat, talajtorna-gyakorlatokat, valamint szertornagyakorlatokat használ. Ez utóbbihoz szükséges szerek: nyújtó, korlát, ló, bak, asztal, szekrény, zsámoly, rohamdeszka, ugródeszka, gyűrűhinta, rúd, kötél, létra, bordásfal, gerenda.

szerint tornatermet berendező, orvos végzettségű Bakody, hazatérte után maga is betagozódik a német torna szellemiségét követő többségbe. Pontosabban: *belátja*, hogy Magyarországon e szellemiség elfogadásával játszhat vezető szerepet egy szerveződő mozgalomban.²⁹)

A 19. század elején a (falka)vadászó és lóversenyző arisztokrata még az állati testen gyakorolt alkímiák közvetítése révén igyekszik nemzetének jövőjéről gondoskodni. A század első harmadában a „lóversenyt szervező arisztokraták jövőbe néző szemei előtt nem az individuumok hús-vér emberi teste, hanem a nemzet virtuális közösségének elvont társadalmi teste” lebeg (Hadas 2002). A gimnasztika (az evezéshez hasonlóan) már olyan tevékenység, melynek művelése eszközként szolgál a fölemelkedni vágyó polgárok számára, hogy a célba vett jövő érdekében elkezdjék magukon is gyakorolni mindazt, amit egy generációval korábban az arisztokraták még az állatokkal végeztetnek el. A harmincas-negyvenes évek gimnasztikájának „radikálisan újító jellege abban is megnyilvánul, hogy az átmoralizált kollektív nemzeteszmenyt átideologizált individuális testeszménnyé, s az ebből származtatott kollektív testgyakorlatok együttesévé teszi” (Hadas 2002). A német torna ehhez képest abban jelent újdonságot, hogy általa a polgárok immár nem saját társadalmi pozíciójuk, illetve osztályhelyzetük megváltoztatására törekszenek, hanem a nemzet egésze szempontjából kívánatos célok elérésére. E cél érdekében igyekeznek – sikeresen – szövetséget kötni az államalkotó, nemzeti liberális hatalmi centrummal. Élesebben fogalmazva: a saját társadalmi gyakorlatukban kialakult testhasználatuk követendőnek minősítésével osztályhelyzetük partikuláris nézőpontját univerzalizálják. Ezáltal hasonlóképpen járnak el, mint fél századdal korábban az arisztokraták: önnön stratégiáikat és céljaikat a nemzet egésze szempontjából kívánatosakként tüntetik föl. E célra pedig – holisztikus társadalomképből és az életvitel egészére kiterjedő jellegéből adódóan – a német torna sokkal alkalmasabbnak tűnik számukra a svédnél.

A német torna a testet egy *doboz*ként, azaz egy olyan tárgyként fogja föl, mely belülről tagolatlan, ugyanakkor más dobozokkal egymásra épülve, egymást kiegészítve kiválóan beilleszthető, alárendelhető a tágabb összefüggésrendszerben kialakított nagy céloknak. A doboz egy olyan kollektivisztikus szemléletmód összefüggésrendszerében jelenik meg, mely a *nagyközösséget* a *sok kis doboz* egységéként képzei el. Ebben az összefüggésben megvilágító erejű a NTE 1868-as disztornázására visszautalunk, melynek során a Himnusz hangjaira mutatták be gülagyakorlataikat a tornászok. A nemzet metaforája itt az egymás vállán álló, piramisszerűen az ég felé magasodó emberdobozok csoportja, akik a nagy egészet kollektív kooperativitásukban jelenítik

²⁹ E tekintetben példaértékű egyéni asszimilációs karrier a németből magyarrá váló Bokelberg Ernőé. „1839-ben Hannoverben született. Katonai nevelésben részesült, de a katonai pályára nem volt kedve. (...) Neki sem az atletika nem tetszett, amelyet Kraftmeyereinek esűfölt, sem az a törekvés, amely a másik végtelen katonai gyakorlatokat szeretett volna látni a tornában. B.E. a német torna rajongó leve volt. Giuth-Muths, Jahn és Spiess tornájáé. (...) Az NTE művezetője és tornatanárképző tanára lett. (...) Tanította a tornát a Ludoviceumban is. (...) Kitüntette magát az 1876. évi pesti, valamint az 1879. évi szegedi árvízkor. (...) (SIH 1929: 83) Az 1885-ös *„drezdai tornászbotrány”* főszereplője lett. A botrány azért tört ki, mert a magyar küldöttség tagjaként egy magyar nemzeti szalaggal ellátott koszorút helyezett a szőszékre, s amikor azt néhány fanatikus schulvereinista eltávolította, a magyar nemzeti érzületében sértett Bokelberg párbajra hívta ki őket, majd ennek meghírusulását követően „nem volt maradása egykori német hazájában”. Az esztől hatalmas botrány lett: egy függetlenségpárti képviselő, Olay Szilárd a magyar országházban diplomáciai beavatkozást is követelt, ám Tisza Kálmán ezt elutasította (SIH 1929: 85–87).

meg. Test test mellett, váll váll mellett, test test fölött, váll váll fölött; alul többen, középen kevesebben, fölül legkevesebben. Hierarchia, mely a szoros egymásba fonódás, egymásban gyökerezés, egymáson nyugvás nélkül elképzelhetetlen volna. Hierarchia, mely harmonikus, organikus, alulról építkező. Az alapítás, megalapozás, jövőépítés víziójának hevületében létező polgárok számára e kezdeti stádiumban szükségképpen zavarónak tűnhet minden olyan nézőpont, mely az egész, az egység, a nemzeti ügyként beazonosítható lényeg helyett azt fürkészi, mi is van a doboz belsejében.

A svéd torna viszont éppen kíváncsi. Amikor a testgyakorlatokat izomsoportok szerint tagolja, akkor a nagy egészre vonatkozó alapkérdéseket figyelmen kívül hagyva a rendszert alkotó mikrostruktúra, a legkisebb egység: az individuum szerkezete és működés módja foglalkoztatja. Ily módon a testet a gép metaforája alapján fogja föl, melynek értelmében a testegész a racionálisan egymáshoz illeszkedő, olajozottan működő részek egységeként működik.³⁰ A *testmasina*, logikai-megismerési pozícióját tekintve ugyanakkor olyan, mint cseppben a tenger: a funkciói belül rejlenek, ám végső soron a nagy egészet modellálják. Míg tehát a német torna apostola a társadalmat egészében, holisztikusan fogja föl, s a részt az egészből dedukálja, majd a nagy egészet modellszerűen reprodukáló részek harmonikus egymásra épüléséből, egymásba illeszkedéséből alkotja meg újra a nagy egészet, addig a svéd torna kidolgozóí fordított utat követnek: a mikroszkopikus részletet állítják középpontba, s ebből indukálják, illetve homológiák útján modellezik a nagy egész működését.

Mindazonáltal a két nézőpont nem áll olyan távol egymástól, mint azt első olvasásra föltételeznénk, hiszen mindkettő a modernitás jellegzetes terméke, melyek a testet a racionálisan tagolt társadalmi világ részeként fogják föl, s csupán (rejtett) metaforáik, illetve logikai és megismerési eljárás módjaik különböznek egymástól. Legföljebb az egyik, a némileg archaikusabb, az új jelenséget egy jól ismert referenciahorizont (jelen esetben a nemzeti kollektivitás) összefüggésrendszerébe illeszti. Később azonban megtörténik a differenciálódás, melynek során a külső referenciák által értelmezett jelentéstartalmak fokozatosan elnyerik belső konnotációikat, s egyre kevésbé lesz szükség arra, hogy kívülről legitimálják őket. Esetünkben ez azt jelenti, hogy immár önmagában is érvényes, legitim céllá válhat az individuális test racionális fejlesztése. A svéd torna ezt a későbbi társadalmi állapotot tükrözi. Mindebből az is következik, hogy a kezdeti időszakok generalizálóan holisztikus szemléletmódja előbb-utóbb egy differenciáltabb nézőponttá válik, mely nem csupán a tevékenykedés tárgyával kapcsolatos képzeteket és nézeteket, hanem az ezekkel kapcsolatos pozíciókat is differenciálja. Más szóval: miután sikerült a részérdeket nemzeti érdekként elfogadtatni, a

³⁰ E tekintetben figyelemre méltó *Az ember-bonctan* címmel a tornatanítók számára 1876-ban írott szakkönyv első két mondata: „A rendszeres tornázás ezéjja a test izmaít fokozott, de nem túleröltetett összehúzódások által erősíteni, azaz rostjait vastagabbá és szívósabbá átalakítani, sőt szaporítani is. Az izmok csoportosított és szabályszerűleg történő összehúzódásai közben, az izmok között elhelyezett visszerekre is nyomás gyakoroltván, a bennök tartalmazott vér nagyobb erővel hajtatik a jobb szívhez, mint különben az izmok nyugodt állapotában.” (Dr. Torday 1876: 1)

Vagy még egy idézet, a Herkulesben az *Ember mint gép* címmel megjelent cikk alábbi részlete: „A vegyészek szigorú kémiai vizsgálatok alapján kiderítették, hogy az ember rendes tápszerével 24 óra alatt 0.2514 kgm szenet vesz magához, anélkül, hogy tudná. Ez a szén elég. (...) Ha egy kgm szenet égettünk el, keletkezik 7050 caloria és 1 kgm hydrogén elégetésénél keletkezik 34.500 caloria. (...) Az ember a világon létező legjobb calorikus gép. Az ember a teremtés koronája!” (Schwanda Gusztáv: *Ember mint gép. Herkules*, 1888. január 15.)

részérdeken belüli egyes alérdekek közötti megkülönböztetések válhatnak hangsúlyossá.

Ha elfogadjuk e megismerési modell érvényességét, valószínűsíthetjük, hogy a szférán belül az idő múlásával párhuzamosan növekszik majd a svéd jellegű, külső meghatározottságtól mentes megismerési/hatalmi pozíciók súlya. A magyarországi példa mindenesetre e tétel ékes bizonyítékául szolgál: megfigyelhető, hogy a századvég felé közeledve, illetve azt követően nagyjából egyensúlyba kerül a svéd és a német torna híveinek tábora, s az iskolai oktatásban (lényegében napjainkig terjedően) megtalálhatóak lesznek mindkét rendszer elemei.³¹ Azokban a korszakokban pedig, amikor a tornatanítást, illetve a tornamozgalmat komoly külső erők támadják, az erőtérben belül háttérbe szorulnak a két frakció közötti csatározások, s a hangsúly a fenyegető erőkkel szembeni megfelelő stratégia kialakítására helyeződik. A 19. század utolsó harmada ilyen periódus Magyarországon: a tornászoknak előbb az atlétákkal, ezt követően a rövid idő alatt rendkívüli népszerűsége szert tevő jégsporthoz és kerékpározás híveivel, majd – egyre reménytelenebbül – a minden korábbinál nagyobb tömegeket megmozgató „rugdaló” (azaz labdarúgás) követőivel kell konfrontálódniuk. Ennek érdekében nincs más választásuk, mint hogy folyamatosan expanzióra törekedjenek.

Expanziós stratégiák

A történelmi tényekhez visszatérve: 1870-ben megalakul a *Magyar Tornatanítók Egylete*, mely rögtön memorandumot is megjelentet a *Honban* az iskolai tornatanítás ügyében (SII 1828: 538).³² A tornatanítók 1881-ben (az NTE vívótermében) *Magyarországi Tornatanítók Egyesülete (MOTTE)* néven megerősödve szerveződnek újjá: akkor országosan már hétszáz tornatanítóról tudnak. A MOTTE föllép azért, hogy a „tornatanítók a rendes tanárok közé soroltassanak, s hogy a középtanodai ifjúság hetenkint három órán át részesüljön rendszeres tornatanításban” (SIII 1829: 127). A szervezet 1883-tól kiadja a *Tornaügy* című folyóiratot,³³ majd 1885-ben (ismét csak az NTE csarnokában) létrehozza a *Magyarországi Tornaegyletek Szövetségét*, a *MOTESZ*-t (SIII 1829: 126–27). E szervezetek és fórumok folyamatosan hangot

³¹ Kétségtelen, hogy a testnevelés iskolai oktatásában lényegében mindmáig megmaradt a feszültség a német és a svéd torna hívei között, összességében mégis kijelenthető, hogy a 19. század végétől a tantervekben többé-kevésbé békésen megfér a kettő egymás mellett. Így például a *Füüközépiszkolák testnevelésének új tanterve*, mely 1916-ban jelenik meg, egyaránt fölhasználja a német szorgyakorlatokat és a svéd eredetű, izomesoportok szerint fölosztott gyakorlatokat, miközben lehetővé teszi a játékok és egyéb sportok (koresolyázás, futás, ugrás, evezés, kirándulás) iskolai alkalmazását is. Kmetykó, a már idézett művében (1828) lényegében azonos súllyal tárgyalja a két tornafajtát, s a „magyar tornáról” mint ezek egyfajta szintéziséről beszél.

³² Ez még egy-két év múlva egyelőre megszűnik.

³³ A Budapesten kiadott *Tornaügy* 1883-tól 1922-ig létezik. 1910-ig havonta, attól kezdve kéthetente jelenik meg. A MOTTE után kiadója a MOTESZ, majd a Magyarországi Testedző Egyletek Szövetsége, végül a Tornatanítók Egyesülete.

adnak érdekeiknek, céljaiknak, és ennek megfelelően bírálják a tornaoktatás hiányosságait. Legfontosabb törekvésük a tornaoktatás – elsősorban mennyiségi értelemben fölfogott – terjesztése.³⁴

Az *expansziós stratégiák* részét képezik a disztornázások és a tornaünnepélyek is: 1885-ben az NTE az *országos kiállítás* területére „hívja össze” első országos tornaünnepélyét, melyen tucatnyi tornaegylet tagjai vonulnak föl a tornatérre, s a főhadparancsnok, főpolgármester és más notabilitások jelenlétében Bokelberg Ernő (lásd a 35. jegyzetet!) vezetésével mutatják be szabad- és szerygyakorlataikat, továbbá rúdugró-, kötélmászó- és akadályversenyszámaikat (SIII 1829: 140).³⁵ A következő országos tornaünnepélyre két évvel később Aradon kerül sor, a harmadikra pedig Budapesten, a Hősök terén. Ez utóbbin már 95 középiskola 2800 tanulója vesz részt. A negyedik, melyet két évvel később rendeznek, csökkenni látszik a lendület: akkor csak 52 középiskola 2300 tanulója van jelen. „Ezért – írja a *Vasárnapi Ujság* alább idézendő cikkében – kívánatosnak látszott az országos tornaverseny decentralizálása, hogy abban a mintegy 44 ezer főre rúgó magyar középiskolai tanuló ifjúságból mennél többen vehessenek részt.” Ezt elősegítendő, kerületi tornaversenyeket szerveznek négy városban, melyeken 1894-ben 3180, 1895-ben pedig 3850 tanuló vesz részt. 1896-ban, az ezredévi ünnepek alkalmával minden eddigi rendezvényen igyekeznek túltenni.³⁶

³⁴ „A közoktatási miniszter 1884/5. évi jelentése kimutatja, hogy a tornaoktatásra kötelezett 14235 népoktatási tanintézet közül 6477-ben a torna egyáltalán nem tanítatik, a paedagogia szabályainak nem megfelelően tanítatik 490-ben, s megfelelően csak 7268-an tanítatik; tehát az iskoláknak majdnem fele nélkülözi a testgyakorlati oktatást! S ahol legfontosabb lenne a testgyakorlati oktatás, a tanítóképzédekben, talán itt van legjobban elhanyagolva, amennyiben az ország 70 tanítóképződjé közül csak 26 bír rendes tornateremmel. (...) Magyarország 177 középiskolája közül csak 90 bír tornateremmel! Van ezenkívül az összes középiskoláknak 143 szabad tornateré, de mint a miniszteri jelentés említi, ezek közül csak 122 van felszerelve s a 90 tornaterem közül csak 77 bír felszereléssel. (...) Azt hiszem az itt felsorolt adatok is meggyőzik a tanferfiakat arról, hogy már ideje volna, hogy az az erős reformáló kéz, mely már oly sok aluszékony kulturális intézményünknek tudott erős lökést adni, megbolygassa már egyszer ezt a kérdést is.” (Klío: Adatok a magyar testgyakorlatok történetéhez. *Herkules*, 1886. március 14.) Jóllehet a tornatanítók panaszkodnak, panaszuikat oly módon is olvashatjuk, hogy az 1880-as évek közepén az iskolák nagyobb részében rendes tornatanítás folyik, s hogy a középiskolák túlnyomó többségében van tornázásra alkalmas tér, sőt, hogy az iskolák nagyobb részében tornaterem is található. Ez igen jelentős eredmény 15 év alatt! Ugyanakkor persze teljesen érthető, hogy a tornatanítók ennél többet akarnak eszközellátottság, presztízs és fizetés tekintetében is.

³⁵ Figyeljünk föl arra, hogy a tornaünnepélynek az országos kiállítás biztosít intézményes kereteket! A jeles sporteseményeket – így az olimpiákat is – néhány év múlva szintén a világhiállítások részeként rendezik.

³⁶ „A háromnapos versenyek tetőpontja június 2-a volt, a királylátogatás napja. E napon a 122 tanintézetet képviselő, több, mint 4811 főnyi tanuló ifjúság délután 1/2 3 órakor a Károly-kaszárnya udvarán gyülekezett össze s onnét három katonabanda kísérette, a saját dobjaik pergése és saját trombitásaik harsogása mellett, katonás rendben vonult a verseny színterére. (...) Mikor a menet a versenyterre ért, épp akkor érkezett oda pont a király, ki rögtön a számára készített emelvényre ment s ott szemlét tartott az elvonuló ifjúság fölött, mely hódolat jeléül a király előtt zászlóját meghajtvá, példás rendben, feszesen vonult el. (...) Mikor az összes csapatok elhelyezkedtek, előbb Kölescy „Hymnus”-át énekelték el, majd a királyra háromszoros lelkes éjleszt kiáltottak, melyet Ő felsége láthatólag meghatva, szives üdvözlésekkel viszonozott. Ezután a csapatok megkezdték az ú.n. szabadygyakorlatokat, mikor az egész csapat különféle állási, testtartási s rohamra induló mozdulatokat végzett s a közel ötezer főnyi tömegnek ugyanazon vezényszóra, egyszerre végrehajtott, ugyanazon mozdulatai oly megkapó látványt nyújtottak, melyhez foghatót alig mondhatnánk. (...) A szabadygyakorlatok végeztével a csapatok mindegyike más-más gyakorlathoz fogott. Egyik szertornázást végzett, a másik játékokat csinált, a harmadik súlyokat dobált, a negyedik magas ugrást mutatott be, stb., szóval mindegyik iparkodott a tornázás valamely oly ágát mutatni be, melyben leginkább jeleskedett.” (Krécsey Béla (1896): A magyar tanulók országos tornaversenye. *Vasárnapi Ujság*, 43 (24): 393–394.)

Megfogalmazható tehát, hogy a tornamozgalom célkitűzéseit részleges siker koronázza: a modern versenysport szféráiból egy emberöltő alatt kiszorulnak ugyan, ám az iskolai oktatás bevetelére irányuló stratégiáik teljes sikerrel járnak. A közvetlen versenyképtetettségek kielési lehetőségéről lemondanak, ugyanakkor megteremtik *az emberi testhasználat államosításának föltételeit*: a torna az iskolai oktatás részeként kötelezően előírt feladattá válik. E folyamat a modernitás expanziójának részeként fogható föl, melynek során megszilárdulnak az életvitel racionalizációjára irányuló önkontroll, önfegyelem, a felsőbb akaratnak alávetett engedelmesség készíttettség intézményi keretei.

Diszpozíció-akkumuláció

Az állami feladatvállalásnak természetesen megvannak a diszpozicionális föltételei. Ezek között elsősorban a protestantizmus és a protestáns etika kialakulása említhető, melynek szerepét nem lehet túlbecsülni a testi aszkézis világi gyakorlását, illetve a világ „újraobjektíválását” illetően.³⁷ Jelzésértékű, hogy a 19. század első felében Magyarországon a protestáns iskolákban vezetik be először a testgyakorlatokat, és protestáns egyházi intézmények adnak helyt a szerveződő tornamozgalom gyűléseinek. E *diszpozíció-akkumuláció* nélkülözhetetlen annak érdekében, hogy a tornamozgalmat létrehozó polgárok vegyék maguknak a bátorságot és önmagukat tegyék meg a tornaoktatás monopolizálásához szükséges tudás – a *testi tőke reprodukciója* – felelőségévé, ily módon igyekezve minél kedvezőbb hatalmi helyzetbe kerülni.

Az egyre magabiztosabb polgárok a *kirekesztési stratégiák* mellett *bekebelezési stratégiákat* is alkalmaznak: nem csupán saját erőterükön belül igyekeznek kedvezőbb pozícióra szert tenni, hanem erőterük határait is igyekeznek kijelölni, folyamatosan védelmezni, majd egyre kijjebb tolni a mind differenciáltabb társadalmi térben. Ennek során hasonlóképpen járnak el, mint fél századdal korábban az arisztokraták: önmön* stratégiáikat és céljaikat a nemzet egésze szempontjából kívánatos stratégiákként tüntetik föl. Élesebben fogalmazva: a saját társadalmi gyakorlatukban kialakult testhasználatuk követendőnek minősítésével osztályhelyzetük partikuláris nézőpontját univerzalizálják. E célra – holisztikus társadalomképéből és az életvitel egészére kiterjedő jellegéből adódóan – a német torna magyarítása tűnik a legalkalmasabb eszköznek számukra.

A tornamozgalom sikereinek köszönhetően kialakul egy olyan bonyolult erőtér, melyben a fölhalmozott szakismeret legitim módon újratermelhetővé válik, és az egymással szövetséges, illetve ellenséges pozíciók világosan kikristályosodnak. Tömören

³⁷ Mellor és Shilling a világ újraobjektíválásáról beszél a reformációt követő időszakról szólva, kiemelve, hogy az egyénnek immár saját testi identitásának megteremtéséért is vállalnia kell a felelősséget. A szerzőpáros Durkheimre hivatkozva fogalmazza meg, hogy lényegében a racionális és aszketikus modern test kialakulása, s így a modernitás egész folyamata visszavezethető a protestantizmus elterjedésére (Mellor–Shilling 1997: 147–155). Talán nem fölösleges ennek kapcsán Weber *Protestáns etikájára* is utalnunk.

foglalmazva: néhány év alatt megszületik a testnevelési mező.³⁸ Ez teljesen új jelenség a szabadidő-eltöltés 19. századi fajtáit vizsgálva. Először jön létre ugyanis egy olyan, sporttal, illetve testgyakorlással kapcsolatos erőter, mely kellőképpen összetett, a benne meghatározó pozíciókat elfoglalók számára szakmaként definiálódik, s ezáltal az érintettek életvitelének középpontjába kerül. A korábbi tevékenységek, a lóverseny, a vívás, az evezés vagy a gimnasztika nem jutnak el az intézményesülés és differenciálódás hasonló szintjére, mivel viszonylag periférikus jelentőséggel bírnak művelők életben. A vadászat ugyan központi szerepet tölt be az arisztokraták mindennapjaiban, ugyanakkor önálló mezőnek nem tekinthető. Mindenekelőtt azért nem, mert a műveléséhez szükséges szakismeret – a szorosán vett „vadásztudomány” – a nemesi szocializáció része. annak főlhalmozása, illetve birtoklása kapcsán nem alakul(hat)nak ki egymással rivalizáló, relatív autonómiával bíró pozíciók. A vadászat művelése kapcsán így nem szerveződhet bourdieu-i értelemben vett mező sem, hiszen a tevékenység végzéséhez szükséges szakértelem rendi monopóliumokhoz kötött. Következésképpen a tudás birtoklása – mely egyéb privilégiumaik részeként mintegy mellékesen áll az arisztokraták rendelkezésére – nemcsak azt zárja ki, hogy a „vadásztudomány” önálló és autonóm szakmaként jelenjék meg, hanem azt is, hogy az így létrejövő tudás valamilyen módon a laikusokat is célba vegye. A vadászat és a torna összehasonlítása így mikroszinten teszi érzékelhetővé, hogyan keletkezik a modern társadalom a differenciálódási és elhatárolódási stratégiák révén.³⁹

Korábban, a „csolnakászatról” szólván, a polgárság és az arisztokrácia férfjúi közötti diszpozicionális versengést vizsgálva (Hadas 2001c) láthatuk: az evezősverseny diszpozicionális kelléktára a polgárság számára biztosított kedvezőbb esélyeket. Az államilag kötelezővé tett tornában – folytatva az öntevékeny gimnasztikában megkezdett tendenciát – a közszemlére kitett, engedelmes, fegyelmezett, másikkal igazodó gyermektestek válik a polgári jövő megteremtésének föltételévé. A diszpozicionális versengés színtere a versenypályáról a tornaterembe, súlypontja pedig a felnőttekről a gyermekekre helyeződik át. A 19. század utolsó harmadától fogva a felnőtt férfiak egyre kevésbé lesznek hajlandóak arra, hogy szabadidejükben lemondjanak a szabad és közvetlen versenyszituáció libidinózus élményéről. Ezzel magyarázható, hogy a hetvenes évektől egyre inkább mozgolódnak kezdnek az önmagukat elsősorban a kötött és örömtelen tornával szemben pozicionáló új gyűjtősport, az atlétika hívei, akik között immár nem csupán a diszpozicionális versengésben alulmaradt arisztokratákat, hanem az új iránt nyitott polgárság képviselőit is megtalálhatjuk. De ez már egy következő fejezet.

³⁸ Jelen esetben a Bourdieu-féle mezőfogalmat alkalmazom. Mint tudjuk, Bourdieu azt a társadalmi mikrokozmoszt tekinti mezőnek, amelyen belül bizonyos tudás monopolizálásáért szimbolikus harc folyik a szakértő testület tagjai között. Mindig mezőről beszélhetünk, mondja Bourdieu, hogyha van arra esély, hogy a szakmai tudás újratermelésének monopolizálása érdekében a különböző szakértők egymással konfliktusba kerülnek – mint mondjuk a vallási mezőben a pap és a próféta között, vagy akkor, amikor egy új stílusirányzat megjelenik a festészetben vagy az irodalomban. A bourdieu-i álláspont szerint a harc nem csupán azért folyik, hogy a szakértők egymáshoz képest milyen pozíciót foglalhassanak el egy adott erőterben, hanem azért is, hogy a laikusokat az általuk képviselt/újratermelt tudás fennhatósága alá vonják. (Erről lásd még: Hadas 2001a)

³⁹ E szembenállás egyúttal egy szociológiai elméleti megjegyzést is lehetővé tesz számunkra: látható, hogy a modernitás differenciálódásának adott szintjén, Magyarországon, a 19. század utolsó harmadában, hogyan válik alkalmazhatóvá a modern bourdieu-i fogalomkészlet egyik központi kategóriája. Más szóval: a mezőfogalom történelmileg behatárolt, a modernitás meghatározott periódusához, a 19. század utolsó harmadától a 20. század utolsó harmadáig terjedő időszakához kötött.

Függelék

A torna jellegzetességei

I. Társadalmi-kulturális beágyazottság		
1.1	Művelő társadalmi bázisa	<i>német és magyar polgárság</i>
1.1.1.	Művelés - műveltetés (mecenatúra, közönség)	közvetlenül végzik a tevékenységet, saját magukon gyakorlatoznak
1.2.	Referencia	<i>német, svéd (dán)</i>
1.3.	Szervezeti forma	<i>egylet, majd iskola</i>
1.4.	Szervezet nyitottsága	<i>polgárok számára nyitott, később az arisztokraták és a rivális polgári frakciók kirekesztve</i>
1.5.	Sportszocializáció	<i>gyerekként megtanulni, felnőtként gyakorolni</i>
1.6.	Finanszírozás	<i>polgárok adakozása, majd az állam, illetve egyház tartja fenn az iskolák révén</i>
1.7.	Nemzet iránti viszony	<i>korszakonként változik, eleinte erősen nacionalista</i>
1.8.	Politikai irányultság	<i>eleinte radikális/liberális, később konzervatívabb</i>
1.9.	Közönség	<i>nem jellemző, bár ünnepeken előfordul</i>
1.10.	Társasság/közösség	<i>közösség, egység</i>
1.11.	Tevékenység kezdete, vége	<i>1860-as évektől egyletben - 1868-tól iskolákban mindmáig</i>
1.12.	Elterjedtsége, gyakorisága	<i>heti, majd napi gyakorlat</i>
1.13.	Ideológia, üdvtan, szakirodalom	<i>eleinte általános pedagógiai irodalom, később orvostudományi legitimációjú szakpedagógia, szakdidaktika, tanításmódszertan</i>
1.14.	Nemek szerepe	<i>nők is végzik</i>
Diszpozíciók		
1.15.	Alapbeállítódás	<i>fegyelmezett, igazodó, alkalmazkodó, tűrő, célracionális, tervező, jövőirányult</i>
1.16.	Férfiasság jellemzői	<i>fegyelmezett, elfojtó, közösségi, aláztos, engedelmes</i>
1.17.	Test iránti viszony/ testpolitika	<i>saját test egyenletes, megtervezett, építő szándékú erőfeszítésnek kitéve, folyamatos edzés, gépiesesség, egészség- és jövőirányultság, (alkat)részeire bontott test (test mint gép)</i>

2. A sporttevékenység sajátosságai	
2.1. Művelés szintere	<i>egyre inkább zárt térben</i>
2.2. Szintér (pálya jellemzői)	sztenderdizálódás felé. nőzők igénye nem számít
2.3. Versenyidő	nincs, verseny nem jellemző
2.4. Eszközigény	<i>egyre fontosabbá válik, sztenderdizálódás felé</i>
2.5. Eszköz/fünció/cél	egyenlő föltételek között mindenki fejleszthesse saját testét, legyen a közösség része
2.6. Társasság: egyéni/csapat	egyén föloldódik a közösségben
2.7. Szabályok	tanulási folyamat, ismétlés, gyakorlás
2.8. Ellenőrző testület	<i>tanítói, majd tanári tekintély</i>
2.9. Kockázat mértéke	csekély
2.10. Küzdők fizikai kapcsolata	nincs közvetlen érintkezés, nincs küzdelem
2.11. Profizmus/amatőrizmus	egyesületi amatőrök
2.12. Kvalitások	kitartás, szívósság, fegyelem, monotónia-tűrés engedelmesség
2.13. Sportfogadás	nincs
2.14. Erőszak mértéke	nincs, legfőljebb önkorlátozásként
2.15. Sporttevékenység jellege	az egyén a közösségben, a tornacsarnokban, az iskolában; nem versenyez, legfőljebb esztétikai élményt akar szerezni a közönségnek
2.16. Tevékenység, közvetlen célja	a test fejlesztése, erősítése, katonai előképzés
2.17. Örömforrás	a sikeresen végrehajtott gyakorlat, az akaratéro, az (ön)fegyelem öröme, protestáns éthosz
2.18. Tev. súlya az életvitelben	eleinte kevés, később növekszik
2.19. Fizikai/szellemi/morális/ esztétikai jelleg	erő, esztétikai jelleg (vizualitás), egészséges test, fejlett izomzat, (ön)fegyelem morálja
2.20. Költségigény	jelentős (tornacsarnok építése, szerek vásárlása)

Irodalom

- Bély Miklós (1940): *A gimnáziumi testnevelés múltja*. Budapest. Kiadó megjelölése nélkül
- Bourdieu, Pierre (1994): *Férfiuralom*. In Hadas Miklós (szerk.): *Férfiuralom*. Budapest: Replika kör, 7–55.
- Bourdieu, Pierre (1979): *La Distinction. Critique sociale du jugement*. Paris: Minuit
- Elias, Norbert (1987 [1939]): *A civilizáció folyamata*. Budapest: Gondolat
- A fiúközépiszkolák testnevelésének új tanterve (1916): Országos Testnevelési Tanács*. Budapest: Fritz Ármin Könyvnyomdája
- Hadas Miklós (1999): Stílus és karakter. Futballhabituológiai traktátus. *Replika*, 36: 125–144.
- Hadas Miklós (2000): A párbaj és a vívás. *Café Babel*, 3: 91–104.
- Hadas Miklós (2001a): Pierre Bourdieu-ről. *Magyar Lettre Internationale*, 40: 13–16.
- Hadas Miklós (2001b): Kis traktátus lovakról és emberekről. *Holmi*, május: 608–625.
- Hadas Miklós (2001c) Lovak a csolnakban. *Replika*, 43/44: 85–106.
- Hadas Miklós (2002): A gimnasztika, avagy "a fiatalsági öröm köntösébe öltöztetett munka". *Korall*, 15–34.
- Kmetykó János (1928): Torna. In: *A sport enciklopédiája*. Budapest: Enciklopédia R.T.: 75–105.
- Kemény Ferenc (szerk.) (1934): *Magyar Pedagógiai Lexikon*. Budapest: Révai Irodalmi Intézet
- Kun László (1988): *Egyetemes testnevelés- és sporttörténet*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
- Matolay Elek (1869): *Tornazsebkönyv*. (A tornaszat német–magyar műszótárával) Pest: Rudnyánszky Béla nyomdájából
- Mellor A. Philip–Shilling, Chris (1997): *Re-forming the Body*. London: Sage
- Dr. Siklóssy László (1928): Széchenyi-Wesselényi és még egy nemzedék. In: *A magyar sport ezer éve II*. Budapest: Országos Testnevelési Tanács (rövidítés: SII)
- Dr. Siklóssy László (1929): A modern sport előkészítése. In: *A magyar sport ezer éve III*. Budapest: Országos Testnevelési Tanács (rövidítés: SIII)
- Dr. Torday Ferencz (1876): *Az ember-bonctan, élettan és életrendtan rövid kivonatban tornatanítók számára*. Budapest: Franklin Társulat Bizománya

Nagy Péter Tibor

A MAGYAR OKTATÁSTÖRTÉNET SZOCIOLÓGIAI NARRATÍVÁJA*

In memoriam Pierre Bourdieu

A nyolcvanas évek eleje óta a magyar oktatástörténészek és oktatásszociológusok figyelemreméltó előrehaladást értek el a nyugat-európai kollégák munkásságához képesti mintegy két évtizedes lemaradás behozásában, az 1945 előtti magyar oktatástörténet történet-szociológiai és politikatudományi nyelven történő leírásában.

Az „oktatástörténet-szociológusok, -politológusok”, mint minden fiatal (bár századfordulós előzményekre visszatekintő) aldiszciplína művelői alap kutatásokat tartalmazó tanulmányokkal és kötetekkel kívánták legitimálni magukat, s sajátos csapdahelyzetbe kerültek. A nem erre specializálódott történészek számára – e terjedelemben és e részletezettséggel – műveik túlzottan „oktatásszociológiai”-ak voltak, az elsősorban kortárs kérdések iránt érdeklődő szociológusok számára túlzottan sok történeti adatot tartalmaztak, a különféle társadalomtudományok elméleti és átfogó kérdései iránt érdeklődő szakemberek számára pedig az *egész tárgykör* nem tűnt ahhoz elég izgalmasnak, hogy hosszú könyveken rágják át magukat. Fokozottan igaz mindez tanítványaikra. Miért kellene elvárni egy nem oktatástörténésznek, oktatásszociológusnak készülő hallgatótól, hogy például a „kereskedelmi szakoktatás irányítási rendszerében az 1890-es években bekövetkezett fordulat” társadalomtörténeti és politikai jelentőségével tisztában legyen?

Mindazonáltal az 1950 óta eltelt évtizedek „oktatás-történet-szociológiai-politológiai” leírása – főképp a nyolcvanas és korai kilencvenes években, elsősorban az Oktatáskutató Intézetben készült kiadványok, *Medvetánc* cikkek stb. révén – bekerült a szociológia szakmai köztudatába. Ugyanakkor a magyar szociológusok által rendszeresen olvasott folyóiratokban nem jelent meg a „történeti oktatásszociológia” tárgyköréből olyan írás, mely az 1949-es fordulatot megelőző évszázaddal foglalkozna, noha egészen nyilvánvaló, hogy a polgári Magyarország oktatáspolitikája tárgykörének sem tudományos relevanciája, sem „napjainknak szóló üzenete” nem marad el a szocialista korszak elemzésének tanulságaitól. (Az intézményrendszer, az érdekcsoportok nyilvános vitája – többszektörű rendszerről lévén szó – érdekességében nem marad el a nyugat-európai oktatáspolitikai terek érdekességétől, az oktatási és iskolázottsági statisztika pedig differenciáltabb leírást tesz lehetővé a magyar társadalomról, mint bármelyik európairól...)

A szociológusok által kevésbé olvasott folyóiratokban – elsősorban az *Educatióban* – ugyanakkor rendszeresen jelennek meg ilyen tanulmányok, aki azokat ismeri, nem fog újdonságokkal találkozni az alábbi írásban.

Az alábbi írás fő célcsoportja mindenekelőtt a „nem oktatásszociológiai érdeklődésű szociológus”. (Bár tapasztalatunk szerint az ilyesmi hasznos a *nem történeti* beállított-

* Az esszé az OTKA, az SZPÖ, a Soros Alapítvány támogatásával folyó kutatások keretében készült.

ságú oktatáskutatók, a *nem oktatástörténettel* foglalkozó történészek és a *nem szociológiai* paradigmát valló neveléstudományi szakemberek számára is.) Elsősorban e közönségre számítva az alábbi íráson belül is terjedelmi fölényben van a korszak utolsó negyedszázadát elemző rész. Az írás ugyanezen okokból esszé jellegű.

Az alkotmányos oktatáspolitikai időszak

A felülről vezérelt (nem alkotmányos) modernizáció periódusa

A 18. század hatvanas-hetvenes éveiben kezdődő, s jó évszázadig tartó periódus legfontosabb jellemzője, hogy az *államilag* vezérelt oktatásigazgatási modernizáció és az oktatásügy *társadalmi* szereplői között nincsen érdemi kapcsolat.

Az oktatásügyi modernizáció az 1770-es évektől szinte semmilyen összefüggésben nem állott a magyar országgyűlés oktatáspolitikai törekvéseivel. Az 1848-as ötvösi elképzelés látszólagos sikere – vagyis, hogy a megyéket és egyházakat egyaránt háttérbe szorító törvényjavaslata az alsóházon átment – sokkal inkább annak tudható be, hogy a megyei nemesség *még* nem látta át az oktatásügy jelentőségét, és a Batthyány-kormánnyal ellenszenvező katolikus és görögkeleti egyházak jogait pedig nem nagyon volt ildomos védeni a liberális többség körében, semmint annak, hogy a modernizátori szándék a politizáló többség akarásával találkozott volna.

A hazai társadalom inkább a nyelvi modernizációban – a latinból való folyamatos kihátrálásban – jeleskedett, de abban is úgy, hogy az oktatásügyön *belüli erők* (az iskola-fenntartó egyházak és a tanárok) végig többségükben a modernizáció-ellenes oldalon álltak, s csak a politizáló külvilág – a II. József-i bürokrácia vagy a reformországgyűlési többség – nyomására változott meg az oktatás latin nyelvűsége. (S az is úgy, hogy újabb frontvonalakat vág a modernizáció tömbjén belül, hiszen a latint – a nem németek és a nem magyarok számára is – némettel és magyarral váltja fel.)

Az 1850-es évek hihetetlenül intenzív modernizációja sem találkozott a hazai politikai közvélemény támogatásával, még ha a modernizáció tartalmi elemeit – például az érettségi bevezetését, a szaktanári rendszer bevezetését – elvileg helyeselte is a magyar értelmiségi elit. Politikailag azonban egyértelmű, hogy a centralizációs törekvések ekkoriban abszolutisztikusak, a decentralizációsak pedig feudálisak voltak. Csak 1867-ben kezdődött az a korszak, amikor *mind* a centralizáció, *mind* a decentralizáció oldalán az *alkotmányos Magyarország erőit* találhatjuk.

Egyensúlyrendszer – megye nélkül

A polgári magyar oktatáspolitikai első korszaka az 1860-as évek végétől az 1870-es évek közepéig tart. Ekkoriban az új liberális alkotmányosság gyors és felülről (a parlamentnek felelős VKM felől) vezérelt oktatásügyi modernizációt tervezett. A tanfelügyelők e korszakban a megyékkel csak területileg egybeeső, de azoktól politikailag független népoktatási kerületek élére kinevezett „oktatásügyi kormánybiztosok” voltak.

A kor kultúrpolitikusai a tanügyigazgatásnak ugyanazt a funkciót szabták, mint európai kollégáik. Egész Európában az állam és egyház, az állam és a tradicionális erők konfliktusa zajlott – ennek csak intenzitását tekintve kimagasló, de egyébként egyáltalán nem kivételes formája a német *kultúrharc*. A tanügyigazgatás feladata tehát az volt, hogy megtörje a felekezetek ellenállását, a megyei erők partikularitását. A centralisták részéről komoly reményeket fűztek a feudális tradíciójú megyével szembeállítható polgári/parasztpolgári mentalitású községi önkormányzathoz, helyi iskolafenntartáshoz, iskolaszéki hatalomgyakorláshoz. A népiskolai törvény felső népiskolájában, az elkészített kilencéves liceális középiskolai tervzetben egy demokratikus, *de tulajdonképpen egyetlen társadalmi csoport* által sem támogatott középfo-kú iskolarendszer megvalósítása kezdődött meg, s maradt félbe.

Ugyanakkor az egész polgári korra szóló érvénnyel megalapozódott a több fenntartóra, helyi adókra és államsegélyre épülő népiskolai rendszer, a hozzá tartozó iskoláz-tatási és iskolaállítási kötelezettséggel, illetve tanszabadsággal. Ennek a liberális „egyensúlyi tervnek” két-két főszereplője az erős – központból vezérelt – bürokrácia és a hasonlóképpen erős és szervezett tanítói-tanári szakma, illetve a parlamentnek felelős miniszter és a helyi választóknak felelős iskolaszék egyensúlya.

A megye és központ egyensúlya

A következő korszak az 1870-es évek közepétől az 1890-es évek közepéig terjed. Ekkoriban épült ki a tényleges realitásokkal – a megyék, a felekezetek súlyával – számoló népiskola-igazgatás. A tanfelügyelőt ugyan felülről nevezték ki, de ő csak a választott megyei közigazgatási bizottság döntése nyomán cselekedhetett. A népoktatásból kinövő intézmények fokozatos szakmai autonómiát vívtak ki a népoktatási szférától, ami azt jelentette, hogy a tanfelügyelőségeken külön előadókra bízták a polgárikat, tanítóképzőket, kereskedelmiket stb. A középiskolák irányítása, vezetése a meglévő realitásokhoz – a nyolcosztályos középiskolához – igazodó szakszerűsődésen esett át.

Az egyensúlyi rendszer szereplői ebben az időszakban a tanügyigazgatással szemben – a középiskola esetében – a nagytekintélyű iskolafenntartók, a középiskolák volt tanulói és jelenlegi szülőtársadalma, az akadémiai és egyetemi körökkel teljesen összefonódott középiskolai tanárság, illetve – a népiskola és a polgári iskola kérdéskörében – a megyei elíttek és az iskolafenntartók, – a kereskedelmi esetében – a szakminisztérium voltak.

Az oktatáspolitikai beillesztette magát a nagypolitikai folyamatokba: szerepet kapott a nemzetiségpolitikai és az egyházpolitikai küzdelmekben, az egységes (származás és tradíciók helyett képzettség által meghatározott) modern bürokrácia kialakulásában. A tanoncszabályozás révén „viszonyba került” az iparszabadság és az állami fejlesztés dichotómiájában gondolkozó gazdaságpolitikával, és az érettségizett státussal járó „önkéntesi intézmény” révén a katonapolitikával is.

Az oktatáspolitikai immár nem pusztán a polgárosodás történelmi értelemben vett igényének, az alfabetizációnak tett eleget, hanem *konkrét* értelemben is kielégítette a modern rétegek, illetve a modern gazdaság által megfogalmazott szükségleteket. A miniszteri rendeletek e „konkrét” polgárság által mintegy *megrendelt* iskolatípusokat,

tantárgyakat vezettek be. A népiskola 1877-es, mértant és rajzot bevezető tantervével alkalmassá vált a leendő iparosok és munkások előképzésére. Az első négy középiskolai osztály kiváltására alkalmas polgári iskola (melyet Pest város képviselője a miniszterrel szemben a parlamentben kezdeményezett még 1868-ban) gyors ütemben épült ki, a kereskedelmi szakiskolák fokozatosan érettségít adó intézménnyé nőttek ki magukat. A liberális oktatáspolitikai sajátos bizonyítékeként a kereskedelmi rövidebb tanulmányi idő (népiskolával és polgárral együtt 11 év) alatt kínált érettségit, mint a klasszikus középiskola (12 év). A reáliskola előbb rendelet, majd törvény erejénél fogva lett egyenlő időbeli hosszúságú, s sok tekintetben azonos értékű érettségit adó a gimnáziummal.

Fontos elem, hogy ezek a négyosztályos végzettségek, illetve az érettségik a közszolgálatban való elhelyezkedés, a munkaerőpiac, az önkéntesi intézmény és a későbbi népszámlálási nyilvántartás szempontjából egyenrangúak voltak. Az egyetemre való felvétel szempontjából viszont – ahol a törvényalkotónak leginkább figyelembe kellett venni az oktatási szféra hagyományos erőit – differenciált mértékben képesítettek továbbtanulásra.

A középiskolai tantervi utasítás – még 1879-ben, tehát a felekezettől dominált felsőházon nehezen átnyomott 1883-as középiskolai törvény előtt – a racionalista ismeret-elsajátítási módot preferálta, az ógörög fakultatív válsásával (1890-ben, azaz a felekezettek meggyengítő 1886-os felsőházi reform után) pedig modernizálódott a klasszikus középiskola is.

Intézményesült egyensúlyrendszer

A következő korszak a kilencvenes évektől talán az első világháború végéig tartott. A tanügyigazgatásban továbbra is egyensúlyelvű hagyomány érvényesült, de most már úgy, hogy *amint megerősödött egy-egy elem a rendszerben, rögzvest intézményes ellensúlyok keletkeztek*. Példa erre az 1890-es évektől működő közigazgatási bíróság vagy az 1902-es katolikus iskolaszékekről szóló rendelet – olyan intézmények létrehozása, melyekkel a politika éppen az erősödő végrehajtó hatalom ellensúlyait teremtette meg, s formálta ezzel újjá az egyensúlyelvű tanügyigazgatást.

Az előző időszak széles másodfokú iskolázásának – a polgári és az alreáliskola elterjedése – bázisán a századfordulóra a polgári iskola – alreáliskola, algimnázium – egymáshoz való tantervi közeledésével, a latin kiiktatásával elérhető közelségbe került egy átjárható, csak 14 éves korban iskolaválasztásra kényszerítő iskolarendszer. (Persze csak a szakmunkás szülőktől felfelé: a parasztság tömegeinek gyermekei számára továbbra is csak a hatéves – sőt sokak számára gyakorlatilag még ennél is rövidebb – népiskola jelentette az iskolázást.)

A századfordulón a negyedikes polgáris fiútanulók (3,4 ezer diák) háromnegyede továbbtanult, mindössze egynegyedük került tehát 14 évesen munkaerőpiacra. (A lányiskolát – noha 5,2 ezer negyedikes van – ez alkalommal teljesen figyelmen kívül hagyhatjuk, hiszen már a leánypolgári funkciója is más, mint a fiúpolgárié, leány-középiskolák pedig még csak ekkoriban jöttek létre.) A negyedikes fiúpolgárisok huszadik középiskolában folytatta tanulmányait. Ez számszerűen azt jelenti, hogy az 5,7 ezer ötödikes középiskolásból kétszáz a polgári iskolából jött – a középiskola tehát zömé-

ben saját „királyi útjáról” rekrutált tanulókat. A negyedik fiúpolgárisok több mint egynegyede felsőkereskedelmi iskolába ment, tehát igazi érettségi szerzésére nyílt lehetősége. A felső-kereskedelmiek kétharmada jött a polgáriból, egyharmada a középiskolából. A negyedik polgáriból kiléptettek körülbelül hetede tanítónak tanult, ami másfelől azt jelenti, hogy a tanítóképzősök kevesebb, mint fele jött polgáriból, a többiek viszont középiskolákból érkeztek. A polgárisok együtöde ötödik polgáriban folytatta tanulmányait – ezt az iskolát mások gyakorlatilag nem látogatták.

Az ötödikes felsőgimnazisták száma a negyedik algimnazistáknak mintegy háromnegyedét teszi ki. Az ötödikes felsőreáliskolások száma a negyedikeseeknek mindössze 56 százaléka. Arról sajnos nincsen adatunk, hogy milyen mértékben váltott iskolát egymás között a két iskolatípus diáksága. Ezt sajnos csak egyes iskolák vizsgálatával lehetne kideríteni. Összesítve azonban tudjuk, hogy a hozzávetőlegesen 7700 negyedik középiskolásból körülbelül 5300 folytatta középiskolában tanulmányait, s mintegy 1300 más iskolatípust kezdett el látogatni.

Úgy tűnik tehát, hogy a negyedik osztály végén a diákok igen jelentős százaléka továbbtanulási utat váltott. A polgárit végzetek érdemi eséllyel rendelkeztek ahhoz, hogy középiskolában tanuljanak tovább, a középiskolások még nagyobb ahhoz, hogy a „királyi útról letérve” felsőkereskedelmis érettségét vagy tanítóképesítőt szerezzenek. Azt mondhatjuk, hogy azt az alapvető lehetőséget, melyet a feltörekvő társadalmi csoportok szocializációja jelentett az iskolaalapítások és a tantervpolitika együttes hatásaként az állam és a városok mind nagyobb mértékben vehették át az egyházaktól.

Az újonnan szerveződő felekezeti tanáregyesületek az egyházpolitikától és a nagypolitikától leválasztható módon jelenítik meg az oktatás felekezeti tagoltságát is. Az iskolatípusok elitje – amely a századvégtől iskolatípusonként bomló tanáregyesületekbe szerveződik, s iskolatípusonként saját szakfolyóiratot ad ki – a szakirányú felügyelet, a szakfőigazgatóságok kiharcolásával az oktatáspolitikai döntési centrumait iskolatípusonként is feldarabolja.

A modernizáció felülről vezéreltsége csökken, mert kiformalódnak azok az intézmények, amelyek képesek a gazdaság, a társadalom szereplőit is megjeleníteni: a szakoktatás elvi irányításában nemcsak – mint korábban – az ágazati minisztériumok, hanem a piaci szféra képviselői közvetlenül is részt vettek. Már a kilencvenes évektől működött – meghívott nagyvállalkozók, érdekképviseleti vezetők részvételével – a kereskedelmi és ipari oktatási tanács. (Az agrár-oktatás jó része ekkoriban még az agrárkörök érdekképviseleti szerveivel szoros viszonyban álló agrártárca kezében volt, hogy majd a következő korszakban, a húszas években, hasonló tanácsot kapjon.) A kereskedelmi és ipari oktatás gyakorlati irányításában továbbra is jutott szerep az illetékes minisztériumnak, másrészt minden iskolatípusnak – még ha teljesen a VKM alá tartozott is – saját főigazgatója volt, aki kifejezetten e speciális „külső erők” szempontjainak integrálásához értett.

Hosszabb elemzést igényelne annak feltárása, hogy hogyan illeszkedik mindez a nemzetiségi kérdéshez, a nemzetiségpolitikához. A történetírás egy része a századforduló korát az államnemzeti nacionalizmus összefüggő expanziójaként látja. Az oktatáspolitikai elemzés számára figyelemreméltó viszont, hogy a magyar állam két radikálisan eltérő módszert alkalmaz. Az egyik a Wlassics-korszaké, melyben az állami népiskolák létesítése, a másik az Apponyi-korszaké, amelyben a meglévő fele-

kezeti népiskolák kontrollja viszi a főszerepet. Az előbbi ahhoz a modernizátori törekvéshez illeszkedik, mely szerint az állam éppúgy egyik szereplője az oktatásügynek, mint bárki más, s ahogy bárki másnak, neki is saját intézmények kellene. ha sajátos értékeit – például a nyelvprogramot – keresztül akarja vinni. A másik tendencia viszont a belga, angol vagy holland oktatáspolitikai törekvések mintájára standardizálja az egyházi iskolafenntartó államsegély igénylésének feltételeit – a magyar specialitás itt az, hogy e mérőpont épp a nyelvi programhoz való illeszkedés.

A pedagógiai tudományosság pólusai a korábbi időszakban a „kormányparti” racionális-liberális-herbartista beállítottságú gyakorló gimnázium és az „ellenzéki” keresztény-konzervatív egyetemi pedagógiai tanszék voltak (ha nevesíteni akarjuk, akkor ez a Kármán kontra Lubricht vitát jelenti), a századfordulón azonban az utóbbi tanszéken is a modern oktatáspolitikát képviselő (addig minisztériumi karriert befutó) Fináczy lett a tanszékvezető.

A modern liberális erők – ha az országban nem is, de Budapesten, ha az iskolázás egészében nem is, de annak legfontosabb centrumaiban – hegemon szerepbe jutottak. Ellenük már nemcsak – mint eddig – a konzervativizmus és klerikalizmus erői szervezkedtek, hanem a baloldali – radikális, illetve látenszen vagy ténylegesen szocialista – csoportok is.

A század elején olyan új erők és törekvések intézményesültek – az 1891 óta működő *Magyar Paedagogiai Társaság*, illetve az egyetemi tanszék ellenlábasaként –, mint az 1907-ben megalakult *Magyar Gyermektanulmányi Társaság*, és az 1912-től működő *Fővárosi Pedagógiai Szeminárium*. A *Szabadtanítás Országos Kongresszusán* felvonultak a felnőttnevelés különféle szempontokat megfogalmazó érdekkörei: a *Szabad Líceum Egyesülete* és a munkásgimnáziumok tanárai. Az iskolán kívüli oktatás társadalmi, politikai mozgalmait – az ellenzékeiket és kormánypartiakat egyaránt – az államigazgatás nem hivatallal, hanem a jól bevált „tanács” rendszerrel kívánta koordinálni: az 1910-es évektől *Szabadoktatási Tanács* szerveződött a VKM-ben. (Ez 1922-ben szűnt meg.) Az Országos Testnevelési Kongresszus, a testnevelés és a honvédelmi nevelés különféle érdekköreinek megjelenése 1913-ban egy *Országos Testnevelési Tanács* alakításáig is elvezetett. E két újonnan alakult tanács bizonyítja, hogy a VKM az egyre-másra felbukkanó érdekcsoportokat – s nemcsak a gazdasági érdekképviselőket – efféle *tanácsok szervezésével* kívánta az oktatáspolitikai-formálásba beépíteni.

A politikai baloldal és a szociális érdeklődésű értelmiség teljesen új szempontú csoportosulásokat igényelt. Megszerveződtek a baloldali tanítók (1910), a *Gyermekszanatórium Egyesület* (1910), *Főiskolai Szociális Telep* (1912) alakult.

A korábbi kisebb-nagyobb magánkiadók mellé nagy kapacitású, s immár részvénytársasági formájú *tanszergvártó cégek* léptek az oktatási arénába: a kisebb vállalkozásként már régen jelen lévő, de ekkoriban modern nagyvállalattá alakuló *Calderoni Rt.* (1910), a *Pedagógiai Filmgyár Rt.* (1913) stb. A leghatalmasabb könyvkiadók foglalkoztak az ország tankönyvellátásával.

A politikát integráló intézmények száma radikálisan megnőtt, hiszen az oktatáspolitikai fentebb felsorolt szereplői – egy szinttel „lejjebb” – *vitahelyszíneként* is működtek. Az *Országos Polgári Iskolai Tanáregyesületi Közlöny*, a *Magyar Tanítóképző*, a *Kereskedelmi Szakoktatás*, az *Országos Középiszkolai Tanáregyesületi Közlöny* és más egyesületi folyóiratok arról tanúskodnak, hogy a minisztériumi kibocsátású rendeletek-

ket, utasításokat, rendtartásokat, szabályzatokat gyakran már a tervezet fázisában, de kiadás után az egyesületek választmánya, közgyűlése és helyi körei minden jelentősebb esetben részletesen megvitták. Az egyesületek maguk is kidolgoztak – bár zömében csak egy-egy iskolatípus, iskolafokozat sorsára kiterjedő – oktatáspolitikai koncepciókat.

Ha a különféle oktatáspolitikai kérdések eldöntésének centralizáltságát vagy decentralizáltságát vizsgáljuk, úgy azt mondhatjuk, hogy az iskolaszerkezettel, az iskolai bizonyítványok minősítő erejével, a fenntartók és a minisztérium viszonyával, a bérezéssel kapcsolatos döntések rendkívül centralizáltak, a tantervek egyes tantárgyakat érintő részével, illetve az iskolai rendtartásokkal kapcsolatos kérdések lényegesen decentralizáltabbak voltak. Különösen a középiskolai tanárok szakmai kompetenciája (szakirányú egyetemi végzettség, tudományos társasági tagság) volt megkérdőjelezhetetlen – e kompetencia a dualista korszak második felében már többféle (felekezeti és felekezetszemleges) tanáregyesületeken keresztül is érvényesült.

Az egyensúlyelvű oktatáspolitikai válsága

Az első világháború végétől kezdődő másfél évtizedben az elmúlt időszakban kialakult egyensúlyok meginogtak. Az oktatáspolitikai tér szereplőinek önálló súlya folyamatosan változott, hiszen:

1.) Az irányított gazdaság megerősödése (már az első világháború idején) a szakoktatási erők szövetségeseiket kereső aktivitását a szabadpiaci aktorok felől az új gazdasági bürokráciák felé terelte.

2.) Az oktatás tömegesedése, a tudományok belső szerkezetében bekövetkezett változás (a felhalmozó, leíró, listába vevő szakasz vége a történelemben, földrajzban, irodalomban, biológiában stb.) a középiskolai tanárok akadémiai szférához kötődő kapcsolatait meglazította. Ezt a folyamatot a közép- és felsőfok elválása is megerősítette.

3.) A középiskolát végzett emberek számának megnövekedése – az érettségivel nem rendelkező – tanítók falusi tekintélyét megintatta.

4.) A társadalmi szekularizáció látványos előretörése a világháború és a forradalmak idején az iskolafenntartó nagyegyházak önerőbe vetett hitét ingatta meg.

5.) Az iskolaszerkezet, iskolafenntartás, tanügyirányítás gyors átalakításához hozzáfogó forradalmi kormányzatok a pedagógustársadalom korábban kisebbségben lévő, és jelentéktelennek tűnő csoportjaira támaszkodtak. Ha intézkedéseiket 1919 őszén el is törölte az új kurzus, két eredmény megmaradt: polarizálódott a korábban az értelmiségi csoportok átlagánál politikailag-világnézetileg homogénebbnek tűnő pedagógustársadalom, s a „csak lassú változások lehetségesek az oktatásügyben” életérzése végképp tovaszállt. A szférán belül megértek a feltételek az alkotmányos korszakban kialakult tanügyigazgatási rendszer átszervezésére.

A Bethlen–Klebsberg-kormányzat tanügyigazgatási-oktatáspolitikai törekvései során a szűk pénzügyi lehetőségekből képes volt kitorni, expanziós iskolaépítési politikába tudott kezdeni. E kitorás nem vált a totális állami beavatkozás eszközévé vagy ürügyévé. Ennek magyarázata az, hogy Klebsberg nemcsak kormányzati, hanem társadalmi erőforrásokat is növekvő mértékben vont be, s ezzel tovább pluralizálta a

rendszer. A társadalmi erőforrások bevonása során kényszerítette a kulturális kérdések iránt közömbös nagybirtokosokat a terhek vállalására, s a kormánypárt „merkantiljaként” a nagytőkét is érdekeltté tette a magaskultúra szponzorálásában. Másrészt a kormányzati erőforrásokat a VKM funkcióbővítésével úgy tudta kiterjeszteni, hogy az egyúttal beilleszkedett a pragmatikus-alkotmányos – azaz nem túlideologizált – hagyományba. E funkcióbővülés többirányú volt: ismert szlogen volt, hogy a VKM „maga a *honvédelmi* tárca”, ami a propagandán túl annyiban tárgyyszerűen is igaz volt, hogy tartalékos tisztok „kézbentartásának” legfontosabb eszköze a tanítói állásokba való elhelyezésük volt, illetve, hogy az iskolai testnevelés jelentősége ez irányban fokozódott. A VKM – korábbi mértéket meghaladó módon – *társadalompolitikai* feladatokat vett át a trianoni határ túloldaláról átzúduló közalkalmazotti tömeg integrálásában. Tette ezt szellemi központjaik (az elcsatolt egyetemek) újratereztetésével, gyermekeik továbbtanulásának támogatásával, illetve konkrét tisztviselőakciókkal. A VKM – a *Collegium Hungaricum*ok rendszerével – *külpolitikai* feladatokat is átvállalt.

Mindeközben a kereszténységnek – a századfordulós kormányzatok szeparációs tendenciáival szembenállva – ismét legitimáló funkciót biztosított, s az iskolaépítések jó részét is az egyházi iskolarendszer fejlesztésére fordította.

Az 1924-es középiskolai törvény egységesítette az ideológiai tárgyakat. A magyar nyelv és irodalom, a történelem és a földrajz azonos szellemben való oktatása minden középfokú iskolatípusban éppen annak ellensúlyozását célozta, hogy a törvény a műveltséganyag egésze tekintetében kiszélesítette a választási alternatívákat. A *klasszikus* (görögöt is, latint is kívánó), a *középutas* (a latin szimbolikus értékeiről lemondani nem kívánó, de élő idegennyelv-oktatás iránt érdeklődő) s a *pragmatikus* beállítottságú (az idegen nyelveket és a természettudományokat középpontba helyező) szülők kivétel nélkül megtalálhatták a céljaiknak megfelelő iskolatípust. A polgári iskola 1927-es középiskolává változtatása is ezt a „mindenkinek a magáét” elvet képviselte. Az ehhez kapcsolódó polgári iskolafejlesztési program (ahogy ezt Klebelsberg a Kornis Gyula államtitkári hivatalba lépését üdvözlő beszédében nyíltan kimondta) a vidéki középiskolák terhermentesítését szolgálta. A klebelsbergi oktatáspolitikával ezzel levette a napirendről a kilencvenes évektől jelenlévő „feladatokat”: az átjárható alsóközépkola megteremtésének (egyenlőségelvű) alternatíváját és az ógörög „szabad versenyben” történő kiszorításának (antiklerikális/modernizációs) alternatíváját.

A korábbi korszakban az iskolázás az egyik fő helyszíne volt a középosztály megújulásának. A zsidó vallású és a német anyanyelvű tanulók és hallgatók egyértelmű minőségi és mennyiségi felül-reprezentációjának tézisével még azzal a – talán kevésbé ismert – ténnyel is kiegészíthetjük, hogy ha a középiskolázás bázisának nem a magyar, szlovák, román, szerb *népesség egészét*, hanem e népelemek szülői korcsoportjának *írni-olvasni tudó* hányadát vesszük, a középiskola még a hátrányos helyzetű nemzetségek mobilitásának is alapvető tényezője. 1919 után ez is radikálisan megváltozik: a *numerus clausus* révén az oktatásban előbb torpan meg (nemcsak a gyakorlatban, hanem papíron is) a magyar zsidóság asszimilációja, mint bármely más szférában.

Az előző korszakot jellemezte – bár sokkal inkább a minisztérium modernizátorainak s a rájuk hallgató uralkodónak, mint az országgyűlésnek köszönhetően – a lányok iskoláztatásának fokozatos egyenjogúsítása, a húszas években azonban ez a tendencia is ellentmondásossá vált.

A tanügyigazgatásra visszatérve megállapíthatjuk, hogy 1867 óta az egész irányítási rendszer olyan irányban haladt, hogy minél inkább specializálódtak az intézmények, annál több központból irányították azokat, s annál többféle helyi, szakmai, korporatív egyensúly épült be a rendszerbe. A tanárok és a tanítók erősen tagolt érdekeiket a szakfőigazgatóságokon, szakfelügyelőségeken, tanfelügyelőségeken keresztül közvetítették a minisztérium felé. Minden csoport elitje a „maga” szakfőigazgatóságát (például felsőkereskedelmi iskolák főigazgatósága, polgári iskolák főigazgatósága stb.) tekintette karrierje terepének. A tagoltság nemcsak iskolatípusonként, hanem konfliktusfajtanként is eltérő volt. Az elemi iskolázásban az egyházközségekkel és megyei tanfelügyelőkkel, a községi képviselőtestülettel való konfliktusok kezelése volt a tanfelügyelőségek feladata; az iskoláztatási kötelezettség biztosítása, az iskolaállítási kötelezettség behajtása a helyi közigazgatással való sajátos együttműködést igényelt. A tanfelügyelőknek nemcsak, hogy együtt kellett működniük a választott megyei közigazgatási bizottsággal, de közigazgatási bírósági fellépéssel kellett számolniuk, amennyiben az iskolai adók elosztása vagy a tanítók kinevezése bármiféle felekezeti elfogultságot tükrözött.

A szakoktatásnál a társadalmi partnerek szava végig döntő maradt, csak éppen az ipari és kereskedelmi oktatási tanács a kilencvenes években, a mezőgazdasági oktatási tanács a húszas években „felváltotta” a szakminisztériumok érdekképviseleti funkcióját.

A középiskoláknál a helyi társadalom legtekintélyesebb – és tandíjfizetésre is kész – polgárai, a volt tanítványok formális és informális hálózatai, a leendő hallgatók képzettségi színvonalának romlásától tartó egyetemek, és a saját vagyonnal, csak általuk mozgatható tagokkal rendelkező szerzetesrendek a tanügyigazgatás partnerei. E szférában a tanárok szakmai kompetenciája (szakirányú egyetemi végzettség, tudományos társasági tagság) megkérdőjelezhetetlen – itt kifejezetten nagy tekintélyű közéleti tudós férfiakra volt szükség.

Mindeközben a tanügyigazgatás a hatáskörök kiszélesítésére, az igazgatás „racionálizálására” a maga szempontjai szerint folyamatosan törekedett – ha több központi forrás állt rendelkezésre, nagyobb, ha kevesebb, kisebb sikerrel.

A tanügyigazgatás e természetes törekvései szükségképpen sikertelenek maradtak. A tanügyigazgatási szempontból „útban lévő” érdekcsoportok – megyei, gazdasági, tudományos éliték – a századfordulón rendkívül erősek voltak. Noha az oktatáspolitikai alrendszeren belül már a világháború végére, a húszas évekre meggyengültek a „társadalmi szereplők”, fordulat azonban mégsem következett be. A gyengülő aktorokat *nagypolitikai* erőegyensúlyok (állam–egyház viszony, megye–központ viszony, töke–kormányzat viszony, értelmiség–államigazgatás viszony) tartották benn az oktatáspolitikai-formálás erőterében.

Az átmeneti időszakban (a *numerus clausus* révén) társadalompolitikai értelemben számolódtott fel a magyar alkotmányos oktatáspolitikai: a következő időszakban, a harmincas években az igazgatásban is alapvető fordulat játszódott le.

Az állami expanszió időszaka

Politikai fordulat iskolatípusonként

Az 1934-es egységes középiskoláról szóló törvényben az állami finanszírozás arányának növekedése nagyobb beleszólást tett lehetővé a tanügyigazgatás részére. A humán gimnáziumok felszámolása, 1934 (illetve az annak alapján kiadott 1938-as tanterv) után pedig a szerzetesrendek, illetve a református és evangélikus egyház iskolapolitikájának egyik legfontosabb sajátosságát szüntette meg. Az 1934-es reform egyik legfőbb célja volt a szelektációs szakasz beiktatása. E szerint az érettségi maga nem, csak annak egy külön záradéka képesít egyetemi tanulmányokra. E cikkely a továbbtanulás kérdésében – hogy az antiliberalis argumentációkat idézzük – „szaktárgyi szempontokat eltúlzó” szaktanárok, „a konzervatív-liberalis” iskolai vezetés, a „partikuláris érdekeket előtérbe helyező fenntartók” kezéből a minisztérium által kinevezett érettségi biztos, azaz a politikus-ideologikus tanügyigazgatás kezébe adta át a jogosítványokat. (Végrehajtási utasítást a cikkelyhez nem adtak ki, ennek ellenére bizonyos bizonyítványokon megjelent az egyetemi továbblépést engedélyező záradék. További – intézményszintű – kutatások tárgya, hogy mindez az igazgatás napi gyakorlatában valóban arra szolgált-e, hogy az érettségiző *diákok* egy részétől *ténylegesen* megvonják a továbbtanulás lehetőségét, vagy pusztán arra, hogy ezen *lehetőség* érzékeltetésével kézben tartsák az érettségizető *tanárokat*, vagy éppen csak arra, hogy megjelenítsék az *iskolában*, hogy a szaktárgyi mellett az ideológiai szempontú szelekció is *legitim*.)

A törvényt megalkotó Hóman Bálint által vezetett minisztérium másik fontos célja volt „az iskolai nevelés rendszeres kiegészítése és betetőzése, a tanulók erkölcsi érzékének és erkölcsi tudatának fejlesztése, jellemképzés és állampolgári nevelés által.” A megvalósítás érdekében megalkotott tantervek és utasítások a korábban mindenekelőtt intellektuális-individuális értékvilágú középiskolát fokozatosan elmozdították egy morális-kollektivistá értékvilágot követő, a személyiség átalakítását, kézbe tartását célul kitűző intézmény felé. (A valláserkölcs mint a középiskolai anyag kiválasztásának szempontja egyébként először 1924-ben jelent meg – a dualizmus korában, ha nem is semleges az iskolai oktatás, de a „valláserkölcs” követésének követelménye nem jelenik meg törvényben.)

A középiskolai törvény tagadhatatlanul széles társadalmi vitája egyfajta kísérlet is volt az oktatási szférában működő politikai erők reakcióinak mérésére. A „kísérlet” fényes sikerrel járt, mindenki úgy viselkedett, hogy azzal modellálni lehetett az oktatási rendszer lényegi reformját célzó tanügyigazgatási törvény várható hatását. Az egyházak ugyan nem örvendeztek, de nem vállaltak nyílt konfliktust, a nem állami tanárok továbbléptek a köztisztviselőség irányába, s ezért hajlandók voltak feladni valamit a szabadságukból, az értelmiségi elitet a színvonal és gyakorlatiasság jelszavaival ki lehetett békíteni, a latinos műveltség elkötelezettjeit a középiskolai latintanulás (hatvan évvel korábbi állapotra emlékeztető) kötelezővé tételével lehetett megnyerni, a politikai baloldal pedig csak a legdurvább politikai elemet vette észre, azzal kapcsolatban hangoztatta elvi szembenállását, s ezzel kizárta magát a részletes ágazati politikai vitából, onnan, ahol valódi koalíciókat köthetett volna.

A frazeológia és a törvényhozási processzus mintája is jól kialakult: először meg kell puhítani a szakmailag ellenálló csoportokat, ki kell fizetni és meg kell békíteni őket valamiféle, a politikai pluralizmust, a lelkiismereti szabadságot általában sértő, de egy-egy foglalkozásnak, szakmai áramlatnak kedvező intézkedés kilitásba helyezésével, mindenfajta szakértői csoport köztisztviselői arculatának fokozásával. Ezzel meg lehet akadályozni, hogy a szakmai csoportok a politikai ellenzék szakértői bázisává váljanak. Azután egy kerettörvényt kell a parlament elé vinni, melyben hangoztatni lehet, hogy az oktatás egyfelől össznemzeti (értsd nagypolitikai) ügy, ezzel lényegteleníteni lehet a szakmai ellenérveket, másfelől „szakmai kérdés”, és ezzel vissza lehet utasítani mindenféle pártpolitikai ellenérvet. Harmadik lépésként a szakmai vitákban ellenvéleményüket kimutató tanárokat és tisztviselőket el lehet bocsátani vagy alacsonyabb beosztásba lehet helyezni, s helyükre kisebb tekintélyű, és ezért kinevezőiknek kiszolgáltatottabb, illetve eleve kormánypártibb kollégáikat lehet kinevezni. Negyedik lépésként pedig ki lehet bocsátani azokat a rendeleteket, amelyek már súlyosan sértik a tanárok érdekeit is, de a már korábban „korrumpálódott”, a politikai ellenzékkel kapcsolatokat nem kereső, ellenzéki vezetőiktől megfosztott tanáregyesületek nem képesek tartós ellenállásra.

A tanítóképzés évtizedes vitáját – miszerint a továbbfejlesztést a gimnáziumi érettségire épített főiskolával vagy a tanítóképző intézmények képzési idejének meghosszabbításával kell-e rendezni – a VKM a tanítóképző intézeti érettségire épített főiskola koncepciójának kialakításával oldotta meg. Tette ezt abban a reményben, hogy az új akadémiák (földrajzi értelemben vett) helyének meghatározása jelentős pozíciót ad majd a tanügyigazgatásnak. A tanítóegyesületeknek 1936-ban fel kellett adniuk évtizedes követelésüket az önálló főiskolával kapcsolatban, de az új koncepció elvi alapjaival egyetértő tanítóképzős egyesületet sem vonta be a VKM e törvény kialakításába.

Az 1938-as szakoktatási törvény készítése során a VKM a legjelentősebb szakoktatási érdekcsoportot – a kereskedelmi iskolai tanárokat – gyakorlatilag negligálta. Az érettségit adó – a polgárra épülő – szakirányú középiskolák a középiskolával szemben alternatív képzési utat kínáltak fel. A harmincas évek második felében a VKM új koncepciójának megfelelően rendeződött a régi konfliktus a mezőgazdasági oktatást ellenőrző két tárca között. Hasonlóképpen, érdemi veszteség nélkül sikerült rendeznie az óvodaügyet a BM-mel. A VKM e két szférában a számára igazán fontos nevelési felügyelet és személyzeti politika kizárólagos jogát megőrizte, az agráriskolák és óvodák anyagi működtetésének jogosítványairól viszont lemondott. A második Gömbös-kormány új kulcstárcája, az Ipari Minisztérium, nem szerzett jogosítványokat az iparoktatás körül.

A népiskolai érdekcsoport és a politikai baloldal által évtizedek óta dődelgetett, hivatalossá 1928-ban vált nyolcosztályos népiskola koncepciót az 1940-es (az éves tanulmányi időt megrövidítő, a 7–8. osztályból átjárási utakat lényegileg fel nem ajánló) népiskolai törvénnyel „véglegesítették”.

Az évtizedfordulóra kialakult az iskolaszerkezet „új rendje”. Kialakult az alap- és középfokú intézményrendszer kerete, bemerevült az iskolastruktúra, az iskolai karrier három párhuzamos útja. Gyakorlatilag már tízéves korra beépült a választási kényszer. Három iskolai karrier egymás mellettsége jött létre: a 8+0-ás, a 4+4+4-es, a 4+8-as. Ha feloldjuk e jeleket, a három út a következő:

1.) Nyolcosztályos elemi, mely az esetek nagyobbik részében sehová, még a rangosabb tanoncszakmákba sem vezetett tovább, hiszen gyakorlatilag az utóbbiakhoz is négy polgári kellett. (A negyedik elemi után ötödik elemiben a tanulók mintegy háromnegyede folytatta tanulmányait. A tanulmányi idő csökkentése lehetővé tette, hogy javuljon a beiskolázási arány, hiszen a törvény bevezetése előtti évben mindössze a diákok huszada lépett nyolcadikba, a törvény bevezetése utáni ötödik évben már egyötöde.)

2.) A négy elemire plusz négy polgárra épülő négyéves szakképző iskola (ipari, kereskedelmi, mezőgazdasági, pedagógiai vagy – bár ez csak az érvek szintjén – egészségügyi irányultságú), mely az elit felsőoktatási intézményekbe való felvételre nem jogosító érettségivel zárult. Polgáris végzettségig az egykori negyedikes elemisek mintegy tizede jutott el, körülbelül huszonegy ezer tanuló, az arra épülő szakiskolai végzettségig már csak négyezer tanuló.

3.) A négy elemi után választható (nyolc esztendeig tartó) egységes középiskola, mely a legrangosabb egyetemek felé is jogosítványt nyújtott. E középiskola negyedik osztályába mintegy tízezer jártak, nyolcadikig e szám hétezerre esett le. (A felsőoktatás első évfolyamára négy és fél ezer hallgató iratkozott be.)

Fordulat a tanügyigazgatásban

A tanügyigazgatási politika fő vonása – ugyanebben az időszakban – a felügyelet hatáskörének kiterjesztése, amely az egyházak határozott rosszállása ellenére bővítette az állam lehetőségeit a nem állami fenntartású iskolákban, ahogy ez az 1934-es törvényen már tanulmányozható.

A közoktatás-irányítás reformja, amelyet az 1935: 6. tc. indított el – s az 1941: 12. tc. tetőzött be –, a középiskolai reformnál is alkalmasabb volt arra, hogy lényegileg újat hozzon a Klebelsberg-féle korszakhoz képest. Ha a húszas évek kulcsmondata az volt, hogy a kultúrfelény érdekében ki kell építeni egy vadonatúj oktatás- és művelődésügyi *intézményrendszert*, akkor a harmincas éveké az, hogy a nemzetnevelés egységesítése érdekében ki kell építeni egy vadonatúj *irányítási, felügyeleti és minősítési rendszert*. A szakmai értékek képviselőit, amely a húszas években még a szakmai szféra része, hivatalossá kellett emelni, eleget téve a „modernizáció” és az „egységes nemzeti érdekek” követelményeinek. A miniszteriális apparátus nem jelenthette e törekvés ellensúlyát. Klebelsberg hosszú minisztersége idején a tárca politikai természete kettős volt: egyrészt mint jellegzetesen köztisztviselői mentalitású tárca mindvégig kifejezte ennek a rétegnek – korántsem liberális – érdekeit és értékeit, másrészt mivel maga a miniszter mint a merkantilista csoportok szövetségese, a kormánypárt liberális szárnyához tartozott, s oroszlánrészt vállalt a felsőoktatás terén a fajvédők visszaszorításában, közel sem számított jobboldali szempontból megbízhatónak. A harmincas évek szélsőségesen antiliberalis (és Klebelsberg személyes politikai ellenfele, Gömbös Gyula által vezetett) uralkodó köréi számára a tárca apparátusának bizonyítékokkal kellett szolgálni, hogy „ez a tárca már nem az a tárca”, e nélkül nem lehetett volna újabb jelentős anyagi forrásokhoz jutni.

A közoktatás totális ellenőrzése érdekében a magyar tanügyigazgatás egész egyensúlyelvű hagyományát le kellett rombolni. A harmincas években két tendencia találko-

zott: az oktatásügyi kontroll racionalizációjának és az egyöntetű nemzeti világnézet kialakításának, ellenőrzésének politikai igénye. A két tendencia találkozását az tette különösen fontossá, hogy a Gömbös-kormány nem álltak rendelkezésére mindazok az eszközök, amelyek totalitárius céljaival adekvátak lettek volna. Nem tudta megvalósítani az egypártrendszert, a sajtómonopóliumot, csak korlátozottan volt képes a propaganda szolgálatába állítani a rádiót, nem tudta államosítani a filmgyártást. Az államnak ott „kellett” megvalósítani céljait, ahol ez lehetséges volt, s ez a közoktatás szférája volt.

A tanügyigazgatási kerettörvény látványosan átalakította a rendszert. A korábbi egyenrangú szakfőigazgatóságok és megyei tanfelügyelőségek helyett területi igazgatási egységekre osztotta az országot. Ezek élére tankerületi főigazgatókat állított és hatáskörüket valamennyi középfokú iskolatípusra kiterjesztette. Iskolalátogatókat, tanulmányi felügyelőket osztott be a tankerületi főigazgatóságokra, a népiskolai tanfelügyelőségeket pedig a főigazgatóságok alá sorolta. (Később a tankerületi főigazgatók népoktatási helyettesei lettek a tanfelügyelők igazi főnökei, s őket természetesen már semmilyen értelemben nem zavarták a megyei erők.) A kormányzat a tanügyigazgatás és -felügyelet lehetőségeit radikálisan megnövelte, az iskolafenntartók szerinti differenciálást erősen lecsökkentette. A tanügyigazgatás és a központi igazgatás (utóbbi most beleértve a szakértői kontroll átalakulását, az Országos Közoktatási Tanács érdekszimulációs szervből legitimáló szervvé változtatását is) szervezeti és személyi átalakulása egyaránt tanulságos: az igazgatási kulcspozíciókba politikailag és ideológiailag kiválasztott személyek kerülnek, a szakmai, politikai, igazgatási kompetenciák összemosódnak, a szakmai szervezetek súlytalaná válnak. A liberális hagyomány három igen fontos eleme: a szakigazgatási bürokrácia politikamentessége, a szakmai viták politikai vitáktól való elválasztottsága, illetve a tanári, intézményi, helyi és központi kompetenciák elválasztottsága gyengült meg az 1930-as években.

Az iskolatörvények fogadtatása és végrehajtása a minősítési rendszer átalakításával, az iskola hagyományos hierarchikus viszonyainak megbomlásával járt. Államigazgatási úton behajthatóvá válik a tanmenetek, óratervek, óravázlatok tanári-tanítói elkészítése, s erre a „behajtásra” nagyszámú iskolalátogató körzeti iskolafelügyelő beállítása tényleges lehetőséget is biztosított. Rendkívül megnőtt a tanórán kívüli tanári-tanítói tevékenység, a tanári könyvtárak kontrollja, sőt, lehetővé vált tanári lakások (!) meglátogatása, s ezeket az információkat a tanárok „végelbánás alá vonásakor” – ahogyan ez 1933 óta lehetséges volt – „egyéb” okként fel is használták.

Arra a tudományos kérdésre, hogy milyen mértékig hatolt be az iskola tényleges gyakorlatába az új tanügyigazgatás, az új szellem, csak azt lehet válaszolni: valószínűleg minden korábbinál mélyebben, hiszen a minden korábbinál nagyobb számban megkövetelt írásos dokumentumok ezt mutatják, s a jelentések valóságtartalmának ellenőrzésére szintén minden korábbinál nagyobb apparátus állt rendelkezésre. Az 1944-ig működő tanáregyesületi folyóiratok uralkodó hangneme általában egy-két éves késéssel követi a tanügyigazgatási tisztviselők stílusát, majd az új rendelkezések kifogásolását hozzávetőlegesen ugyanennyi időn belül váltják fel a hatékonyabb végrehajtást segítő tanácsok, gyakran ugyanazon tanárok tollából.

Nemcsak a tanáregyesületek „törnek be”, hanem a fenntartók a községek, sőt az egyházak is belenyugszanak az általuk is felismert burkolt államosítási folyamatba, amely a széles iskolalátogatói jogkörben, az állami tanterv részleges bevezetésében, a

tankönyvi pluralizmus leépítésében jelenik meg. Minderre lehetőséget az nyújtott, hogy az egyházak inkább elfogadták a nagyobb állami beavatkozást, mintsem hogy akár finanszírozhatatlan méretű iskolarendszerük volumenét csökkentették, akár a világi hívői kontroll növekedését vállalták volna. (Az egyházi autonómia csökkenése jól érzékelhető az iskolalátogató, az állami vizsgabiztos hatalmának növekedésében, a katolikus középiskolai főigazgatóság rendi autonómiákat szorongató tevékenységében, az állami tanterv protestáns középiskolai átvételében.)

Hiába elleneztek sokan a totalitarizációt, a szempontok különbözősége miatt nem jött létre közöttük koalíció. Nem bontakozott ki sem a konzervatív ellenzók és a baloldali szövetsége, ami talán természetes, de az egyéb értelmiségi rétegszervezetek és a középiskolai, felsőkereskedelmi iskolai tanárok szövetsége sem, mert minden értelmiségi erő a kormányzattól várta – akár egymás rovására is – sorsa jobbra fordulását.

Korlátozta-e végső soron a „mozgalmár” (azaz az oktatáspolitikai hagyományos erőközpontjaitól, erkifejtési módjaitól idegen) politikai akaratot maga a tárca apparátusa? Nem tette. Érzékelté ugyanis, hogy a tárca Klebelsberg-korszakbeli expanziója a kormányzaton belül megtorpant. A szakoktatási funkciókat ugyan részben „felvette” a tárca, de az óvodát „leadta”, és a politikai hatalom szempontjából kulcsfontosságú két területen elveszítette 1919 óta gyakorolt hatáskörét. Egyrészt a honvédelmi törvény következtében a honvédelmi képzés, levanteoktatás felügyelete átkerült a hadügyminisztériumhoz, másrészt az évtized végén a propaganda minisztérium létrejött, illetve a kormánypárti sajtóirányítás határozottabbá válása (a cenzúra bevezetése) miatt az oktatásügyi intézményrendszeren kívüli propaganda is megszűnt a VKM illetékességi körébe tartozni.

Hóman semmivel sem volt kevésbé jelentős politikai személyiség, mint Klebelsberg, pozícióvesztését tehát nem a kettejük közötti különbségekkel magyarázhatjuk, hanem azzal a kétféle történelmi helyzettel, amelyek Magyarországot a húszas, illetve a harmincas években jellemezték. Ezek a különbségek a következők:

1.) A húszas években a nemzetközi figyelem középpontjában álló HM helyett egy belpolitikai arculatú tárcának kellett elvégeznie a honvédelmi-propaganda feladatokat, illetve a tartalékos tisztek stabilizálását – tanítói állások révén. (E jelenség fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni: Szabó Miklós az egész népiskola-akciót ennek tulajdonítja.) A harmincas években erre már nem volt szükség, lehetőségessé vált a nyílt katonai propaganda, a tartalékos tisztek katonai alkalmazása.

2.) A revízió irreálisának korában, a belpolitikai „reformtalanság” évtizedében a propagandát a hosszú távú elvi álláspontok vezérlésére alkalmas oktatásügyi szférában lehetett hagyni. Amikor a revízió, s a jobboldali változások a rendszer struktúrájában küszöbön állottak, ezt már nem lehetett így intézni, mert az napi aktualitássá vált, s a politikai élet bármely szereplője a politikai nyilvánosság bármely fórumán fejthetett ki erre irányuló propagandát.

3.) Amikor a bethleni rendszer a köztisztviselők jólétét, képzési igényeit bevallottan társadalmi célnak ismerte el, e cél végrehajtására, tehát a legfontosabb társadalompolitikai célra, „rá lehetett állítani” egy tárcát. A harmincas évek végének populista célja, céljai már sokkal több csoportot vesznek célba, mintsem hogy ez lehetséges legyen.

A negyvenes években nem a háború miatt jutott kevesebb figyelem az oktatásra és kevesebb hatalom a VKM számára, hanem fordítva: éppen azok a belpolitikai folya-

matok sodorták Magyarországot a háborúba (természetesen a nemzetközi kényszerek mellett), amelyek az ágazati totalitarizmus iskolapéldájának a VKM-t választották ugyan, de ezzel egyidejűleg megszüntették a VKM ágazat feletti jellegét. Sőt, az „ellentámadásra” – azaz a funkciók visszavétele az 1941-es törvénnyel megtörtént – már csak azután kerülhetett sor, hogy a tárca – kvázi – „jobbról előzött”. A magyar oktatás történetében ekkor a „pedagógiai szakmai progresszió” – például a reformpedagógia – érdekei egybeestek egy antiintellektuális indíttatású, állami vezérlésű ideológiai offenzíva érdekeivel. Az igazgatási racionalizáció – egy másik szakmai progresszió és modernizáció – érdekei egybeestek egy politikai totalitarizáció, egy erős ágazati szakkbürokrácia érdekeivel. A tanítói-tanári szakma speciális érdekei – néhány kivételes csoporttól eltekintve – egybeestek a minisztérium élén álló ideológus csoport érdekeivel, az oktatásnak mindenekelőtt ideológiai kérdésként való beállításával. Az ellenoldalon nincs és nem is lehet koalíció a különböző értelemben visszaszoruló egyházi, tudományos, liberális, önkormányzati és szakmai körök között. A tanügyigazgatás a totalitárius irányítás prototípusává, a közoktatás-irányítás funkcionárius gárdája pedig a leendő totalitárius állam élcsapatává vált. Ha a tényleges tanügyigazgatási tevékenységet nem 1944-ig, csak 1941 nyaráig vizsgáljuk, még egyértelműbbé válik: az általánosan elterjedt nézetekkel ellentétben nem a háborús szükség és a rendkívüli állapot idézi elő az oktatás totális ellenőrzését, hanem alapvetően a belső társadalmi mozgásfolyamatok indukálják azokat. Mint ahogy az is számszerűsíthető, hogy a zsidók kiszorítása (a közép és felsőfokról) tanügyigazgatási eszközökkel már a zsidótörvények előtt megkezdődött.

Az oktatásnak – a jóváhagyott tantervek, óravázlatok, tankönyvek, szakcikkék, tanulmányi felügyelői jelentések tanúsága szerint – egészen más a tartalma, mint akár a húszas években volt. Fordulat állt be egyfelől a valláserkölc, a nemzethűség, a honvédelmi nevelés, másfelől a történelem, az irodalom, a földrajz értelmezésében. A szak tárgyak – bár elnevezésük megegyezik egy-egy tudományág nevével – kikerülnek a tudományos szférából, legitimációjuk, kontrolljuk egyaránt az oktatáspolitikai alrendszerébe kerül. Az ideológiák, nevelési eszmények – a „nemzet” vagy a „valláserkölc” – függetlenednek a maguk „külön” ideológiai környezetétől, és igazgatási úton behajtható normákká válnak. A „helyes értelemben vett” „nemzeti” értékek iskolai érvényesülésének megítélésében a hagyományosan megkérdőjelezhetetlen „legitimitások” – például a nemzeti nyelvet kiválóan tudók köre – helyébe a *politikailag* legitim tanügyigazgatás kitüntetett tisztviselői léptek, gyakran alacsonyabb presztízsű személyek (például tornatanárok) segítségét igénybe véve. Mi több a „valláserkölc” szempont megítélése sem maradt az egyházak kizárólagos kompetenciája.

Mérleg

Ahogy a fentiekből kiderül, a régi magyar oktatásügy történetének utolsó szakaszában az iskolatípusok elitjei vereséget szenvedtek az oktatásigazgatás elitjétől. Mindez azonban nem azt jelentette, hogy az oktatásigazgatás által hordozott hivatali racionalitás a maga eredeti formájában győzött volna az iskolatípusok által hordozott szokásszerűség és tudományos racionalitás felett: sokkal inkább azt mondhatjuk, mindkettővel szemben a politikai-ideológiai racionalitás győzedelmeskedett, s mindkettőt szolgálatába állította.

A harmincas évek második, a negyvenes évek első felében sem az igazgatás, sem az egyes iskolatípusok régi elitjei nem jelentettek érdemi ellenerőt az állami oktatáspolitikára és az állami ideológia közvetítésével szemben.

Ezeknek az önálló, egymásnak korábban gyakran ellentmondó logikáknak a hiánya sohasem látott mértékig *integrált oktatáspolitikát* tett lehetővé.

Az oktatáspolitikák integrálttá válásának mindenütt a világon vannak „hasznai és kárai”. (Hasznon hagyományosan azt értjük, ami egy ágazatpolitikából akkor is visszamarad, ha a konkrét politikai kontextus tovaszáll, például felépített iskolák stb.) Vizsgáljuk meg a lehetséges („elvárható”) hasznokat, s azt is, mennyi és miképpen változott meg mindebből.

1.) Az integrált oktatáspolitikának – minthogy tülemelkedik a megyei és felekezeti partikularizmusokon, csoportérdekeken – egyes történeti érvelések szerint *van egy modernizációs arca is*.

Régióink állami oktatáspolitikájának vonatkozásában a sokszor emlegetett modernizációs funkciót érdemes újragondolni. A harmincas években a kormányzat úgy akart modernizálni – ahogy ez az iskolák rekrutációjából, az ösztöndíj-preferenciákból kitűnik – az oktatási rendszer segítségével, hogy éppen a nyugati típusú társadalmi rétegeket, a liberális polgárságot, a kiskereskedői réteget, a szabadfoglalkozású értelmiséget, a modern ágazatokban foglalkoztatott szakértelmiséget, a kvalifikált munkásságot kívánta háttérbe szorítani. A dualizmus kori modernizációban a „nagy nemzedék” birtokos vagy politikus fiai a polgárosult és polgárosuló rétegekkel kötöttek történelmi kompromisszumot, ezért lett a dualizmus kori modernizáció alapvetően sikeres. Ezzel szemben 1918 után a „nagy nemzedékkel” már semmiféle kapcsolatot nem tartó, állásukat és tekintélyüket veszített uralkodó körök kötötték meg kompromisszumaikat a szintén piacellenes mentalitású alsóközéposztállyal, s kezdték meg a modern rétegek kiszorítását.

Egy modernizációs logika szerint a harmincas években a reális ismeretek előtérbe kerülésére, a világgazdasági válság utáni kétségbeejtő gazdasági helyzetben több pragmatizmusra lett volna szükség, de ehelyett az iskola több ideológiát adott. Ugyanezen logika szerint a piaccal, a gazdasági élettel szorosabb kapcsolatokat tartó csoportok tekintélyének, mozgásterének növelésére lett volna szükség, ehelyett a szakoktatás fölött is az úri Magyarország értékrendje került fölénybe. A mobilabb és rugalmasabb szabadfoglalkozású, magánalkalmazott középrétegek számára a tanári pálya idegen maradt, annak közhivatalnoki arca erősödött meg. A középrétegek alsóbb csoportjai számára sem volt már elegendő a tanítói pálya erősen csökkenő presztízse.

Ugyanezen logika szerint polgárosítani kellett volna – az iskola segítségével piacon értékesíthető készségeket biztosítva – a több milliós parasztságot, ehelyett csak az úri Magyarország másodrendűnek kezelt szövetségesévé sikerült tenni – s zömében közalkalmazottá képezni – a felemelkedettek kis csoportjait, a szélesebb tömegeknek szánt nyolcosztályos népiskola tanterve és szervezete pedig kizárta a modernizációt.

2.) Olyan látszat is keletkezhet, hogy ez az integrált oktatáspolitikára az *„oktatás szférájának”* előnyös: *növekednek az oktatásra fordítható források, növekszik – legalább is verbálisan – az oktatásban dolgozók „megbecsülése”*.

Érdemes azonban ezen – egyébként sem könnyen bizonyítható – előny „sötét oldalait” is végiggondolni. Az oktatás a harmincas évektől kezdve a magyarországi társadalomban túlsúlyos szerepet töltött be. Régen a hatalom alapját a föld adta, a legújabb

korban már a hivatal. A hatalom legitimációja korábban a nemesi származás volt, később az iskolai végzettség bizonyos szintje. Ideológiája korábban az államnemzet egysége, aztán az iskolában elsajátítható nemzeti gondolat.

Az oktatás kiemelt jellege felerősítette azt a speciális társadalmi helyzetet, hogy bizonyos rétegek nem polgári eredetű vagyonukkal vagy valós értékke konvertálható szakértelmükkel vettek részt a gazdasági életben, hanem mintegy az államtól, a politikától *kapott* pozíciójukkal és presztízsükkel. *Az oktatás speciális helyzete így nem a polgárosodást segítette elő, hanem az ország megrekedt helyzetét konzerválta.* A húszas években az állam már nem tudott pénzzel fizetni a közalkalmazotti hűségért, ezért iskolával fizetett érte: gyermekek lehetőségeivel, értékeik kizárólagossá tételével jutalmazta meg a közalkalmazottakat.

Csakhogy a kör bezárult. Amennyiben a valós anyagi helyzet, a teljesítményképes tudás helyett a „pozicionáltság” (bizonyos társadalmi feladatok elvégzésére való kijelöltség) a legfontosabb társadalmi érték, a pozíciót viszont tekintélyelvű oktatási rendszerrel lehet elérni, ám az oktatási rendszerben való érvényesüléshez (annak szelektív volta következtében) eleve pozíció kell, viszont az állam (az állami költségvetés végsége, illetve restriktív jellege miatt) már nem tud újabb pozíciókat teremteni, akkor szükségszerűen az állam, illetve a már pozíciókban lévők dolga lesz, hogy *a korábban szakértelmet ígérő helyeket is köztisztviselői típusú pozíciókká alakítsák át.*

Az oktatási szféra dolga pedig az lesz, hogy a gazdasági pozíciók eddigi szelektív rendszere – azaz a szakértelem és a vagyon – helyébe köztisztviselői típusú szelektív rendszert teremtsen: államilag kontrollált szakoktatást, olyan formális képzettségi rendszer kialakítását, mely lehetővé teszi, hogy csak bizonyos iskolai végzettséggel lehessen gazdaságirányítási funkciókat betölteni, hogy hivatali úton (jogi és műszaki iskolázottságú tisztviselők által) irányított gazdaságot lehessen működtetni.

Ellenvethető, a tény, miszerint a különböző társadalmi, felekezeti háttérrel rendelkezők az oktatásban szabadon versenghettek a jobb bizonyítványért, s az egyes bizonyítványokhoz kötődő pozíciókért, ami ugyanúgy a szabad verseny, az инвестиáció illetve a haszon egyik formája, mint bármi más egy polgári társadalomban. Ez azonban nem teljesen igaz: az oktatási rendszer szerkezete és fenntartói összetétele objektíve a keresztény egyházakhoz és a történelmi osztályoknak tartozóknak kedvezett. Ennek ellenére az 1918 előtti Magyarországon az oktatás egészében minőségi és mennyiségi szempontból az élre kerültek a zsidó kispolgárság gyermekei. *A numerus clausus* ezt a szabad versenyt is megszüntette – azaz az egyetlen olyan elemet, mely az oktatásügy révén történő előny szerzés polgári oldalához tartozott.

3.) A hagyományos iskolatípusok, és az iskola szokásszerű rendje általában konzerválja a meglévő társadalmi viszonyokat, a tudás társadalmi eloszlását. Ehhez képest a totális-integrált oktatáspolitikát új, egyébként *esélytelen társadalmi csoportok felemelkedésével* szokott járni. Vajon Magyarországon is ilyen folyamat ment végbe?

E vélekedés tényalapja kétségbevonható. A harmincas években az állam egyre keményebben avatkozott be az iskolarendszerbe, s ez visszaszorította a többszínűség elemeit, ám ennek ellentételezésésképpen *nem* fokozta a szocialitást. *A modern oktatási rendszerekre jellemző szabadság-egyenlőség értékpárral szemben a (relatív) szabadság (dualizmus kori) világa felől a változatlan, de irányítottabb egyenlőtlenség irányába mozdult el a rendszer.* Az iskolatípusok konzerválták a magyar társadalom súlyos egyenlőtlenségeit, s *a rendszerbe juttatott további források nem a korai választás ellen*

hatottak, hanem a nyolc elemi létrehozásával, a szakoktatási továbbtanulás lehetőségének felvillantásával még fokozták is annak esélyét, hogy mindenki a „maga köreinek megfelelő” iskolatípust válassza. A *numerus clausus* – 1920-as, 1928-as és 1938 utáni formáiban egyaránt – szociológiai értelemben nem a magyar társadalom 95 százaléknyi nem zsidó polgára számára biztosította az egyetemi/középiskolai férőhelyeket, hanem az egyetemi tanulásra egyáltalán esélyesek – különböző definíciók szerint – 60–70 százaléka (legfeljebb ekkora ugyanis a nem zsidók aránya) számára biztosította a pozíciók 90–100 százalékát.

Másképpen fogalmazva a társadalmi mobilitás természetes és fokozatos (s fejlett országokban analógiásan megfigyelhető) menetéből éppen a szakmunkások és a kiskereskedők fiainak/lányainak tömeges iskoláztatása következett volna. Minthogy azonban e rétegek nagyarányban zsidók voltak, a zsidók tanulását hátráltató oktatáspolitikai beavatkozás objektíve mobilitásellenes is volt.

4.) Az integrált oktatáspolitikai látszat szerint a *nagyobb szakszerűség* áldásait hozta az oktatásügyre.

Ugyanakkor a modernizáció szakszerűsége, szakmai érvelése az állam – és az államfüggő rétegek – hatalmi expanziójának fokozódását mutatja. A szakszerűséggel önmagukat legitimáló lobbyk előretörése – a harmincas évek egyik legfontosabb jelensége – (a bevallottan politikai, illetve regionális vagy csoportérdeket megjelenítő lobbykkal szemben) éppen ezért nem valamiféle „objektív jó” megtestesülése volt a rendszerben. A hivatalnoki értelemben vett, kizárólagosságot követelő szakszerűség politikai érvkészletként szolgál az alternatívákat felmutató szakszerűséggel (vagy: az alternatívák között megoszló szakértők világával), a piackontrollal és a pluralista politikai kontrollal szemben. *A hivatalnoki típusú szakszerűség ideális partnere a politikai totalitarizmusnak.* Ennek iskolapéldája a Magyary Zoltán fele szakigazgatási reformkoncepció vagy az objektív népegészségügyi és szociális feszültségekre adott, etatista értelemben *szakszerű* válaszok halmaza. (E szakszerűség egyébként is szignifikánsan hatékonyabban korlátozta a *liberális* értelemben, mint a *poszt-feudális* értelemben vett sokszínűséget, „rendetlenséget”.)

Az ilyen típusú szakszerűségnek a modernizáció kudarcához kellett vezetnie, hiszen miközben képes volt a korszerűtlen elemeket kiszűrni az általa ellenőrzött rendszerekből, eközben elpusztította azokat az erőket és struktúrákat, amelyek megvédhették volna a kanonizációtól, illetve azokat, amelyek egyéb korszerűtlenségek (például a rendiesség, ideologikusság) ellenérdekeltjei voltak. Azaz a *modernizált tanügyigazgatást egy újrarendesített iskolarendszer és egy ideologizált tananyag védelmére és terjesztésére használta fel.*

5.) Az integrált oktatáspolitikai sokak szerint racionálisabban képes kialakítani az iskolai tananyagot, mint a helyi- és csoportérdekek által állandóan toldozgatott iskolatípusonkénti politika, iskolatípusonkénti igazgatás.

E racionalizáció helyett a rendszer növekvő mértékben ideologizálttá vált. A tanügyigazgatás és az egyes tanári-tanítói csoportok a nemzeti ideológia egyre monolitabb terjesztésében találták meg szerepüket. Az állam növekvő hatalmában pedig a köztisztviselők saját maguk relatíve növekvő hatalmát ismerték fel, az egyházak és a lakosság oktatáspolitikai tevékenységének korlátozásában pedig szakmai tekintélyük kizárólagosságának biztosítékát látták. Az egyházak képtelenek voltak a szellemi ellenállásra, a református egyház – saját speciális imago-ének veszélyeztetése nélkül –

nem léphetett fel a nacionalizmus ellen, a katolikus egyház – hasonló okokból – a tekintélyelv ellen. Mivel mindhárom nagy keresztény egyház sokkal nagyobb iskola-rendszert tartott fenn, mint amelyre saját forrásaiból, illetve a hívek iskolaadóiból, tandíjaiból képes volt, a növekvő államsegéllyel fokozatosan elfogadta a növekvő tanügyigazgatási beavatkozást.

Mindezek az erők a *nacionalista versengésben* tették érdekeltté az oktatáspolitikai aktorait. Azaz, míg korábban bizonyos csoportok a nyelvi magyarosításban, mások a piacképességben, megint mások a tudományosságban találhatták meg legitimációjukat, most mindenki egy mércével, a „nemzetnevelés” mércéjével méretett meg.

Az iskola az alapvető humanisztikus, racionális, liberális vagy felekezeti értékek helyett egyre inkább a kormányzat által értelmezett „nemzeti” értékeket közvetítette hatékonyan, már csak ezért is, mert a humanisztikus tárgyak tanárai számára a korszerű pedagógiai technikák átvételénél a nemzeti jelszavak hangoztatása könnyebbnek bizonyult.

Ahol tehát a nemzet mint megkülönböztetett érték áll az oktatás és a nevelés közép-pontjában, s ahol ezzel egyidejűleg nem építik be a társadalmi érdekek ütköztetésének technikáit, ott korlátlan út nyílik arra, hogy azok, akik magukat a nemzeti érdek kizárólagos hordozóinak nyilváníthatják, kontrollálhatatlan hatalomhoz jussanak, s „nemzeti érték” gyanánt saját társadalompolitikai elképzeléseiket és érdekeiket közvetítsék az iskolarendszeren keresztül.

Olyan helyzetben, ahol a társadalomban és a gazdaságban nem a *teljesítményképes* szaktudásnak van „becsülete”, ott a képzés tartalma szükségszerűen *tekintélyelvű és ideologikus* marad, hiszen az *általános műveltség funkciója ekkor éppen az, hogy ne kelljen polgárosodni*. Ahol az uralkodó körök képesek kikényszeríteni, hogy több generációnyi polgári alkotómunka semmivé válhasson, hogy a tiszta versenyben jobban teljesítőknek rosszabb továbbtanulási esélyek jussanak, ott mindenki számára világos: a karrierhez nem szakmai tudást, hanem szimbolikus tudást kell elsajátítani, sőt végsősoron nem is tudást, hanem a „valahova tartozást” kell igazolni.

Irodalom

Ezen esszé irodalomjegyzékének listája – tekintettel a megemlített problémák mennyiségére értelemszerűen meghaladná a tanulmány terjedelmét. Az érdeklődőket tehát két kötetem irodalomjegyzékéhez utalom:

Nagy Péter Tibor (2000): *Járszalag és aréna*. Budapest: Új Mandátum

Nagy Péter Tibor (2002): *Hajszálesővek és érdekcsoportok*. Budapest: Új Mandátum

MŰHELY

H. Sas Judit

A „C” VILLA TÖRTÉNETE

– Szociófotók, dokumentumfilmek és a videóval készített mélyinterjúk a szociológia lehetséges eszköztárában –

1994-ben módszertani kísérletként, videóval készített élettörténeti interjúk, mélyinterjúk segítségével próbáltam feldolgozni egy „Ház”, az Andrásy úton, a palotasoron, az 1910-es években épült „C” villa történetét. Az emberi sorsokban megélt történelmet. Ez a módszertani kísérlet részben arra irányult, hogy egy évtizedek óta egy házban lakó, egymást jól ismerő csoport tagjai ugyanazt a történelmet, vagy ugyanazt a történetet hogyan élik és ítélik meg, hogyan interpretálják, élettörténetük eltérő értékei, eltérő értékrendje és mentalitása szerint.

Bár már a kutatás kezdetén terveztük egy hatodik kerületi ház történetének feldolgozását, ennek a háznak a kiválasztása a véletlen műve volt: az egyik interjúkat készítő egyetemi hallgató munkatársunknak köszönhetően, 1994 végén meghívást kaptunk a palotasoron lévő „C” villába. Arra a karácsony napját megelőző ünnepre, melyet hagyományosan együtt tartottak a ház lakói. Ezen a közös karácsony estén készítettük az első felvételt, majd ezt követően még négyet, különböző családokkal, összesen nyolc személlyel.

A kutatás során nem csupán a ház történetének feldolgozása volt a célom. Mindezekelőtt egy módszertani kísérletként fogtam fel ezt a munkát. A ház lakóival készített mélyinterjúkat videokamerával rögzítettem abból a célból, hogy választ kaphassak arra a kérdésre: Vajon a videóval rögzített mozgókép milyen, az eddigi módszerektől eltérő, új, másfajta információkat adhat a szociológus számára?

Az „oral history”, melynek könyvtárnyi irodalma van a szociológián belül, önálló, tudományos metodikával közelít a társadalom sajátos megismeréséhez. Magyarországon is sokan használjuk ezt a módszert. Alkalmazásának páratlan képviselője Csalog Zsolt, aki szépirodalomba átívelő pályafutása során, néprajzi ihletettséggel indulva alkalmazta az „oral history” módszert.

Kísérletem, hogy a beszélgetéseket, eseményeket videokamerával rögzítsem egyben a módszer kiterjesztésének kísérlete is.

A ház

A palotasori villát egy zsidó nagypolgár építtette valamikor a tizes években. Itt éltek a csodálatos, máig épen maradt, intarziás berakású mennyezetű és padlójú báltermekkel, szalonokkal, dolgozó- és hálószobákkal, lovas kocsik és autók számára készült feljárókkal, istállóval és garázzsal gazdagított épületben mindaddig, amíg az országot elhagyni nem kényszerültek.

Közvetlenül a háború után a villát az akkori hatalom egyik reprezentánsa kapta meg. Itt élt családjával mindaddig, amíg a kommunista hatalomátvétel következtében az országot elhagyni nem kényszerült.

A szocialista hatalomátvétel után egy, a hatalmat szolgáló kollégium, majd később egy politikailag fontos társadalmi szervezet központja lett ez a ház. Az emlékezők szerint 1955-ig meghagyták a villa eredeti szerkezetét, felszabdalása 1955 körül kezdődhetett, hiszen 1956-ban, amikor a ház mai lakóinak többsége a kerületi tanácstól lakást kapott, már folyamatban volt az épület felparcellázása. Többnyire kis, komfort nélküli lakásokat alakítottak ki benne, esetenként ablaktalan szobákkal vagy tűzfalra nézőekkel, valamint olyanokkal, amelyek évtizedekig víz nélkül maradtak. Így „építették” át a valamikori „C” villát.

1956-ban és nem sokkal utána került ide a ma is itt élő lakók meghatározó magja, olyan családok, akiknek lakását ötvenhatban kilőtték, vagy más okból voltak lakástalanok, de egyúttal „érdemeiknek” vagy kapcsolataiknak köszönhetően ideköltözhettek. 1956 óta természetesen megváltozott a lakók összetétele. Vannak lakások, ahová az ötvenhatban ide került, de azóta meghalt lakók felnőtt gyerekei vagy unokái költöztek és természetesen cserék útján is kerültek új lakók az épületbe.

A videokamerával felvett interjúk folyamán az évtizedek óta együtt lakó csoport tagjai – miközben a ház és a saját maguk történetét mesélték el a kamera előtt – óhatatlanul egymást, egymás személyiségét is bemutatták. Egy létező „közösségi hálón” belül reflektáltak egymásra. Tapasztalhattuk, ahogy a megkérdezettek ugyanazt a történelmet, ugyanazt a történetet mennyire eltérően élhették át, mennyire eltérően interpretálták és ítélték meg, eltérő élettörténetük és mentalitásuk szerint. A ház mai lakói – akik mint az előzőekben írtam, 1956-ban kerültek ide – többségükben munkások, házmeszterek, gondnokok, technikus szintű műszakiak.

A videóval történő rögzítés elsődleges módszertani célja tehát az volt, hogy kipróbáljam: vajon a szociológiai kutatásban mire is használható a mozgókép? Ahhoz azonban hogy erre a kérdésre, ebben az első kísérleti kutatásban választ adhassak, ha csak röviden is, nem kerülhettem meg, hogy ne gondoljam át, vajon mit, milyen eszközön és látásmódon keresztül adott a fénykép, a szociofotó a szociológia számára, és mit a film, vagy a videokamerával felvett mozgókép, a dokumentumfilm, mint művészfilm.

Szociofotó, dokumentumfilm

„Fényképezni annyi, mint egyetlen pillanatban másodperctörédekben rálátni a jelenségre, annak egész bonyolult rendszerére, s fölsímemi azt a formát, amely a jelenséget köpíleg kifejezi. Egyszerre kell a célra összpontosítani az agyunkkal, az eszünkkel és a szívünkkel.”

Henri Cartier-Bresson (2002: 38)

A fénykép természetesen nem csak egy korszak tárgyait, a viseletet, vagy a megörökített munka, a családi események, az ünnepek világát eleveníti meg és teszi kutathatóvá. Megelevenedik a hétköznapi ember arca, testtartása, a pillanatban rögzült viselkedése és mozgása mindazzal, amit rávésett és megkövetelt tőle a társadalom. A fényképezés kezdete óta már maguk a „beállítások” is az elvárt viselkedésmódokról,

tehát a társadalmi normákról, az emberi kapcsolatokról, a kapcsolatok hierarchiájáról, a térben való mozgásról, a tér birtokbavételéről, a világ állapotáról adnak hírt.

A fényképek plusz információt hordoznak a személyessé vált, csak a képen felfedezhető sztereotip gesztusrendszer látványa miatt is. A fényképész „meglesi”, ahogy sétálunk vagy vásárolunk, ahogy közelítünk egymáshoz, vagy ahogy távolságot tartunk. A kép a maga konkrétságában „beszél” az arcunkra íródott érzelmekről, az adott pillanatról, az emberi, a természeti és a tárgyi környezethez fűződő viszonyunkról, a viselkedés adott helyzetben megkívánt szabályairól, arról a kultúráról és társadalmi helyzetről, amelyben „megörökítettek”.

A harmincas évek szociofotói

Amikor 1994-ben az Andrássy úti „C” villa történetének felidézését videóra vettük, az ott lakók, miközben a ház történetében saját maguk és családjuk életét-sorsát elmondták, minden történetet a harmincas éveknél kezdtek. József Attila és Illyés Gyula, Szabó Zoltán, Féja Géza, Bálint György, Rézler Gyula, Márai Sándor és Móricz Zsigmond, Németh László, Dési-Huber vagy Derkovits ábrázolták maradandóan ennek a korszaknak a nyomorúságát. Mellettük megjelent a szociofotósok egész generációja. Escher Károly, André Kertész, Sugár Kata, Lángér Klára, Kálmán Kata és sokan mások. Amikor most felidézem az általuk készített fotók némelyikét, elsősorban is a munkásfotóikat idézem ide, azért éppen ezeket, mert a kutatásomba került emberek többsége fiatalkorában hasonló sorsot élt meg.

A harmincas évek társadalmi válsága, a társadalmi nyomorúság mindenféle megjelenési formája József Attila *Elégijében* szemléletileg, érzelmileg átélhető teljes valósággá válik: a külvárosi lepusztultság, az emberi reménytelenség világa ez. A külvárosi telkek, a gyepek, a széttört üvegcserépek szeméink előtt antropomorfizálódnak a képekké formálódó szavakban. Az emberi kilátástalanság üres szemei döbbentenek, ahogy a sárba száradt üvegcserépek néznek fénytelen szemmel.

Escher Károly 1932-ből való képe, a *Külfelki nyomortanya* (Escher 1966) ugyanezt a hatást éri el a fényképpel, a kor társadalmi valóságából kiemelt és bekeretezett konkrét képi ábrázolással. Valamilyen deszkán, csikos dunnahajba, rongyba bugyolált, spárgával átkötött pólyájú csecsemők alszanak. Körülöttük senki. A kép háttere sötét. Nem tudni, hogy a kis rozzant vaskályha és az üres vaslábas az összetákoltt asztalon, vajon a pincelejáróban, vagy a lepusztult kamrában vannak-e? De a kép mindenképpen azt sugallja, hogy a csecsemők éppen olyan jövőtlenek – még csak most jöttek a világra, de szinte már itt sincsenek –, mint a körülöttük heverő kiszolgált tárgyak.

Nem sokkal később, 1934-ben készíti el Escher a *Kilakoltatottak* (Escher 1966) című képet: itt is gyűszűnyi homok pereg alá, mint József Attila *Elégijében*. A kiszakadt, a szabad ég alatt földre tett szalmazsák, a rajta ülő kisgyerekekkel, a fölējük magasodó szekrénnel, a fejkendős, komor fiatalasszonnyal – akinek a kezétördelése és a tekintete nem annyira elkeseredést, mint dühöt mutat –, a távolban füstölgő gyárral a harmincas évek budapesti szegényeit vési belénk – felejthetetlenül.

André Kertész is ekkor alkotja meg *Teleki téren* (Kertész 1966) című képét. A nagyvárosi szegénylét, az „Éppen csak élet” képét. Az előtérben, arccal felénk, a fején két használt, eladó keménykalappal, szakállas kereskedő áll viseletes ruhában. Vele szem-

közt, velünk háttal, a vásárló. Fejkendős, vállkendős asszony. Mind a ketten lehajtják a fejüket, mintegy szégyellve az aktust. Az idős férfi kezében egy tálesz (zsidó imasál) és kabátforma. Erre alkuszna. A tér zsúfoltsága, anélkül, hogy a többi alakot élesen látnánk, azt üzeni: sokan vannak! A „kereskedés” e képén nem a feltörekvő, prosperáló polgárság látható – mint a Klösz-albumban megjelent Párisi Áruház eladói-vásárlói –, hanem a fejlődésében megrekedt nagyváros szegény népe. És nem csak Kertész képein. Úgy tűnik, a Teleki tér a fotóművészek számára szinte reprezentálta a pesti szegényeket, a faluról feljött, Pesten munkát kereső – ebben az időben már legtöbbször hiába kereső – kubikosokat, építőmunkásokat. 1937-ben Sugár Kata is sorozatot készít a *Teleki tériekről* (Sugár 1970). A kubikosszerszámok, az ócska, eladásra kínált áruk mellett, a fejét a kezébe hajtván munkát váró, micisapkás, rongyos, idős-fiatalabb, beszélgető, olvasó – újságot böngésző –, félig alvó vagy álló, munkára váró férfiak csoportjáról.

Lehet, hogy „pillanatokon belül” újra fényképezhetővé válik Escher Károly: *Guberálók* (Escher 1966) című képe. Nem „pusztán” a guberálás ténye rendíthet meg a képen. Naponta találkozhatunk ezzel a jelenséggel ma is. Sokkal inkább a guberálók összegyűlt tömege. Gyerekek, öregek, fiatal férfiak és nők. Egymást tiporva, botokkal egymást föltartva, vödörrel, rongyosan, vagy „tisztos szegénységben” roltamozzák meg a dongó legyek között fellelhető emberi hulladékot meg a rongyot, melyeket, mint a költő fogalmazta, „rakodtabb tájak”¹ vonzottak ide.

Sugár Kata szociofotója, a *Kapok még hitelt?* (Sugár 1970) 1938-ban készült. A zsúfolt falusi vegyesboltban a zsírosbödön, a letakart lekvár, az eladandó tárgyak-eszközök-élelmiszerek életlenre vett, kifürkészhetetlen sokasága, a mérleg – az öt egy-egy kilós súly „kincs”- ígérete arról, miből is lehetne ennyi – „enteriórjében” talán harminc-, talán negyvenéves, kendős, lehajtott fejú, barázdált arcú, karját szorosan a testéhez szorító, ökölbe szorított kezével a szoknyáján matató, szégyenkező asszony. Nem vásárol. Kér. A vele egykorúnak látszó, félprofilban kérdező kereskedő nem elutasító, nem is biztató. Mindennap találkozik a fényképen most konkrét arcot kapó, hitelre vásároló szegényekkel, Veres Péter Balog Jani feleségének asszonyaival. Mindig mindenkinek nem adhat hitelt. Van, akinek már nem. Van, akinek még igen. A képen az asszony arca nemcsak a szégyenkezést, hanem éppen ezt: az élet, a lét állandó bizonytalanságát érzékelteti.

Kálmán Katának a harmincas években készült portréi a szociológus számára figyelmet érdemlően bizonyítják: az azonos sorsot lehetett megadóan-lázadóan, büszkén-elészetten, ravaszdi bölcsességgel, vagy éppen az arc panaszkiáltásával elviselni. De mégis közősek ezek az arcok. A társadalom e bezápuolt időszakában, a ninestelenségben, a majdnem feudális függőségi viszonyokban e Tiborc arcokba vésődtek a történelmi sors földszürke, földméltségű barázdái. A szociofotók megmutatják, hogy a társadalmi-gazdasági különbségek hogyan formálják a csupasz testet, a „meztelen arcot”.

1935-ben Szabó Zoltán *A tardi helyzet* című, a harmincas évek irodalomszociológiájának kiemelkedő alkotásában a falusi gyermekszegénységet mutatta be: a szociológiához oly közel álló tudományos eszközzel, ma úgy mondanánk, „projektív teszt”

¹ – *A buckákról néha gyűszűnyi homok / pereg alá ... s olykor átcikkan, donog / egy-egy kék, zöld, vagy fekete légy. / melyet az emberi hulladék. / meg a rongy. / rakodtabb tájakról idevont.* József Attila: *Élégia*

segítségével. Egy falusi iskola elemi osztályos tanulóival íratott dolgozatot arról, hogy mit is ettek, illetve mit nem ettek ezek a fejlődésben lévő gyerekek azon a napon. E dolgozatok szépirodalmi megfogalmazása és szövegének precíz tartalomelemzése: torokszorító bizonyíték!

Escher Károly 1935-beli *Falusi Iskola* (Escher 1966) című munkája *egyetlen képen*, ugyanazzal a társadalmi érzékenységgel teszi láthatóvá azt, amit Szabó Zoltán tár fel nagyszerű szociográfiájában. A szociológus számára a két alkotás az élményen túl, eltérő elemzési lehetőségeket is kínál. Escher Károly képén húsz-harminc iskolapadban ülő kislány-kisfiú. Masnisak, copfosok, kopaszok. Előttük pléhtányér, pléhkanál, lábos. Legtöbbjük a fényképészre sem figyel. Lapátolnak, kanalaznak, belesnek a tányérokba-lábasokba. És nem csak láthatóan éhesek. A pad alól kilógnak a mezítelen, sovány, görbe lábak! Amit megtudhatunk Szabó Zoltán kemény tényeiből, és magunk elé képzelhetünk finom leírásaiból, azt Escher képén szituációban, a teljes test valóságában, a mozdulatok árulkodó kiszolgáltatottságában láthatjuk.

A szocializmus évtizedei: filmszociográfia-dokumentumfilm

Ahogy a harmincas évek szociofotói, úgy a szocializmus évtizedeinek filmszociográfiai-dokumentumfilmjei is segítséget adhatnak ahhoz, hogy a mozgóképet oly sajátos lehetőségeit megfigyelhessünk. A „C” villában módszertani kísérletként videóval – tehát a mozgóképet segítségével – kerestem választ arra, hogy a kép, mindenekelőtt a mozgóképet, milyen plusz információkat adhat a szociológiai megismeréshez.

Akik ezt az időszakot személyesen átélték, zsigereikben érzik az illyési: „ahol zsarnokság van, ott zsarnokság van” életérzését, a diktatúrának az élet egészére kiterjesztett megfélemlítését, a kiszolgáltatottságot. De minket, a „történet”, a „történelem” szereplőit – azt, ahogy a diktatúra eszközevé lehettünk, esetleg eszközeként is áldozattá váltunk, a megdermedten védekező, értetlen vagy megalázott, a hatalmi mámorban vigyorgó, esetleg bambán hívő arcunkat – éppen a kortárs filmművészet és a kortárs dokumentumfilm mutatott meg önmagunknak, a magyar társadalomnak. Sőt, a film segítségével azoknak is a „személyes sorsukká” válhat ez az ábrázolt kor, akik nem éltek a sztálini diktatúra idején, vagy akik ezt a történelmet nem csupán az eszközzel szeretnék megérteni.

Elsősorban a Kádár-korszakban készült néhány dokumentumfilm bemutatása fontos ahhoz, hogy többet tudjunk meg a kép, a mozgóképet sajátosságairól a szociológiai kutatás alkalmazásához. Az elmúlt fél évszázad dokumentumfilm-művészetének felvillantása e kutatás szempontjából azért is bír különös fontossággal, mert a „C” villa történetének feldolgozásához videóval, tehát mozgógéppel készült interjúkat használtam. A dokumentumfilmek által nyújtott értelmezési terület azért különösen fontos számomra, mert ezeken az alkotásokon keresztül ismerhetjük meg a mozgóképet azokat az egyedi jellemzőit, eszközrendszerét, *mozgóképi* sajátosságait, amelyek új megismerési lehetőségeket nyújtanak a szociológus számára. A dokumentumfilm alkotója a saját elképzelései, ábrázolandó céljai szerint állította be kameráját és vágta meg filmjét, tehát művészfilmet készített. A videóval készített mélyinterjú feldolgozása természetesen jelentősen eltér a művészfilmként elkészített dokumentumfilmeknek a társadalomtudományban lehetséges használatától, hiszen készítője nem az

ábrázolandó alkotásnak megfelelően állítja be kameráját, nem készít montázst, nem használ flashback-et, „pusztán” a videóra felvett „nyers” nyersanyagot. Mégis éppen a mozgóképi sajátosságoknak a tudatos használata segíthet abban, hogy megtaláljuk a videóval elkészített interjúk adekvát feldolgozási módszereit.

Kiindulópontnak tekintetem a mozgókép sajátosságaival foglalkozó néhány fontos, a saját munkámnál is alkalmazható alapvető esztétikai megközelítést. A filmmel foglalkozó szakirodalom tárgya mindig a művészfilm. Az alkotó a saját ábrázolni kívánt céljai szerint keresi a szereplőket, állítja be kameráját, használja a montázst, illetve a flashback-et; a videóval készült tudományos elemzést célzó mozgókép ellenben vágás, montázs, beállítások, flashback nélkül készített „nyers” nyersanyag. A film sajátosságaival foglalkozó tudományos szakirodalomból én itt most csak azon néhány gondolatra hivatkozom, amely a videóval készült mozgóképek elemzéséhez is elengedhetetlen.

Balázs Béla írja a *Látható ember. A film szelleme*. című művében hogy: „... Az arcjáték, a mozdulatok a léleknek olyan mély rétegéből született érzéscsoportot igyekeznek tolmácsolni, amelyet a szavak sohasem tudnának a felszínre hozni. Az emberről, a világról a szavakhoz hasonlóan tökéletes és hiánytalan képet ad a gesztusok rendszere, ahol a szellem közvetlenül a szavak mankója nélkül, láthatóan válik testté.” (Balázs 1984: 18–19.) A film különös és sajátos nyelve a közelkép. „A közelkép elengedhetetlen technikai előfeltétele az arcjáték művészetének. A közelkép minden egyes apró ránca döntő jellemvonássá válik, az arcizmok minden futó rezdülése megragadó párosszal jelzi a lélekben dúló indulatokat. A felvevőgéppel közelhozott arc képes arra, amit szavakkal sohasem fejezhetünk ki, megjelenítheti az eltérő érzelmek egyidejűségét. Finom mosoly uralja az összarc kifejezést. Ám az orrcimpák, a fülkagyló, és a tarkó mind mást jelez. És ha külön mutatjuk be őket: titkolt durvaságot, leplezett ostobaságot árulnak el. A kamera átvilágítja a fiziognómiai többrétegűséget.” (Balázs 1984: 18–19.) Arcunk egészét, ahogy erről Balázs Béla ír, nem nevezhetjük sajátunknak. Sőt első látásra meg sem állapítható, mennyi az arcvonásainkból a családdal, a fajtával, a társadalmi osztállyal közös tulajdonságunk, és mi az, amit mi adunk hozzá. A film látványa pontosabban és világosabban mutatja ezt az arányt, mint akár a legtalálóbb szavak.

Gyarmati Livia recskiekről készített dokumentumfilmje, a Gulyás testvérek vagy Sára Sándor alkotásai az alföldi kitelepítésekről, a kitelepítettekről, nem elsősorban az önmagában is jelentős tényfeltáró dokumentáció miatt lett szerves részévé a diktatúra ezen időszakáról szerzett ismereteinknek. Semmilyen tényfeltáró statisztika, a korszak jelenségeit bemutató és értelmező társadalomtudomány, sőt az írott szociográfia sem helyettesítheti az egykori rabok arcán megjelenő emlékeket, felismeréseket. Az arcok az emlékeket felidézve beszélnek. Döbbenetes, ahogy felismerik egymást és a rabtartóikat, és emlékeikkel benépesítik, „láthatóvá” teszik a „helyszínt”. A film készítésének idején a kamera pásztázta az „immár porrá és hamuvá” vált egykori táborokat. A valamikori örök: vén emberek! Szinte el sem hinni, kik is voltak. Látványuk igazolja Balázs Bélát! Arcukon „A lélek és a sors”. Az ő emberi arcuk is mindkettő egyidejű vetülete. A belső világ legrejtettebb titkai kerülnek itt napvilágra, és ezeket a titkokat ellesni legalább annyira izgalmas, mint a szívverést megfigyelni az élveboncolás során. Hiszen az arc másnak látszhat első pillantásra, mint amilyen a valóságban. Először csak a típust látjuk. Aztán keresztülvilágít az ember belső, rejtett arca is, mint valami

áttetsző álarcon. A valamikori öröknek az öregség megengedő, sajnálatra méltó vénember-álarcai mögül felsejlenek a brutális állak, a gonosz szemvillanások!

A hajdani rabok arcán nem csak a gyűlölet, nem csak az indulat emlékein pásztáz a kamera. Csodálkozásra, az emberi, a társadalmi megismerés mélyebb megértésére késztet a látvány. A kietlen pusztaság messzeségében egyikük megidézi, a volt társaknak idézi fel és teszi egyben a néző számára láthatóvá, milyen körülmények között éltek mindenüktől megfosztva. Mégis a valamikori nők és férfiak arcán egyszerre van jelen a múltbéli szenvedés emléke, miközben ugyanabban a pillanatban az emlékek arról is beszélnek, hogy ott is, akkor is, a rabságban, a bezártságban is élni kellett. Kis titkok válnak nyilvánossá, a rabságon belül elviselhetőbb helyzetért elkövetett kis praktikák, barátságok és ellenszenvek tárulnak elénk, akkor születő nagy szerelmek, a szolidaritás sohasem felejthető emlékei válnak elevenné. Erre az egyidejűsége csak a mozgókép képes.

Miközben a velük történtek, így ők maguk is történelemmé lettek, az arcokon megjelenő indulataikkal vonnak be bennünket a történetekbe úgy, hogy közben ezek az emberek, ezek az arcok kérlelhetetlen ítéletükkel egy időben jelzik, hogy bár természetesen megbocsátani nem, elcsendesülni azonban képesek voltak. A történelmet felejteni nem, túllépni azonban lehet!

Ember Judit *Menedékjog* című filmje, az 1956-tal kapcsolatos tudásunk egyik meghatározó dokumentuma. Az 1956-os forradalmat a párton belül lehetővé tevő Nagy Imre csoportjának valamikori reformkommunista túlélői idézik fel emlékeiket, cinikus elárulásukról, elrablásukról, Romániába szállításukról, a Nagy Imre-perről, hozzátartozóik brutális kivégzéséről. Ebben a filmben sem elsősorban a szavak, hanem az arcon megjelenő felidézett múlt adja azt, a csak a mozgófilm sajátosságaiból építkező tudást, amely láttatja, és ezzel agyunkba és lelkünkbe vési a megtörténeteket.

Schiffer Pál *Dunánál* című dokumentumfilmjének a Magyar Bálinttal közösen készített *Dunaharaszti* című szociográfia az alapja. A film megörökíti, ahogy egy valamikori dunaharaszti, kulákká nyilvánított parasztember – aki 1956-ban okosan, tisztességesen, emberségesen irányította azután a falut – hosszú emigrációja után látogatába érkezik a falujába. A mozgókép nyújtotta látványon keresztül érzékelhetjük, hogy egy „akolból” indulva mire is juthatott az Amerikába kivándorolt, a kemény munkát, a beilleszkedés nehézségeit megélt, valamikori dunaharaszti parasztpolgár. Láthatjuk szerény, és mégis öntudatos-magabiztos 20. századi polgárrá válásának metamorfózisát. Az itthon maradottak, a vele azonos képességű társak körülményei, a megjelenített élő személyek arca, szavajárása, mozdulatai, tehát testi kommunikációjuk elevensége révén, érzékeinken keresztül fogjuk fel, öltözékük, gesztus „szótáruk” különbözőségeit. A találkozás képei mintegy ellenpontozva mutatják – az ötvenhat óta eltelt harminc év minden, a második gazdaság embert próbáló életmódbeli változásai ellenére is – a magyar társadalom megrekedtségét, polgárainak korlátozott lehetőségeit. Az eleven emberek testi valójukban is megélt életének látványa, a mozgókép teszi lehetővé, hogy érzékeljük az emlékek, a találkozás kiváltotta érzelmeket. A találkozás feletti örömet, „a szegény ember” szégyenkezését: hogy „csak ennyire jutott”; a büszkeségét: „hogyan harminc év alatt ideig eljutott” – mindez abba az érzelmi állapotba vonja be a nézőt, hogy felkeltett indulataival nemcsak megértheti ezeket az érzelmeket, hanem talán fájdalmában és dühében cselekedni, de legalább is kiáltani szeretne.

Almási Tamás ózdi dokumentumfilmjeiben a késői Kádár-korszak – e dinoszaurusz agonizálása közben is még jól látható – „szervrendszerét” és e korszaknak az emberi közeget elpusztító hatását tárja fel. A szakszervezeti vezetőket, akik egyszerre voltak kinn és benn, akik elsősorban nem a munkások képviselői, hanem a párt szakszervezetbe kinevezett funkcionáriusai voltak. A „fejlődésben” hinni kellett, mert a diktatúra optimizmust követelt, és a rendszer összeomlását akkor senki sem remélhette. Az egymást váltó miniszterek ígérik évről évre az ózdi munkágyűléseken, hogy a kormány segít. Hónapok múlva minden előlről kezdődik, semmi sem változik. Almási Tamás ózdi filmjei éppen ennek a változatlanságnak a felkiáltójeleivel írják belénk az alapvető változások szükségességét. A „szindarab”, a „díszletek” és az ózdi „szereplők” az évtizedek óta megszokott darabot játszották, az évtizedek óta megszokott szerepeket alakították. Eljött május elseje. Begördültek az elvtársak autói. Szólt a fűvősenekar. Vidám vásár! A fűvön az ózdi munkások. Családjukkal, gyerekeikkel. Fogy a virsli meg a sör. Dobják-gurítják a kuglit. Az emberek a kilátástalanságban is éltek – és szórakoztak, ahogy lehetett –.

Schiffer Pál *A kapitalizmus politikai gazdaságtana* című, a rendszerváltás után elkészült dokumentumfilmje elgondolkodtató példa a szociológus számára: vajon mi is az a sajátosság, az a különösség, amivel a mozgókép a verbálisan megfogalmazott tudáson túl, másfajta tudásra is kaput nyit.

A film a megtapasztalhatóan múlt idő művészete. A filmi történet idősíkjaiban a hősökkel együtt élhetjük át a velük és bennük történeteket. A film technikája – és ebből eredően a film nyelve – a pillanatról pillanatra múló időt, és a pillanatról pillanatra változó embert, a létező vagy fiktív hőst rögzíti a képvászonra. A hősök a viselkedésükben, testtartásukban, az életidőben kiformált arcukban, a filmképen magukon hordozzák az életükben történt változásokat, és minthogy „pillanatról pillanatra” minden előttünk történik, a mi, és hogyan történt-történhetett beavatottjai lehetünk.

Schiffer a vidéki szocialista nagyvállalat néhány hasonló korú szakmunkásával és az egyik brigádvezetővel ismertet meg. Az addig együtt dolgozó munkások és brigádvezetőjük a rendszerváltás után az utcára kerülnek. Nagyon hasonló élethelyzetből indultak mindahányan. Megszokták, hogy helyettük gondolkodtak, helyettük intézkedtek, hogy szinte soha nem kerülhettek döntési helyzetbe. Brigádvezetőjük eddig közülük kiemelt felettesük volt. Önállóbb, dönteni képesebb, már brigádvezetőként is kevésbé kiszolgáltatott embernek látjuk, mint társait. Az első filmi pillanatokban az egymás közötti kommunikációkból látjuk: tekintélye ugyan van a többiek előtt, de ekkor még semmiféle hatalma sincs. A brigádvezető javaslatára a csoport tagjai KFT-t alakítanak. Az indulótökéhez mindenki beleteszi a végkielégítésből származó százezer forintját, amelynek hasznából majd egyformán részesednek. Kezdetben úgy tűnik csak a „megszokott” munkamegosztás folytatódik. A volt brigádvezető szerzi a munkákat, szerzi be az anyagokat, míg a többiek „magától értetődően” végzik a fizikai munkákat. A volt brigádvezető három éves munkáját másfél órás filmi időbe sűrítette a rendező, és ebben a filmi időben a volt brigádvezető szemünk előtt válik egyre inkább vállalkozóvá, míg a volt társak bérmunkásokká. A KFT alakulása után egy ideig látszólag demokratikusan döntöttek, mint tulajdonostársak. A filmet nézve részeseivé válhatunk annak a folyamatnak, ahogy a vállalkozás hatalmi helyzetét és anyagi előnyeit egyre inkább felismerő brigádvezető megosztja és kijátssza egymás ellen a csapat tagjait. Betett pénzüket elsajátítja, sorban elbocsátja, mindenkiből kiforgatja volt barátait, munka-

társait. Mindezt pedig azért tudja megtenni, mert társai maguk is elfogadják, hogy az addigra tőkés vállalkozóvá vált „társuk” jogosult is erre a pénzre, hiszen ő szerezte a munkákat. E film kitűnő bizonyíték arra, hogy a film adta lehetőségek miatt másfél órába sűrítve, résztvevőként élhetjük meg azt a személyiségváltozást, azt a folyamatot, ahogy a munkás brigádvezetőből könyörtelen, a többieket eltipró vállalkozó, a munkásokból pedig ugyanakkor a gyári munkáslétnél is nagyobb bizonytalanságba süllyedő, volt társuknak kiszolgáltatott páriák legyenek. A valamikori brigádvezető a filmi időben, a szemünk előtt, a szó szoros és átvitt értelmében vetkőzik ki a munkásléteiből. A térben: láthatóan építi fel társaival szemben, az új hatalmából származó sok méter távolságot tartó falat. A többiekkel együtt éljük meg, ahogy a szó szoros és átvitt értelmében hízik és formátlanodik el testi és lelki értelemben. A magyarországi rendszerváltás során ilyenén alakult ember metamorfózisa játszódik le a közelről látható arcon, a szemünk előtt.

A szociológus kutató természetesen nem élhetett és nem is akart élni a dokumentumfilm művészi eszközeivel. Nem élhetett és nem élt a film művészi nyelvével. Ezek az interjúkon nincs szándékos beállítás, jelenetezés, tudatosan alkalmazott montázs. A felvett anyag, a felvett interjúk nincsenek megvágva. Kérdés, hogy vajon ez a *nyers* nyersanyag, maga a videóra felvett mozgókép, milyen feldolgozásra, milyen újfajta megismerésre nyújt lehetőséget. Ez a módszer vajon mennyiben ad mást, esetleg többet, mint a magnóval készített mélyinterjúk.

Közös karácsony a „C” villában

A videokamera filmre rögzítette azt az 1994-es karácsony előtti napon tartott ünnepet, amelyet a ház lakói hagyományszerűen évtizedek óta együtt tartanak. Ez volt az első ismerkedésem a ház lakóival, az első impresszióim a kamera segítségével.

A lakók este fél nyolc körül szállingóztak az alig kivilágított, mára már lerobbant, de hajdanán nagyon szépen kiképzett lépcsőház máig gyönyörű formájú korlátai között a pincébe, ahol a karácsony előtti estén az ünnepet tartották. Ezen az estén nem jelent meg a ház összes lakója.

A közös karácsonyeste szereplői:

Reit Sanyi: 60 év feletti, valamikor többszörösen kitüntetett lakatos, alapszervi párttitkár. Az átépített villa legfelső emeletén egy másfélszobás, félkomfortos, tíz évig víz nélkül maradt lakásban él, vele azonos korú, munkásasszony feleségével.

Reit Sanyi fia, „Kis Sanyi”: 35 év körüli férfi. Házfalakat javító alpinista. Már nem lakik a házban.

Lányuk, Reit Éva: 30 év körüli adminisztrátor. Már nem lakik a házban.

„Mártika”: Édesanyja volt itt a házmester, halála után egy ideig Márta végezte ezt a munkát. Ma is a vizes házmesterlakásban lakik, 40 év körüli, leérettségizett tisztviselő. Merán Ákos, és felesége, Ica: Merán Ákos: Technikus, BM. nyugdíjas. 60 év körüli, a villa frontján lakó művészházaspár lakásából, a régi bálteremből leválasztott két szobás komfortos lakásban lakik második feleségével, Icával. Ica foglalkozása gépirónó, a felvétel idején munkanélküli.

Merán Ákos fia, Merán Tamás: a BM-ben számítástechnikus, 35 év körüli, már nem lakik a házban.

35 év körüli hentes szakmunkás: a valamikor itt lakó munkásházaspár unokája. Már nem lakik itt.

Anett: 30 év körüli, „Kis Sanyival”, Mártival. Merán Tamással együtt nőtt fel a házban. A szülei munkások, már elköltöztek. Ő Amszterdamban baby sitter.

Elemér: 64 év körüli mérnök. Két éve lakik a házban, egy kétszobás összkomfortos lakásban. Felesége meghalt, ezért cserélte kisebbre régi nagy lakását.

*Kép:*² A képernyőn a fellampionozott pince: egyik sarkában a fehér abrosszal megterített asztal, rajta papírtányérok, poharak, középpontjában pedig az estét láthatóan szervező Márti áll. Az asztal dúsan rakva italokkal, borral, hűtőkkel - füstölt hússal, kolbásszal. A pincében húsz-harminc szék. Márti, a valamikori házmesterlány - ma is a volt házmesterlakás lakója - minden bejövőt üdvözlöl. Minden újonnan érkező átöleli Mártit, többen simogatják meg az arcát. Láthatóan valamiképpen fontos ember a ház közösségében. Negyven év körüli szőke, kék szemű, kicsit telt, szoknyába, blúzba öltözött, első benyomásra magasan kvalifikált munkás vagy tisztviselő lehet. Mosolygós asszony.

A képen látható mosolyával – már itt, az ünnep első pillanataiban is – minősíti viszonyát, kifejezi véleményét a gyülekező családokról, családtagokról. Megengedő és szeretetteljes ez a mosoly, amikor Reit Sanyira és feleségére néz Márti.

Reit Sanyi a pince ablaka előtt ül. Hatvan év körüli köpcös férfi az első pillanatban a hangjával, a harsányságával, vagányos mosolyával, humorával tűnik fel. Vastag csíkos, olcsónak látszó pulóverére kihajtott ingében Sanyi az első benyomás szerint talán „polgárosult munkás” lehet. A mellette ülő, vele egykorúnak tűnő felesége, Marika, a flanel ruhájában, barázdált arcával, ritkás hajával egyértelműen: megviselt munkás-asszony.

Márti mellett áll, az asztal előtt, finom bőrdzsekijében, nyakkendő nélküli ingben, lezseren, zsebre tett kézzel: Merán Ákos. Míg Ákost hallgatjuk, aki elsőként ragadja magához a szót, egyúttal Mártit is látjuk, aki Ákost hallgatva már nem igazán bensőségesen, nem igazán szeretetteljesen mosolyog. Szemöldökét felhúzza, mosolyába kételkedés és gúny költözik. Az arcokon, a kezek mozgásán valami ellenérzés észlelhető Ákossal szemben.

Ákos: *(Nekünk, vendégeknek mesél.)*

– Legtöbbünk, ugye, egyszerre költöztünk ide ötvenhatban, és mindannyian, ugye, nagyon szeretjük egymást. Olyanok vagyunk, mint egy család! Márti édesanyja olyan volt a gyerekekkel, mint egy anya!

(Ákos színészkedve, hangrezgettetéssel emlékeztet Márti édesanyjára.)

² Az alábbiakban a „C” villa lakóival készült interjúkat mutatom be. A videokamerával felvett karácsonyeste teljes tekerését használtam. Természetesen nem minden egyes képet és nem minden egyes szövegrészt. A teljes tekerésből mindazt bemutattam azonban, ami a jelenlevők személyiségét, álláspontjait, a képekből és a szövegből kibontakozó, sokszor a kép és szöveg ellentmondását mutató, egymáshoz való viszonyát, történetét illusztrálta. A szereplők neve mögötti gondolatjel szó szerinti szövegeket vezet be, normál szedésben, míg férdén szedett szöveggel a saját észrevételeimet fogalmaztam meg. A feltüntetett nevek természetesen fiktívek.

Kép: Ákos átöleli Mártit, aki rögtön elhúzódik mellőle, hártija Ákos közeledését!

Ákos: – Mérnök vagyok. A BM-be dolgoztam a nyugdíjazásomig. Még ma is ott vagyok tanácsadó!

(Ákos most bemutatva önmagát félreérthetetlen önelégült hangszíval közli velünk azt aényt, hogy még most is tanácsadó, és hogy ő azért más (!), több mint a többiek!)

Kép: Sanyi kifordított tenyerével, felhúzott vállaival, ahogy Ákost nézi: arca egyszerre maga az irónia, és valamiféle megvetés.

Folyamatosan érkeznek az ünnepre a ház lakói.

Merán Ákos mellett Ica, Ákos második felesége áll. Ica egy ideig szinte észrevétlen a többiek között. Egyáltalán az egész este alatt, mintha „belesimulna” a többiek csoportjába, mintha elhatárolódna a férjétől. Még várják a később érkezőket.

Elemér jön. Magas, széles mosolyú, nagydaráb 60-65 év körüli férfi. Ő van egyedül sötét öltönyben, nyakkendőben. Kicsit hátrahúzódik, a falhoz támaszkodik. Márti kedves, mindenkinek kijáró közömbös mosollyal fogadja.

Középen és a falak mentén körben a fiatalabbak, a Mártival egykorúak. Reit Sanyi fia szakállas, barázdált arcú, 35 év körüli férfi, a koránál idősebbnek, megviseltebbnek látszó: „kis Sanyi”, az alpinista hegymászó, és Éva, Reit Sanyiéék 30 év körüli lánya.

Közöttük áll: Ákos fia, Merán Tamás, és velük beszélget az azóta meghalt nagymamája lakásába költöző, az ő korosztályukhoz tartozó hentes.

Mártin és a fiatal vállalkozón kívül egyikük sem lakik már itt. De mindannyian eljönnek ide minden évben erre a karácsonyi közös ünnepre. Ha van is már családjuk, ez az este az ő ünnepük! Azoké, akik a „C” villában laknak, vagy itt nőttek fel.

Márti: – Csendet kérek! Mindenkinek odaadom a „Csendes Éj” Simándy által lefordított szövegét. Ez egy különleges szöveg, amit most először énekelünk együtt. Vigyázzatok: lehet, hogy majd nehezebben megy, de nagyon megtisztelő, hogy hozzájuthattunk ehhez a fordításhoz, a házban lakó művésznő segítségével. Ő most nem lehet itt, nem telt le még a gyászéve.

Kép: Pincebelső: Sötét van. Égnek a csillagszórók. Ákos szemüveges fia, Tamás gitározik. A gitárkiséret, a mindenki kezében meggyújtott gyertyák fénye mellett hangzik fel a „Csendes éj”.

Küszködnek a szöveggel. Elcsúszik a dallam az ismeretlen szövegekörnyezetben. Mindenki komolyan énekel, talán leglelkesebben éppen Ákos. Érezni, hogy az ittlévőknek valóban köze van ehhez a tradícióhoz. A „Csendes Éj” eléneklése után evés-ivás, beszélgetés, hangzavar. Majd szinte csend lesz. Mindenki Reit Sanyit hallgatja. Ironikus monológja a rendszerváltásról részben azokhoz szól, akik egymást régen és jól ismerik, részben magvarázatként nekünk, az idegen vendégeknek.

Reit Sanyi: *(Felhúzott vállak, kifelé fordított tenyerek. Elkeseredett, gúnyos arc!)*

– Ettük a zsíros kenyerünket. Márti édesanyja volt itt a legrégebb lakó. Mi valóban mindannyian egymást segítettük. Mi még az „átkos”-ban, abban az időben tanultuk meg egymást segíteni!

Sanyi az „átkos”-t, gúnyos hangjával, egész arcával és gesztusrendszerével idézőjelbe teszi. Hangja és gesztusai, a keserűen gúnyos mosoly az arcán: az elmondott szavak ellenkezőjét fogalmazzák meg.

Valaki közbeszól – évődő, de szeretetteljes hangon –:

– Bukott Párttitkár!

Sanyi mintha nem hallotta volna a közbeszólást, de mégis reflektálva rá folytatja:

– Igen. Idejöttem az akkori párthoz. Kaptam a lakást. 22 évig nem volt víz a lakásban, de komfortos se volt a ház. Az akkori rossz társadalmi rendszer! Nem úgy, mint most!

Kép: Reit Sanyi: Megvető, elkeseredett arc. Körbenéz, szinte mindenkivel összevilantja a szemét egy pillanatra.

Az arca, másodpercekkel előbb fogalmazza meg, amit azután ki is mond. Most kerül a szöveg és a kép szinkronba: a pillantásában, ahogy a többiekre néz: Ezek régiek. Ezek itt nem bántanak. Itt itthon meg lehet mondani az igazat.

Reit Sanyi: – Azok a drágák! Utálom az egész MDF-rendszert! Antallék: anti-szemiták, – fasiszták! Itt közöttünk nem volt az kérdés: keresztény, katolikus vagy mi. Ebbe az országba az embereket kinyírják. Azokat pusztították, akik melósok voltak. Igen, a Danubius DISZ Bizottságának a titkára voltam! A nép választott. Három párnázott ajtón lehetett hozzám bejutni. De nem volt más, csak a zsiros kenyér. Igen! Munkaérdemrendes lakatos voltam! Most meg munkanélküliség, szegénység!

(Ezt valaki közbeszólására – „Volt lakatos”! – teszi hozzá.)

Kép: Reit Sanyi arca-hangja, egyszerre elkeseredett, haragos és mégis vagány. Keserűség látszik az egész emberen. Ugyanakkor valami laza elengedettség is.

Eddig a többiek ráfigyelve, csendben, illetve nagyon halk jóindulatú duruzsolással hallgatják Reit Sanyit. Úgy beszél, mint aki valóban pontosan tudja, hogy itt itthon van. Nyíltak, megengedők és kedvesek vele az ittlévők. Ha kicsit szurkálják is: úgy néznek rá, mint Márti, csupa derűvel, elnéző szeretettel.

Kép: Reit Sanyi: Kihúzza magát! Büszke, önmagát vállaló tartással beszél.

Az asztalnál állva Mártit látjuk. Sanyi szövege alatt is változatlan, szeretetteljes mosolya fémjelzi Sanyi helyét a házban.

Míg Reit Sanyi beszél, a többiek esznek-iszznak, játékosan rezegnek a színes lampionok. A közös ünnepre gyülekezés, a kis karácsonyfa meggyújtása, a „Csendes Éj” éneklése, Ákos bemutatkozása, Sanyi monológjának első 20 perce után, az eszegető-izogató társaság egy időre csoportokra bomlik.

Kép: Két markáns beszélgető csoport látható:

Az egyik, az itt felnőtt, 30-40 év körüliek csoportja: Márti, Kis Sanyi, Reit Éva, Merán Tamás, az eddig a háttérbe húzódó hentes fiú. „Mi van veletek?” kérdések, koccintgatnak, jókedvűek.

A másik csoport, a három nagyjából egyidős férfi: Reit Sanyi, a BM-nél dolgozó Merán Ákos, és a nemrégiben ideköltözött sötét öltönyös, nyakkendő, nagydarab, láthatóan értelmiségi férfi Elemér. Reit Sanyi magyaráz, a szerény és láthatólag feszengő Elemérnek.

Kép: Zsebre dugott kézzel, figyelő, lenéző-kétkedő arccal Merán Ákos csatlakozik hozzájuk.

Sanyi: – A keresztes hadjáratoK, amelyeket a kereszténység nevében vívtak, gyilkosságok sorozata volt. Ennyit a kereszténység nagy történelméről. A kiegyezés után meg a zsidóság emelte fel az országot.

A kommunistaságát ma is vállaló Reit Sanyi, az eddig hallott heveséggel, beleélés-sel, biztonsággal – „továbbgondolva” az elmondottakat – történelemórát tart. A monitort nézve egyre feltűnőbb, hogy minden zavaros szöveg ellenére, amit hallottunk, DISZ- titkársága, párttitkársága ellenére, kifejezetten szeretik itt őt. Ha nem látnánk a szereplőket, ha nem látnánk Reit Sanyit, és a többiek rá vetett pillantását, ha csak egy magnóról hallgatott szöveg alapján hallanánk, amit mond, nem éreznénk Reit Sanyi emberi hitelességét. Erről a hitelességről a többieknek hozzá való viszonyának látható képei győznek meg.

Kép: Elemér, az „új lakó” szerénységével, még mindig a falnak támaszkodva hallgatja Sanyit és hagyja helyben a Sanyi által elmondott „történelem-elemzést”. Sokáig hallgat. A poharát a nagyobb figyelem kedvéért maga mellé teszi a székre, és a beilleszkedni akaró ember félmosolyával figyel mindkettőjüket. Halkan szólal meg, majd a szakember biztonságával folytatja:

Elemér: – Az a nagyon jó ebben a demokráciában, hogy szólásszabadság van, bár a média nem igazán demokratikus. A gazdaság azonban – az – katasztrofális!

A beszélgetésük itt még nem szakad félbe – csak egy pillanatra elvonja a figyelmet róluk a többiek ovációja-örömrivalgása. Megérkezett Anett Hollandiából. Ő is itt nőtt fel. Kicsit fiatalabb, mint a többiek, akikkel itt volt gyerek. Már a szülei sem laknak itt. Mégis: erre a napra hazajött! Baby sitter Amszterdamban. A repülőtérről egyenesen idejött.

Kép: Anett: Karcsú, hosszú szőke hajú, sildes sapkás, sportosan elegáns lány. Más fazon most, mint a többiek.

Anett: – Én ezen a napon mindig, mindenhol hazajövök, mert itt itthon vagyok.

Etiket-itatják, ölelik Anettet.

Közben folytatódik Reit Sanyi, Merán Ákos és Elemér beszélgetése.

Kép: Ákos a pince terének közepén: provokáló, kaján, gunyoros arccal kérdezi Elemért, úgy hogy közben a háromtagú csoport középpontjába kerül. Borkabátja zseb-

ben a keze. Nyeglén áll. Egész tartásában: valamiféle Elemérrel szembeni lenézés, lejáratási szándék látszik. Azt kísérel megjelteni, hogy mint régi lakónak, neki itt hátszaga van.

Anett etetése, ölelése, a megérkezése feletti öröm hangjai egy időben látszanak, illetve hallatszanak a képernyőn, az idős férfiak hármias csoportjának közepén kajánul és durván, minden eddig hangoztatott szeretetet megkérdőjelezően megszólaló Ákos-sal.

Merán Ákos: *(Elemértől kérdi bizalmatlan, magasra emelt hangon.)*

– Mondd meg csak, ki is vagy Te?

Kép: Elemér: Tartásán látszik, hogy másképpen, mint Reit Sanyi, mégis éppen olyan hitelesen vállalja önmagát. Mosolyogva, a provokációt figyelmen kívül hagyva, széles gesztussal meghajolva, kezét a mellére rakva mutatja be önmagát:

Elemér: – Én von Haus aus ÚRIEMBER voltam!

Kép: Merán Ákos: Kaján arcán, továbbra is hanyavetien zsebre dugott kezén, „laza tartásán” látjuk, amint tulajdonképpen ezt az úriemberséget szeretné provokálni. Egész alakján, tartásán látszik, úgy gondolja: – háta mögött a kommunista Reit Sanyi korán megöregedett munkás feleségével, és „Kis Sanyival”, aki még Anett megérkezése előtt úgy fogalmazott, hogy szerinte az itt lakókat melós létük köti össze, „mert aki melós, az melós” – ezt megteheti.

Ákos úgy véli, hogy sikerül lejáratnia az „osztályidegen,” illetve az ide nem tartozó „Új Fiú” Elemért! Pontosabban az egész karácsonyeste alatt rajta kívül senki nem zavartatja magát a jelenlévő kamerától, nincs bevilágítva a pince, a kamera szinte el is tűnik. Merán az egvedüli, aki folyton tudatosítja magában, hogy kamera előtt beszél és egyfolytában a között a kettősség között hezitál – tartásával, arcával és a szövegeivel is –, hogy most ezen a videóval rögzített estén nekünk, a filmező idegeneknek, vajon melyik énjét mutassa be? A többiek felett álló „mérnököt”, az itt lakó, vele „egyenrangú” művészházaspár „barátját”, aki tulajdonképpen lenézi a többieket, vagy éppen inkább a többiekkel való azonosságát hangsúlyozza-e, azokkal, akikkel ő itt évtizedek óta együtt él.³

Elemér: – A Horthy-időkben apám a kapitalisták vezérigazgatója volt, de hozzá kell tennem, hogy én a rendszerváltás előtt sem panaszkodhattam. Jól éltem. Apám a D. téglagyárnak nem volt a tulaj-

³ Ezen az első karácsonyi közös ünnepen csak érezni lehet, legfőképpen a Merán Ákos-sal szembeni elutasító gesztusokból, hogy az itt élők, megvetik, nem szeretik, köpenyforgató embernek tartják. A később készült személyes interjúk során derült azután ki pontosabban, hogy vele öszinték soha nem voltak a többiek, hogy nem bíztak benne, hogy az itt lakó szegény embereket lenézte, egreciroztatta, megvetette. Hazug embernek tartják, számukra, sőt saját felesége számára is egyértelmű hogy Merán egyszerű technikus, aki mérnöknek adja ki magát. A vele később videokamerával felvett beszélgetésben is rendre kiderült – éppen az elmondott szöveg és az annak ellentmondó gesztusok feszültségében –, a közte és a felesége között lejátszódó, a monitoron látható metakommunikációkból, a valóságos tények, a valóságos vélemények, és a szövegben közölt mindennek ellentmondó vívódása, a közlésre szánt, és az elhallgatni akaró valóság közötti feszültség.

donosa, hanem akkor baloldalinak tartott mérnök-vezérigazgatója volt. Leigazolták és főosztályvezető lett az Ipari Minisztériumban 45-után. Az ötvenes években azután, a szigorítások során nem tűrték meg tovább a Minisztériumban az apámat, de mint nagytekin-télyű tudóst, egyetemi tanárrá nevezték ki. Egyetemi tanár volt egészen 1956-ig, és aztán minden családi óvás ellenére részt vett apám a forradalomban, és került rendőri felügyelet alá.

Kép: Elemér: Széles pofacsontú, jóindulatú, harmonikus arcán most rosszallás, és összehúzott szemöldökével szigorúvá vált szemében megvetés jelenik meg. De nem hajlandó panaszkodni. Kezét a feje fölé emelve, majd a füléhez téve, kicsit előrehajolva, szinte sűgva osztja meg a többiekkel.

Elemér: – Megúsztá! A Polinszky lépett közbe hogy ne csukják le, és csak rendőri felügyeletet kapjon. Én, meg ugye, a régi szomszédok agi-tációjára léptem be a Szociáldemokrata Pártba. Azt mondták, hogy Apád nem érdekes, de Te oda való vagy! Felvettek a Mű-egyetemre.

Kép: Merán Ákos: Mint hogy nem sikerült lejáratnia Elemért, már nem is figyel rá, el-sasszézik a beszélgető csoporttól, kivonul a képből, hátat fordít, és jóízűen falatozni kezd.

Reit Sanyi: Minden ellenérvés nélkül figyeli Elemért. Közjátékként, szolidaritásként odanyújtja Elemérnek a kolbászt, amiből eszik - vágna már belőle Elemér.

Sanyi: – A legfrissebb, amit életemben ettem.

Elemér: – Az én Sanyi barátom! (*Hátat fordítva Ákosnak.*) Ez egy közös-ség! Mikor új lakóként idejöttem: körülvettek!

Nevetések, pohárcsengések, beszélgetések moraja hallatszik. Hirtelen ravaszkság arccal áll meg előttem Sanyi. Egy kis nejlonzacskós csomaggal a kezében, amit aján-dékba ad nekem, ha elfogadom. A szituáció elég groteszk, hiszen a csomagból nem kevésse meghökkenve: egy bugyit bontok ki. Sanyi rögtön oldja a zavart, és kérdezi, hogy nincs-e kedvem megnézni a pince egyik eddig még nem látott mellékfolyosójá-ból nyíló raktárát. Hogyne lenne kedvem. Megyünk kamerástul!

Kép: Raktár, Sanyi. A képernyőn jól látható: egy szülőszék, biciklik, a polcokon két sorban vadonatúj cipők, a pince sarkában kórházi ágyak. A szülőszéket „a svédek ingy-en adták”, a szembe lévő polcon a nejlonzacskós bugyik halma. A pinceraktár zsű-folva mindenféle áruval. Sanyi: a képernyő előterében, csipőre tett kézzel, jól mulatva meglepetésünkön, önironikus álszerénységgel, nagy büszkeséggel mutatja a birodal-mát. Itt áll előttünk csúfolódó arccal, mint aki mindenkinek túljárt az eszén. Osztap Bender magyar alteregója. Levesz egy-egy pár cipőt a polcról és mutatja:

Sanyi: – Ezeket speciel Szíriában vettem, mindet a saját pénzemből. Mert 1982-ben hívtak a Cirkuszvállalathoz soförnek, teherautót vezet-tem, hat hónap egy évben, Svédországban. Mivel nem voltunk

hozzászokva ekkora pénzhez, úgy éltünk, mint régen, a pénzt el-tettük. Mondjuk vettem ezeket a cipőket 300 Ft-értékben. Az lett volna a lényege, hogy adtuk volna a melósnak, mondjuk 700 Ft-ért a cipőt. Keressünk csak 10%-ot. Na ugye azt mondták, ezt nem lehet! Egy BT-m van! Öt éve privatizáltam. Ha már rendszerváltás van, miért ne szerezzem meg, amit tudok? De a hitem az megma-radt, nem én változtam, hanem a világ!

Közgazdasági-politikai magyarázatba kezd, éppen olyan magabiztosan és propa-gandista hévvel, mint amikor a keresztes háborúkról tartott kiselőadást. Régi kap-csolatai segítségével megvásárolta a Magyarországnak járó kínai államadóság egy részét. Legfeljebb lódit egy kicsit, de lényegében igazat mond. Egy szót nem be-szél más nyelven, mint magyarul, de kinn járt Kínában, ott volt a miniszteri szintű tárgyaláson!

Sanyi: – Megvettük a Magyarországnak járó adósság egy részét. Ez egy 120 milliós klíring volt. 64 millióért adtuk tovább a svájciaknak a Mátraival. Én tizennégymilliót kerestem forintban, hatmilliót ad-tam az államnak. A többi volt a veszteség.

Kép: Reit Sanyi: Itt látható a képernyőn, a maga hatvanon túli éveivel, a barna, huncutul csillogó, vagabund ravaszdi, mégis megtört, mindentudó szemeivel, vi-seletes pulóverében, elnyűtt feleségével, szakállas, heges arcú, alpinista fiával. Az egyik kezét ritmikusan emelgeti, mint aki egy ping-pong labdát dob–kap el. Jelzi a minket is meggyőzni akaró kétséget, hogy hogyan is került ő ebbe a hely-zetbe. Arcán büszkeség, önmagával elégedett, vagány Reit arca és ugyanabban a pillanatban az arcán távolságtartó szomorúság, meg hasonlás, az abszurditás, hogy vállalkozó lett a ma is kommunista Reit Sanyiból. Az arckifejezés könyörgővé, rá-beszélővé válik.

Értsd meg már végre: nem és nem az elveim változtak meg. A keserű, meghasonlott archól tör fel a panasza. Széttárja a kezeit, széttárja, kinyitja az arcát, tele van indulat-tal az egész ember. Kapaszkodik azokba az érvekbe, amiket felépített, hogy életútját mindvégig egységesnek élhesse meg.

Reit Sanyi: – Kifordult a világ. Nem én, a többiek lettek árulók. Miért éppen én legyek az, aki a lehetőségekkel nem próbálkozik, aki 40 éven keresztül csak ennek a pártnak harcoltam. A vezetőim, akik a párt vezetői voltak, teljesen meghasonultak. Én Szkander Bég le-gyek? Én nem a parlamentben keresem a százezret. Miért lennék én magammal összeütközésben, ha látom, hogy ebben az ország-ban 750 ezer kommunista letagadta, hogy kik voltak. Mind levette a kabátját és köpenyeget tudott fordítani. Bennem bent semmi nem! Csak a fejem változott.

Márti: – Sanyit én még pelenkáztam! Aztán előbb elköltöztem, de vissza-jöttem ebbe a pincelakásba. Itt voltam otthon. A megalázó ház-mesterséget azután 1988-ba leadtam.

Merán Tamás: – A Márti, ő tényleg, mint egy nővér, összetartott bennünket, gyerekeket. Mi együtt játszottunk. Ha itthon bármi megmozdulás van, én itt vagyok. Mert én itt is itthon vagyok.

Anett: – A Márti mamája, aki akkor házmester volt, fellocsolta a kertet mindnyájunknak, hogy koresolyázhassunk. Na és, hogy Reit Sanyi bácsi kicsit belekeveredett a politikába, természetes! Az ő helyzete ezt mondatta vele.

Most kapcsolódik be igazán Anett, a „holland lány”, hogy felkorbácsolja kicsit az eddig idillire vett, szeressük egymást gyerekek állóvizét. Felugorva reflektál Merán Ákos kenetteljes előadására, hiszen Merán, az egész karácsony esti hagyomány megteremtését elsősorban saját magának akarja kisajátítani.

Kép: Ákos: Már levette bőrdzsekijét, és egy amerikai feliratú pólóban, Márti vállára rakva kezét, kezdené a történetébe. Márti éppen csak érzékelhető finom ellenérzéssel fejti le magáról az átölelő kezét és fordul el Ákostól. Ákos pedig elkezd a saját variációját a hagyomány születéséről.

Ákos: – Ez itt természetes hagyomány! Én szóltam le az ablakból, mert a gyerekek fociztak: Gyerekek! Ne a focival foglalkozzunk! Menjünk le a pincébe.

Ákos itt még nagyon magabiztos és úgy állítja be, mintha ezzel a „gyerünk együtt a pincébe” felszólítással, ő kezdte volna szervezni az ünnepi hagyományt.

Kép: Anett: Ekkor hajol először előre kérdően és dühösen Anett, majd ugrik talpra. Körülnéz, mindenkit szemügyre vesz, majd középre áll.

Anett: – Nem! Nem így volt! Az éjféli misével kezdődött! Kisgyerekek, kamaszok voltunk. Hat éves korom óta együtt mentünk éjféli misére! Az úgy nézett ki, hogy a Merán család is jött. Az egész család! Jó! Az Ákos bácsi nem, mert az Ákos bácsi egy igazi, megrögzött kommunista! De a Reit Marika néni, a Marika néni lánya, az Éva, a Kis Sanyi! Mindig, ha itthon voltak jöttek, ha a Sanyi bácsi nem is. Ildiékkel a mise után felköszöntöttük egymást. Amikor hazajöttünk az éjféli miséről, volt a baráti összejövetel. Olyan házibuli féle. Jöttek mindig a Mártiék, az anyukájával, a Rézi nénival. És ha jöttek, vagy nem jöttek, én a Rézi néninél, a házmester néninél ettem a krumplifőzeléket, és ha jöttek, vagy nem jöttek, erről soha egy rossz szó el nem hangzott. Én ennek a háznak a gyereke vagyok. Nem volt az, hogy te ez vagy, én meg az vagyok. Ez nem volt soha. Még volt, hogy a művészek is lejöttek, ha tíz percen belül el is tűntek.

Reit Sanyi: *(Közbeváág.)*

– Megmondom őszintén, én a misében nem hittem!

Kép: Anett Sanyi felé fordulva: A vállával, az egész testével magyarázza-bizonyítja, hogy nem választotta őket akkor szét, ha valaki vallásos volt vagy sem. Tudomásul vették és elfogadták egymást.

Ákos: A kezét a mellére téve, mintegy bocsánatkérően elbizonytalanodva, elfordul Anettől. Kimegy a képből. Arcát a poharába rejtve mondja:

Ákos: – Jó! Hát legyen! Valóban volt mise, de én most a misét egy kicsit félretenném. Hát... Én nem mentem el a misére! A misét követte egy ilyen előzetes ünnep, mint ma van. Mi teremtettük.

Reit Sanyi megpróbálja teljesebbé tenni az emlékek történelmi tablóját.

Sanyi: – Na jó! És amikor a vörös zászlót hordoztátok? Piros zászlók, mise, nem kell eltagadni! Hagyjuk ezt a dumát. Nem kell ez a duma!

Kép: Reit Sanyi: magasba emeli a kezét, mutatja a zászló tartását, a kezével lemondóan int! Jelzi a kézmozdulattal, a zászló képletes emelésével, hogy azért voltak tényleges, mentalitásbeli különbségek.

Ákos: Visszatér a focira, arra hogy milyen jó volt, hogy itt, az ő kezdeményezésére együtt játszottak a gyerekek.

Most a szülők, az öregek között pattan ki egy, a kapcsolatokra fényt vető gunyoros vita.

Reit Sanyi: – Dehogyan volt így! Dehogyan engedted te focizni a gyerekeket! Port csinálnak! Te még a port is letörölted az ablakból.

Kezével törli a port. Gunyorosan utánozza Ákost. Sanyi felesége, Marika, enyhíteni akarja az érezhető ellentétet:

Marika, Reit

Sanyi felesége: – Ezt az egészséget ki kell vágni! Ha én például haragudnék az Ákosra, akkor nem jönnek ide le.

Kép: Sanyi: Ironikusan kuncogva, Ákost csúfolva, meggyőző fejbólogatással, Marikához fordul széttárt karokkal:

Sanyi: – Jaj, Anyukám! Haragudhatsz te nyugodtan! Na ne! Hányszor mondtad, hogy nem akarsz látni? Harminc éve utáljuk a Meránt! A Márti édesanyja kezdte. Ő volt a házmester. Itt családi házmesterség volt. Akkor is sepregetett a Merán, meg most is. Mert a Merán. Ó!, A Merán, az ugye tiszta ember.... Na, lelkiileg azt nem!

Kép: Ákos: Mindkét tenyerét a mellére szorítja, hátralép egy lépést, az egész ember egy visszavonás. Enyhíteni akarja a hamis idillt, amit maga akart teremteni. Arcán újból az egyszerre fölényes és a következő pillanatban kenetteljes, gabszuláló mosoly. Kezei lezseren újból a zsebében. Mintha az előző epizódok nem is lettek volna, újból kihúzza magát, felemelt, kifordított tenyereivel, gabszuláló mozdulatokkal mondja:

Ákos: – Hát azért vitatkozás az volt, de ugye a mi Drága Mártikánk, ő velünk volt.

Az egész este folyamán kiderült, hogy Márti fontos és megbecsült személy, akivel jó jóba lenni. Ők éltek itt a legrosszabb körülmények között. Hosszú évekig laktak teljesen komfort nélkül, vizes pincelakásban. A Mama helytállása azonban, ahogy törődött az itt felnövő gyerekekkel, és persze az is, hogy Mártiék, Márti ma is, házmesterként mindenkiről mindent tudtak, növelte tekintélyüket. Ákos, tudja azt is, hogy itt benne nem bíznak meg, hazug, köpenyeforgató, hatalmaskodó embernek tartják.

Egy ház lakóközösségének ritkán tapasztalható hagyományából született közös ünnepi karácsony előtti estjét akartuk a video segítségével dokumentálni. A mozgókép segítségével próbáltuk meglátni, hogy vajon hogy jött létre ez a tradíció, atomizált korunkban és a diktatúra közösségellenes légkörében? A kamera látta az arcokat, a mimikát, a gesztusokat, a jelenlevők egymástól való távolságtartását, vagy közelséget. Metakommunikációjuk látványa többet árult el róluk, mint a kimondott szavak, mondatok.

A mozgóképen láthatóvá vált, hogy ezek a kis egzisztenciák, szegény emberek, melósok vagy melós tudatú kis funkcionáriusok együtt fogadták el azt a történelmi kort, amelyben éltek. Volt, aki misére ment, mert már ekkor el lehetett menni, volt, aki vörös zászlórudat fogott, ugyanabban a házban, és egy családon belül is különbözőképpen. Képesek voltak félrenézni, és alapvető sorsazonosságuk talaján elnézni egymás különböző igazodási pontjait. Tényleges helyüket a házi hierarchiában mindenekelőtt emberi kvalitásuk és nem a „hitük színe” alakította ki. Hitelességük vagy hiteltelenségük, az évtizedek alatt kialakított összetartozásuk, vagy ellentéteik, mind-mind megjelentek az arcokon. Megjelentek a szeretetteljes, megértő, felmentő, vagy ellenkezőleg: gunyoros mosolyokban. Szégyenkezésük a pohárba bújó arcban. Ellenérzésük a vállról lefejtett kezekben. Ezen a közös ünnepen látható volt, hogy természetesen ez az együttélés, a félelmek, a diktatúra, a szájjárák időszakában, és ma sem, korántsem volt olyan idilli, mint ahogy Merán Ákos próbálta bemutatni. A ma itt élők tradícióérténeke 1956 után, a kemény diktatúra lassú lazulásának időszakában kezdődött. Születhettek és születtek is olyan televények, amelyek módot adtak az összekacsintásra. Módot adtak politikailag kevésbé támadható magántradíciókra. Nem feltétlenül kellett már hangosan elítélni mások hitét, hittel vagy a nélkül vállalt külső szerepeit. Minden nap „megmérték” egymás előtt. Azok, akik nem találtattak könnyűnek, egyre kevésbé törődtek keresztekkel és zászlókkal. Tradíciójuk mára legendává magasztosult.

Talán ennek ez első videóra rögzített találkozásnak a bemutatása is felvillantja, hogy mit adhat a látvány a szövegen túl, az eltérő személyiségek, magatartások, a társadalmi kapcsolatok hitelességének, illetve hiteltelenségének megismeréséhez.

A személyes emlékezet, a történetkonstruálás néhány sajátossága

Amikor a „C” villa karácsony előtti estjét a videóval felvett képekről leírtam, érzékelhető volt éppen az, amiről Balázs Béla írt. Láthattuk a Márti, Ákos, Ica, Elemér, Sanyi és Marika arcán, gesztusaikban észrevehető drámai párviadalt. A videóval felvett interjúk elemzésekor éppen azt az arányt lehetett érzékelni, amiről Balázs Béla írt. Érzékelni lehetett: a történelmi sors meghatározottságát és ugyanakkor rá lehetett látni magának a személynek a teljesítményére. Először „pusztán” a külső megjelenésből próbáltuk leírni hőseink eredetét-társadalmi hová tartozását. Márti hót szegény házmestersorsból való feltörekvését, Sanyi Marikájának megviselt munkásasszony arcát, Elemér tartásának „Úri emberségét”, Ákos felvett „lezserségének” mimikrijét, Sanyi lenről jött, eltérő kultúrákból formált, vállalt munkás arcát. Ezekre a „hozott” arcokon igyekeztünk azután megfigyelni, megérteni azt, amit azután a sorsukhoz maguk adtak hozzá, és amilyen érzelmi küzdelemmel a visszaemlékezés folyamatában ezt felszínre hozták, újraalkották.

A videóval készített felvételeken a megkérdezett emberek a saját emlékeik alapján mesélték el történetüket. Kérdésekkel sem szakítottuk félbe a felidézett emlékeket. Az „oral history” számára elsődlegesen fontos a mesélő-émlékező ember. A magas, jellegzetesen torzító, társadalmilag befolyásolt, szubjektív emlékezetével. Ahogy az „oral history” általában, úgy a videóval készített mélyinterjúk is a szubjektív emlékezés, kérdésekkel csak ritkán megszakított folyamatot használja feldolgozandó anyagként.

Éppen ezért fontos, hogy ha röviden is, felvillantsunk néhány gondolatot arról a szerteágazó pszichológiai irodalomról, amely az emlékezés sajátosságaival, illetve a filmbeli emlékezés esztétikai problémáival foglalkozik. A személyes emlékezés jellemzője Kónya Anikó szerint: hogy az ember saját maga a tárgy a emlékezésnek (Kónya 1997: 141–145). Idézi Barclay-t és Smith-et, akik szerint az önéletrajzi emlékek rekonstruatív folyamatok által keletkeznek. „Self”-ként ismerjük fel őket, következőképpen a személyes kultúrába tartoznak. Az emlékezés e személyessége az önéletrajzi visszaemlékezésekben a legnyilvánvalóbb. Itt olyan összetett ismereti folyamatról van szó, amely a tudásra is, az élményre is épít. A szerző cikkében C. Bartlett 1986-os nagyszabású „Emlékezet” című könyvére utalva állapítja meg, hogy az emlék nem hiteles, nincsenek lenyomatszerű, pontos emlékeink, ehelyett konstruktív módon újraalkotott élményeink vannak. Az emlék az eredeti eseményekhez képest torzít, ellenkező megvilágításban újat alkot. Az emlékezés pszichológiájának ezek a fenti megállapításai azért bírnak gondolkodásra késztető jelentőséggel munkánkban, mivel így az elmondott történeteket nem, mint a múltban pontosan megtörtént eseményeket elemezhetjük. Úgy tekinthetjük ezeket a történeteket, tehát, mint amelyek az egyén, egyedi, de a történelmi és kulturális gyakorlatra épülő, ez által befolyásolt, érzelmileg telített, saját maguk alkotta, konstruált „Önképek”-et.

Jean Mitry kitűnő filmesztétikai munkájában fogalmazza meg a filmi ábrázolásnak azt a különös sajátosságát, ahogyan a mozgó kamera segítségével úgy „aktualizáljuk” az ábrázolt teret, mintha a „dolgok most mennének végbe”, minthogy mozgásukban követjük őket, folyamatos kibontakozásuk szerint. Ez az „itt és most” érzése, fizikailag érzékelhető-átélhető lesz. Az emlék megjelenítése nem más, mint az átélt múlthoz tartozó személyes benyomások objektivációja. A kép egy olyan gondolat képe, amely el-

múlt tettek felé irányul, olyan tettek felé, amelyek nem időrendben bukkannak fel. A belső monológ a múltba veti vissza a jelen képeit, és ezek részeivé lesznek jelen énjének. A múlt beépül a jövőbe (Mitry 1976: 67–68).

A mozgókép mindennek következtében többletinformációkat adhat számunkra. Megteremtí az emlékek felidézési folyamatában a közvetlen érzékelés lehetőségét, a kimondott szavak és a tényleges érzelmek egybeesését, vagy éppen ellentmondásosságát. Az emlékek felidezésének küzdelme, ellentmondásai egyidejűleg válnak láthatóvá az emberi arcokon és gesztusokban.

Amikor e tanulmányban megkísérletem a „C” villa lakóinak történetét az elmondott visszaemlékezésekből és a videomagnón látható mozgóképekről, képről-képre elemezni, éppen a képi megjelenítés segített annak a megértésében, hogy milyen mozgatórugók, személyiség, karakter, társadalmi típus állt a visszaemlékezés által megkonstruált „Én”-képek mögött.

Módszertanilag fontos lehet, hogy a kamera jelenléte talán a magnónál is kevésbé zavarja a résztvevőket. Nincs közvetlenül előttük az eszköz. Pillanatokon belül elfelejtkeztek a pincében, később a szobákban valahol álló, mozdulatlan kameráról.

A karácsonyi közös ünnep videofelvételén a résztvevők közötti viszonyt, a saját maguk és egymás megítélését mindenekelőtt a képernyőn látható finom mozgások, gesztusok érzékeltették. Merán Ákost szavakkal senki nem bántotta, kivéve Reit Sanyi kedves iróniáját. Ugyanakkor, amikor Márti több ízben is lefejtette magáról Ákos kéretlen átölelő karjait, ahogy elhúzódtak tőle a többiek, ahogy az arcán láthatóvá vált a hezitálás, hogy kinek is mutassa be ő saját magát, ahogy kiment a képből, ha kényelmetlen volt a szituáció a számára – a láthatatlanságba húzódott vissza – és amikor a soha sem volt feltétlen idillt vitatták, akkor a távolságtartások, a szigorodó, vagy ironikus váló szemvillanások jelezték annak az önképnek az általános elutasítását, amit magáról elhítenni akart.

Márti házbeli szerepének és személyének egyértelmű elismerését, a megnyilvánuló szeretetet, gyengíthették volna Ákos szirupos szavai, ha Márti látványa, tartása, és a hozzáhúzódasok, mosolyok, az a látvány, ahogy az egész este folyamán ő a pince terének középpontjában állt, nem hitelesítették volna azt a szerepet, amelyet ebben a közösségben betölt.

Reit Sanyinak ezen az estén elmondott szabadelőadásainak zavarossága – történelemről, politikáról, vagyronról és hitről –, harsány kommunistasága, a rendszerváltással kapcsolatos szidalmainak özöne, és ugyanakkor a vállalkozó Reit gazdagsága, üzletei, vagyona, mintha egy nagyotmondó, korlátolt, begyöpösödött, a valamikori kicsi hatalmától megfosztott káderről beszélne. De nem csak halljuk a szöveget, amit elmond, hanem látjuk őt is és a ház többi lakóit is. A pince tere az ő számára szabad mozgástér. Mindenhol és mindenkitől láthatóan az elfogadó szeretet és a megbecsülés jelzéseit kapja. Az arca iróniát, bölcsességet, keserúséget, de semmiképpen nem bormirtságot fejez ki. A karácsonyest filmképei jelzik, hogy a hithű „alapszervi párttitkár” társadalmi típusa iránti negatív sztereotípiáinkat sokkal többretegűvé formálhatjuk, talán éppen a mozgókép látványa segítségével.

A megismerés lehetőségeit, ahogy a fenti videóval rögzített munka során megkísérletem, éppen a pillanatokban rögzített kifejezési eszközök „olvasása” hozhatja létre. Az azonos pillanatban egymásnak ellentmondó, vagy egymást erősítő, „képi-verbális szövegek” közötti feszültségek, a használt kifejezéseknek a kultúrához vagy a

személyhez kötött, a személyiségben rögzült, az emlékezés folyamatában megkínló-
dott sajátosságainak megértése és értelmezése, és mindennek az egész közlésben ját-
szott szerepe, új megismerési terepet kínál. Ez a vizsgálat, ahol egy kapcsolati háló-
figyelhettünk meg a mozgókép segítségével, talán éppen a kategóriákba nehezen
szorítható metakommunikációs rendszer személyessége okán, tágíthatja, mélyítheti,
és magyarázhatja a különböző társadalmi típusokkal és jelenségekkel kapcsolatos ismereteinket. A szociológiában használt bizonyító erejű módszereink megkövetelik
és lehetővé is teszik, hogy társadalmi csoportokat, azok jellemző viselkedését, maga-
tartását, értékeit, mentalitásukat és önreprezentációjukat, az életmódot és a kultúrát
típusokba soroljuk. De mindezzel annak a veszélynek is kitesznek bennünket bizonyí-
tó eszközeink, hogy miközben leírjuk és megalkotjuk a társadalmilag releváns
csoportok tipikus vonásait, ezek a típusok és a melléjük rendelt tulajdonságok sztereotí-
piaként kezdenek viselkedni a szociológiai gondolkodásban. Eltűntetik azt a sokféle-
séget, azt a társadalmi színességet, ami a csoportban megtalálható.

A videóval készített, az embert láthatóvá tevő kutatás talán legfontosabb hozadéka
lehet, hogy a tudományos eszközökkel bizonyítható, és szociológiailag érvényes társa-
dalmi típusokról alkotott képünket többrétgűvé finomítja, lehántva a tudományos
gondolkodást sem kímélő sztereotipizáltságainkat. A szerkesztetlenül rögzített képfo-
lyam segítségével, talán éppen azt a szűk mezsgyét érhetjük tetten, amely a társadalom
vastörvényeinek korlátai közötti választás korlátozott, mégis, a különbözőképpen szo-
cializált és önmagát megalkotó ember bizonyos fajtájú és fokú szabadságát jelentik,
jelzik.

Irodalom

- Balázs Béla (1984): *A látható ember. A film szelleme*. Budapest: Gondolat
- Henri Cartier-Bresson (2002): *Retrospektív kiállítás 2002. március-május*. Ludwig Museum Ismertető, 38.
- Escher Károly (1966): „*A kültelki nyomortanya*.” 1932. In *Fotó Escher Károly*. Budapest: Corvina kiadó, Fotóművészeti kiskönyvtár, 6-os kép.
- Escher Károly (1966): „*A guberálók*” 1932. In *Fotó Escher Károly*. Budapest: Corvina kiadó, Fotóművészeti kiskönyvtár, 9-es kép
- Kertész, André (1966): „*A teleki téren*” 1917. In *Fotó André Kertész*. Budapest: Corvina kiadó, Fotóművészeti kiskönyvtár, 18-as kép.
- Kónya Anikó (1977): Az emlékezés klasszikus szemléletének visszatérése, *Replika*, (június): 141–145.
- Mitry, Jean (1976): *A film esztétikája és pszichológiája. Második rész. A formák*. Budapest: Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum, 67–68.
- Sugár Kata (1970): „*A Teleki tériek*” 1937. In *Sugár Kata*. Budapest: Corvina kiadó. Fotóművészeti kiskönyvtár, 24–25-ös kép.

A WESTEND ÁRNYÉKÁBAN*

Jelen tanulmány a szanálással, bontással történő városrehabilitáció társadalmi vonatkozásait egy konkrét eset bemutatásán keresztül vizsgálja, a Terézvárosi Önkormányzat megbízásából a Munkácsy utca – Podmaniczky utca által határolt háztömb tervezett szanálása kapcsán végzett kutatás eredményeinek felhasználásával. Elsődleges feladatunk az önkormányzat munkáját segítő, a lakások megváltására vonatkozó információk gyűjtése volt, ezen konkrét cél mellé „társítottuk” saját városszociológiai indíttatású kérdéseinket. A kutatás céljai közt a slumként számon tartott területen élők társadalmi helyzetének, értékrendjének, szociális kapcsolathálóiknak illetve a környékbeliek erre vonatkozó véleményének feltérképezése mellett arra voltunk kíváncsiak, vajon a területen élők mennyiben tekintik saját lakókörnyéküket slumnak, lebontásnak érettnak, valamint, hogy a lakással illetve a lakókörnyékkel való viszony hogyan befolyásolja attitűdjeiket e kérdésben.

A kutatás teljes körű kérdőíves adatgyűjtéssel történt a szanálendő tömb lakóira vonatkozóan 2000. november végén, december elején. A jelenleg is lakott lakások gyakorlatilag teljes körű felmérésével 149 lakásról, és lakóikról vettünk fel adatokat, elsősorban az itt élők társadalmi-demográfiai paramétereiről, lakáskörülményeiről, ennek előnyeiről és hátrányairól, a jövőbeli lakhatásukkal kapcsolatos elvárásaikról, a területhez való kötődésükről, szomszédsági kapcsolataikról.

Ezt a kutatást egészítette ki a szanálásra kijelölt házak környékén¹ végzett felmérés, mely a társadalmi és gazdasági mutatók mellett elsősorban a szanálendő házakkal kapcsolatos véleményekre, a bennük élőkkel való kapcsolatra vonatkozott. Itt összesen 155 kérdőívet vettünk fel, az egyes épületekben lévő lakások számához arányosítva, házon belüli véletlen mintavételi módszerrel.²

A két adatfelvétel mellett készültek szakértői és laikus interjúk, részben az Önkormányzat munkatársaival, részben egyéb interjúalanyokkal, illetve egy terepleírás, valamint egy kereskedelmi és szolgáltatási ellátottsági felmérés is készült.

Cikkünkben elsőként a városmegújítás módjairól és ennek szociológiai irodalmáról szólunk röviden, majd a konkrét kutatási terület múltjáról és jelenlegi állapotáról lesz

* Köszönet Csanádi Gábornak, Kőszeghy Leának és Saád Józsefnek a tanulmánnyal kapcsolatos értékes megjegyzéseikért.

¹ A „könyék”-ként definiált terület nagyjából a Rippl-Rónai utca – Szondi utca - Bajza utca - Podmaniczky utca által határolt két tömb, konkrétan: a Szondi utca 68–94/b a páros oldalon és 73–81 a páratlan oldalon; a Rippl-Rónai utca 28–42 a páros oldalon és 29–31 a páratlan oldalon; a Munkácsy utca. 25–29 a páratlan oldalon és 20–34 a páros oldalon; a Podmaniczky utca 83–93 a páratlan oldalon; és a Bajza u. 43–55 a páratlan oldalon és 60–64 a páros oldalon.

² A környéken felvett mintában a választolási hajlandóságban mutatkozó különbség miatt a magas iskolai végzettségűek felül-, míg az alacsony iskolai végzettségűek alulreprezentáltak. Többféle súlyozással is kiszámolva a lényeges különbségek a környék–szanálendő tömb összevetésben megmaradtak, a véleményeket tükröző változókra pedig alig volt hatással a súlyozás. Mivel az esetszám egyébként is alacsony, ezért a környékre vonatkozó adatokat óvatosan kezeltük.

szó. Ezt követően a szanálendő tömbben és a környéken végzett kérdőíves felmérés eredményeit tekintjük át, majd a környéken készült interjúkból közlünk részleteket, végül a kutatás konklúzióit és folytatásának lehetőségét vázoljuk fel.

A szanálás

Háztömbök vagy akár egész városrészek lebontással, szanálással való megújítása az egyik legdrasztikusabb „városrehabilitációs” megoldás. Az elavult tömbök, városrészek megújításának a nemzetközi gyakorlatban két nagy módszere alakult ki: az épületek részleges, vagy teljes szerkezetének megtartásával járó *rehabilitáció*, renováció vagy restauráció (attól függően, hogy milyen mértékű és jellegű a felújítási tevékenység), illetve a teljes vagy részleges bontással járó *rekonstrukció*, melynek keretében egy városrész, háztömb egészét vagy túlnyomó részét lebontják, és új, korszerű épületekkel keltik új életre. (Ezt a megkülönböztetést másképp „enyhe” és „kemény” rehabilitációnak is nevezik.) A megújulásra „megérett” területek megítélésének, kijelölésének fizikai, építészeti és társadalmi kritériumai lehetnek. Ezek többnyire nem függetlenek egymástól, ugyanakkor a társadalmi érvek hangoztatása gyakran más – főleg telekspekulációs, vagy politikai – érdekek elfedésére szolgál. De nem feltétlenül kell, hogy gazdasági érdek álljon a társadalmi érv mögött: sokszor a helyi önkormányzat, a politikai testület által képviselt, döntően középosztályi értékrend jóindulatú, de az avult városrészek lakóitól eltérő értékelése alapján minősül egy-egy terület „nem megfelelőnek”. A városrész-megújítás bevett érvrendszere alapján a slumok (azaz fizikailag és társadalmilag leromlott egybefüggő városi területek) kialakulása káros össztársadalmi szempontból és az adott területen élő csoport szempontjából is, ezért az alacsony építészeti érték valamint az alacsony társadalmi státuszú csoport nem kívánatos koncentrációja miatt szanálással és új építéssel (azaz rekonstrukcióval) történő megújítás szükséges. Ezt az érvrendszert és fogalomhasználatot pontosította Herbert J. Gans (1973: 414-442) 1959-es *Az avult városrészek lebontásának és az ott élő lakosság átköltöztetésének emberi következményei* című tanulmánya. Gans bevezette a slum és az alacsony bérű körzet fogalmának megkülönböztetését. Mindkét terület közös jellemzője, hogy alacsony jövedelmű – és az Egyesült Államok esetében többnyire első generációs bevándorló – csoportok lakják, mely csoportok számára a lakás nem jelent státuszszimbólumot, lakáskörülményeiknek nem tulajdonítanak akkora jelentőséget, mint az értelmiségi és középosztályi rétegek, melyek ezért sok alacsony lakásstandardokkal és alacsony bérrel rendelkező körzetet definiálnak tévesen slumnak. Gans szerint „A slumlakásnak, -negyednek, -intézménynek stb.-nek az a jellemzője, hogy fizikailag, társadalmilag vagy emocionálisan kárt okoz lakóinak, illetve az egész városnak. Az alacsony bérű lakások, negyedek, stb. körülményei viszont nem okoznak kárt azoknak, akik csak keveset akarnak, vagy gazdasági okok miatt csak keveset tudnak lakásukra költeni, emiatt kénytelenek lemondani a korszerűség kényelméről, belenyugodni a magas népsűrűségbe, a magánélet hiányába, hajlandók lépcsőt mászni és egyéb kényelmetlenségeket is vállalnak” (Gans 1973: 419). Gans véleménye szerint alapvetően más elbírálás alá kell hogy essen ez a két típus: a slumok felszámolása tényleg kívánatos társadalmilag is, azonban az alacsony bérű körzetek esetében ennek olyan „emberi” ára van, amit az ott élők fizetnek meg. Gans

gondolatai annyiban illuzórikusnak tekinthetők, hogy az általa elemzett bostoni West End szanalását sem elsősorban a terület slum, vagy nem-slum jellege, hanem a telek értékesíthetősége alapján döntötték el, mint ahogy Budapest főváros VI. kerületének döntését is elsősorban anyagi megfontolások vezérelték: a terület közelsége a belvároshoz és a reprezentatív Andrássy úthoz, valamint az újonnan épített Westend City Centerhez, a jelenlegi hasznosítási módnál jóval kedvezőbben teszi értékesíthetővé a területet.

A városmegújítás hazai történetének elmúlt ötven évében az egyes módszerek és a mögöttük meghúzódó ideológiák jellemzően egy-egy korszakhoz kötődtek. A II. világháborút követő évek újjáépítései elsősorban a háborús károk helyreállítására korlátozódtak. A hatvanas évektől kezdődően merült fel az avult, korszerűtlen városrészek döntően bontással és új építéssel történő (rekonstrukciós) rendezésének lehetősége. Ennek keretében főleg az 1950-ben Budapesthez csatolt peremterületeken, a város külső, falusias jellegű, családiházas, alacsony laksűrűségű részein nagyarányú lakótelep-építési hullám indult meg, melynek paneles technológiája megkövetelte a nagy, egybefüggő szabad területeken való építést, melynek érdekében nagy területeket szántáltak. Ugyanakkor az elképzelések között szerepelt a város belső részeinek hasonló technológiával történő megújítása is, ennek keretében indult meg a középső-józsefvárosi rekonstrukció, melynek első ütemében 1965-re a Tömő utcában épült fel három toronyház, második ütemében pedig 1975-re közel 2800 lakással megépült az első belvárosi³ lakótelep, a Szigony utcában. A hetvenes években mind a Körúton belül, mind azon kívül több terület kapcsán felmerült a rekonstrukciós felújítás terve, azonban a legtöbb esetben a magas laksűrűség miatt ennek megvalósítása – főként a lakók ideiglenes, vagy állandó elhelyezésének problémái miatt – nem következett be. Ugyanakkor számos területre született ilyen jellegű városrendezési terv, mely a későbbi évtizedek során mintegy felújítási és építési tilalomként funkcionált, nagyban hozzájárulva ezzel ezen területek további fizikai és társadalmi leromlásához.

A nyolcvanas évekre a városrehabilitációról való gondolkodás nagyrészt gazdaságossági megfontolások révén átalakult, ehhez társult a lakók bevonásának ideológiája is. A nyugati szakirodalomban városrehabilitációként elterjedt értéknövelő felújításra a hazai szóhasználatban a „tömbrehabilitáció” fogalma vált bevett megnevezéssé, szoros összefüggésben a fővárosban a hetvenes évek végétől meginduló rehabilitációs tervezési folyamattal, melynek keretében a belső pesti kerületek néhány háztömbjére készültek először kísérleti rehabilitációs tervek. Ezek már döntően nem a rekonstrukciós újjáépítést, hanem a meglévő építészeti és társadalmi szerkezet megtartásával a házak, a tömbök egészének komplex megújítását, és a környezeti helyzet javítását is célként tűzték ki. 1980-ra szinte teljesen háttérbe szorultak a belső részek lakóépületeinek lebontását és általános újjáépítést hangoztató vélemények, és előtérbe került a lakótömbönként történő „koncentrált” felújítás terve. Az „enyhe” városrehabilitáció térnyerését jelentette az 1986-ban született átfogó fővárosi koncepció, amely a fővárosi tanács jóváhagyása után jelentős állami támogatást kapott. 1987-től indult meg a belső-pesti kerületekben a „tömbrehabilitációs program”. A városrehabilitáció szociálpolitikai célja a belső városrészek társadalmi szerkezetének fiatalítása és a „fizikai

³ Belvárosi nem a szó turisztikai, történelmi városmag értelmében, hanem tágabban értelmezve, az egykori városárkon belül eső részt jelenti a szóhasználatunkban.

dolgozók” lakáskörülményeinek javítása volt. A tömbrehabilitáció első megvalósulása, az erzsébetvárosi úgynevezett „15-ös tömb” rehabilitációja azonban – akárcsak a korábbi józsefvárosi rekonstrukció –, rácsáfolta a várakozásokra: anyagi és szociális értelemben is kudarcnak bizonyult. A felújított tömbben „szocialista dzsentrifikáció” (Hegedüs–Tosics 1993) játszódott le. *Dzsentrifikáció*, amennyiben lényegesen magasabb társadalmi státuszú lakók költöztek oda, és szocialista, amennyiben létrejött nem csak a nyugati dzsentrifikációs modellből ismert piaci mechanizmusok – a nyolcvanas években működő félpiaci lakásszektor ezen a módon is hatott –, hanem a szocialista lakáselosztási gyakorlat is jelentős mértékben elősegítette: a hatóságok ügyeltek rá, hogy a felújított tömbökbe olyan társadalmi rétegek kerüljenek, akik „képesek megőrizni és megbecsülni” a magas költséggel felújított lakásokat.

A rendszerváltást követően az állami finanszírozás elapadásával megtorpant a nyolcvanas évek második felében megindult rehabilitációs munka, az új gazdasági-társadalmi-igazgatási rendszerben folytathatatlannak tűnt a döntően közpénzekre alapuló, nem megtérülő rehabilitáció. A finanszírozás mellett a lakásprivatizáció hatására átalakuló tulajdonszerkezet, és az így kialakuló döntően társasházi forma, a rehabilitáció szervezését is szinte lehetetlenné tette. A rendszerváltás nyomán az addig le nem zárt felújítási programok céljukat, finanszírozási és kivitelezési módjukat tekintve elavulttá váltak. Az államilag vezérelt és irányított modell helyébe az üzleti-piaci alapú felújítás lépett. Kialakult a piaci mechanizmusokra épülő lakás- és ingatlanpiac. A rendszerváltást követő években megtorpant rehabilitációban 1997-ben történtek újabb lépések, amikor a főváros jóváhagyta Budapest Városrehabilitációs Programját, és létrehozta a Fővárosi Városrehabilitációs Keretet. A program részeként a Fővárosi Közgyűlés a kerületi önkormányzatok által benyújtott előtanulmányok alapján jelölte ki az egész városban a rehabilitációs akcióterületeket. Ezek az V–X. és XIII. kerületben találhatóak, az egyes kerületek rehabilitációs stratégiája eltérő. A mai budapesti gyakorlatban a piaci alapú, nagymértékű átépítéssel és lakosságcserevel járó (dzsentrifikációs) városmegújítás az elterjedt, bár a fogalomhasználatban tovább él a városrehabilitáció kifejezés, mely továbbra is szociálisan pozitív képzettársításokat hordoz. A városzociológia egyik időszerű feladata lenne ezen értéktelített fogalmak és a mögöttük meghúzódó folyamatok újragondolása, és szükség esetén átértékelése is, elkerülendő a manipulatív fogalomhasználat lehetőségét.

Az egyetlen sikeresként számon tartott rehabilitáció a IX. kerületben zajlik, azonban mára a terület felértékelődése és a piac fellendülése következtében a nyolcvanas években szociális célokkal megkezdett középső-ferencvárosi városrehabilitációs program is jórészt elvesztette szociális jellegét: különösen az utóbbi években gyorsult itt fel az ingatlanpiaci (ezért szükségképpen dzsentrifikációs) rehabilitáció. Emellett azonban itt is kimutatható az irányított dzsentrifikáció hatása is, az önkormányzat „szelektálja” a korábbi bérlőket aszerint, hogy kit tart alkalmasnak, érdemesnek arra, hogy a felújítást követően is a területen lakjon.

A középső-Ferencvároshoz hasonló helyzetű és adottságú középső-Józsefváros esetében az úgynevezett „Corvin-Szigony projekt” a leromlott terület gyökeres átalakításán alapuló a teljes lakosságcsere felvállaló akció. A ferencvárosi modell importálását a közpénzek hiánya akadályozta.

Ezen a két nagyobb rehabilitációra megőrzött területen kívül a belső pesti bérházak övezetében nincs olyan egybefüggő terület, amit a helyi önkormányzatok „még időben”

kijelöltek volna rehabilitációra, ezáltal mentesülve a bérlőknek történő értékesítés kötelezettségétől, és megteremtve az egységes, szervezett lebonyolítás feltételeit. A mai helyzetben a vegyes tulajdonú társasházi közösségek rendkívül nehezen szervezhetőek össze (a pénzügyi feltételek előteremtéséről nem is beszélve), ugyanakkor a városközpontokhoz közelebb eső, értékesebb területeken a lakossűrűség is sűrűbb, ami a rehabilitáció egyik fő problémája, és a lakók elhelyezése szempontjából rendkívül fontos kérdés; másfelől az itt elhelyezkedő épületek építészeti értéke is magasabb többnyire, ami a rekonstrukció helyett a többnyire költségesebb rehabilitációt teszi szükségessé. A szociális rehabilitáció megvalósításának egyik fontos feltétele a rendszeresen befektetett nagyarányú közpénz lenne, ugyanakkor a Fővárosi Rehabilitációs Alapba történő befizetéseket több kerület azért tagadja meg, mert az ebből pályázható támogatások közel felét az utóbbi években a IX. kerület „vitte el”. Főként ezen tényezőknek köszönhető, hogy a belső-pesti kerületek nagy része piaci alapú kisebb projekteket indít csak, szociális rehabilitáció nem történik.

A terület története, jellege

A szanálásra kijelölt kutatási terület Budapest főváros VI. kerületében, a Munkácsy és Podmaniczky utcák által határolt tömb nyolc épületét érinti. Az épületek közül négy a Munkácsy utcában, négy a Podmaniczky utcában található, azonban e négy-négy épület több szempontból is jelentősen különbözik egymástól.

A Munkácsy utcai épületek (Munkácsy 31, 33, 35 és 37-es hászámúak) történetéről annyit tudunk, hogy az 1912. évi Budapesti Cím- és Névjegyzék adatai szerint magánbérházak voltak. A környékbeliek szerint mindig is kispénzű, lecsúszott emberek laktak ezekben a házakban. (Az egyik közlés szerint az Andrássy úti paloták cselédsége élt itt korábban.) Az 1970-es évektől a tanács cigányokat költöztetett a megüresedett lakásokba, akárcsak a környék többi házába. Az évtizedek óta fel nem újított, rohamosan pusztuló épületek a rendszerváltást követően – döntően önkormányzati tulajdonú – társasházakká alakultak. A Munkácsy utcai házak hosszanti szerkezetűek, a többnyire szoba-konyhás, alacsony komfortfokozatú lakások csak a közös udvarra néznek. Ezen épületek nagymértékben elkülönülnek az utca folytatásában következőktől. (A „20-asok”, azaz a hússzal kezdődő hászámúak más építészeti szerkezettel és tradicionálisan más társadalmi szerkezettel bírnak, ezeket a „30-asokénál” valamivel magasabb státuszú, főleg szakmunkás réteg lakta.)

A Podmaniczky utcaiak (Podmaniczky utca 95, 97, 99 és 101 hászámúak) egykori MÁV-házak, bár jelenleg önkormányzati bérlakásokként funkcionálnak. Ezeket az épületeket a Magyar Államvasutak Igazgatósága építtette valamikor az első világháború előtt mozdonyvezetői és fizikai dolgozói számára. Ezen lakások többnyire szoba-konyhások, a körfolyosókon közös mellékhelyiséggel. A hatvanas évektől a lakásokat lakóik igyekeztek komfortosítani, több-kevesebb sikerrel.

A Podmaniczky utcai épületek nem képezik igazán szerves részét a környéknek, róluk és lakóikról keveset tudnak a szomszédok. Ezen épületekben amúgy is kevesebb lakás volt, és jelenleg még kevesebbet laknak. (Összesen 25 cím szerepelt lakotként az önkormányzati nyilvántartásban.)

A környéket ismerők egybehangzó információi szerint a házak sorsa a 3-as metróvonal építésekor peccételődött meg, amikor a házak elkezdtek vizesedni. A szanálás lehetősége, szükségessége azóta folyamatos téma, időnként felvetődik, majd elhal, ezért a lakók már igen szkeptikusak az önkormányzat terveivel kapcsolatban.⁴ 1995-től rövid ideig történtek elidegenítések a területen, ezért előfordulnak magántulajdonban lévő lakások, de arányuk alacsony. A legtöbb lakás önkormányzati bérlakás határozatlan idejű bérleti jogviszonnyal: ez a „szerencsés” helyzet, mely az évtizedek óta tolódo-húzódó felújítási ígéreteknek köszönhető, biztosította azt a lakásprivatizáció következtében Budapesten kialakult állapotok között egyre ritkább, kivételes helyzetet, hogy az önkormányzat mint egy összefüggő terület majdnem egészének tulajdonosa elindíthasson egy városfelújítást, viszonylag alacsony költséggel ürítve ki a területet. (Ilyen városmegújításra, „rehabilitációra” alkalmas területeket már csak a középső-Ferencvárosban, középső-Józsefvárosban és a XIII. kerületben találhatunk még.)

A környék közbiztonsága és rendetlensége, szemetessége általános kritika tárgya, mind az ott élők, mind pedig a szomszédok körében.

Jellegetes problémája a területnek az elöregedés. A kerületre amúgy is jellemző probléma itt talán még nagyobb arányban jelentkezik, és az itt lakó az idős embereket sokszor kellemetlenül érinti egy esetleges költözködés.

A szanálandó tömb környéke sem építészeti, sem társadalmi összetételét illetően nem egységes. A Munkácsy utca Andrássy úthoz közeli szép, szecessziós stílusú kertes villái, a Rippl-Rónai utca angol típusú előkertes házai, a Podmaniczky utca patinás polgári bérlakásai, a Szondi utca változó állapotú körfolyosós bérlakásai, a MÁV-házak és a Munkácsy utcai szanálandó házak szoba-konyhás és szükséglakásai a lakókörnyezet óriási eltéréseit mutatják – egy igen kis területen, pár háztömbön belül is. A területet észak-kelet felé a vasútsínek zárják le és határolják el az Újlipótvárostól. A féloldalas, a vasútsínek által határolt Podmaniczky utca amúgy is egyfajta „világvége” vagy „hátsó front” hangulatot áraszt. Ugyanakkor a Városliget, a Hősök tere, a múzeumok turisztikai vonzereje sem gyakorol nagy hatást a területre, kívül esik a turista-csapásokon, bár az itt lakók gyakran használják a Városligetet sportolásra, kikapcsolódásra. Ugyanakkor fiatal művész-értelmiségi csoportokat vonz a környékre az Epreskert és a Szépművészeti Múzeum könyvtára.

A terület „főutcája” a vendéglátó egységekkel és üzletekkel viszonylag sűrűn ellátott Szondi utca. Ez az utca a társadalmi érintkezés és kommunikáció központja a helyi lakosok számára. Itt megmaradtak a régi, hagyományos kis üzletek és műhelyek: szabó, borozó, cukrászda, zöldséges, háztartási bolt, ugyanakkor az új, modern iparágak is jelentkeznek, van Internet-kávézó, önkiszolgáló gyorsétkezdé és lakberendezési bolt is. A kereszttutcákban nincs jelentős kereskedelmi tevékenység. Az alacsonyabb jövedelmi kategóriákat célzó kínai bolt és használtruha-turkáló is jelen van a kereskedelmi palettán.

⁴ „Már harminc éve csak hitegetnek, hogy majd egyszer elköltözhetünk végre” – „Hölgyem, itt már annyira ilyen felmérés készült! Nem felmérni kell, hanem cselekedni!” ...

Társadalmi helyzetkép

A társadalmi alapadatokat nem csak a megkérdezettekre, hanem az összes lakótársukra, családtagjukra vonatkoztatva vettük fel, így a 149 megvizsgált lakás 302 lakójának ismerjük nemét, életkorát, családi állapotát, iskolázottságát, gazdasági aktivitását és lakóstátusát. A megkérdezettek lakóhelye szerint 48-an a Podmaniczky utcában, 254-en a Munkácsy utcában laktak.⁵ Eltekintve az ott tartósan nem tartózkodó, illetve már elköltözött személyektől, akik amúgy sem jellemeznék a házak társadalmi állapotát, az alábbiakban gyakorlatilag az összes, a területen élő személy adatait elemezzük.

1. táblázat

Egyes épületekben élők száma⁶

	Lakás (db)	Lakos (fő)	Lakos (%)
Munkácsy 31	22	44	14,6
Munkácsy 33	39	70	23,2
Munkácsy 35	28	46	15,2
Munkácsy 37	39	94	31,1
Podmaniczky 95	8	18	6,0
Podmaniczky 97	5	10	3,3
Podmaniczky 99	4	7	2,3
Podmaniczky 101	4	13	4,3
Összesen	149	302	100,0

Életkori megoszlás

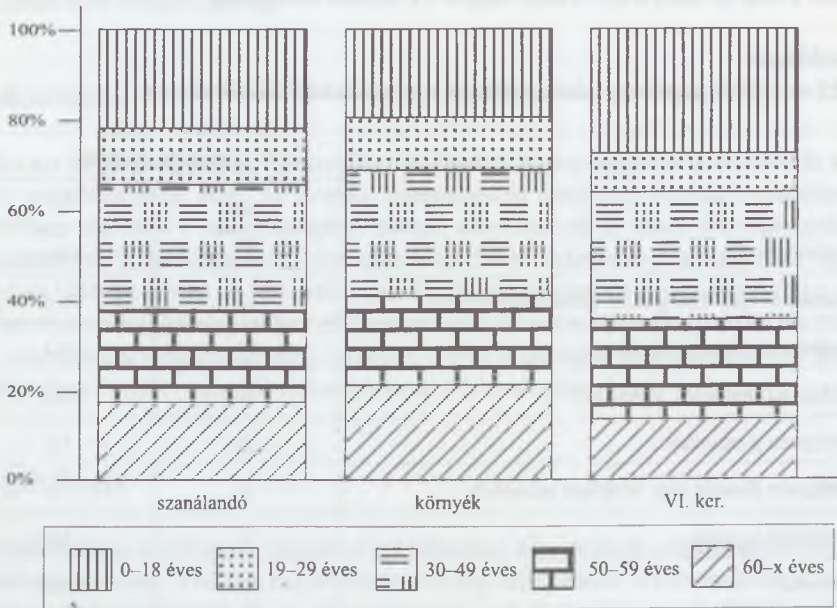
Életkori megoszlás szerint a szanálendő tömbben élők 20-20 százaléka 18 év alatti és 60 év feletti. Az átlagéletkor 40 év, a Podmaniczky utcai épületekben valamivel magasabb: 44 év. A környéken élők életkorát tekintve valamivel kedvezőbb képet kapunk, bár a fiatalok aránya nem magasabb, az idősek aránya alacsonyabb. *Összességében a szanálendő tömbben valamivel több idős ember él, mint a környéken.* Ezzel szemben a kerület egészét tekintve az idősek aránya magasabb: 26 százalékos; a 18 év alattiak aránya alacsonyabb: 16 százalékos volt.

⁵ Ez az adat teljesnek tekinthető a háztömb egészére, mivel a válaszmegtágadás alacsony mértékű volt.

⁶ Nem számolva a válaszmegtágadókkal, illetve a kutatás ideje alatt többszöri próbálkozással sem elérhető lakosokkal.

⁷ 2001. január 1-ei adat szerint, *forrás: KSH.*

1. ábra Korcsoportok megoszlása

Családi állapot

A családi állapot szerinti megoszlás azt mutatja, hogy szemben azzal az elképzeléssel, miszerint Budapestre az jellemző, hogy a belső-pesti kerületekben rendkívül magas az özvegyek (elsősorban özvegyasszonyok) aránya, ezen a területen inkább a hajadonok/nőtlenek magas aránya (a 18 év feletti népesség 28 százaléka), és ezzel párhuzamosan az özvegyek viszonylag alacsony aránya a szembeszökő. Az egyedül élők magas száma összefüggésbe hozható az itteni lakásnagyságokkal, hiszen az átlagos lakásméret itt maximum egy ember számára nyújthat lakhatási lehetőséget, ezért eleve az egyedül élők költözhetnek ide.

A környéken élők esetében inkább a tipikus mintát követi a megoszlás, a magas idősokorarány mellé jellemzően az özvegyi családi állapot társul, itt inkább jellemző az a tendencia, hogy viszonylag nagy lakásokban élnek idős, egyedülálló nők.

Iskolázottság

A területen élő 25 év feletti személyek tíz százaléka végzett el kevesebb, mint 8 osztályt, elsősorban az idősebb korosztályok alkotják ezt a csoportot. 31 százalék végzett 8 általános iskolai osztályt vagy 4 polgárit, illetve gimnáziumi osztályt (a '45 előtti rendszerben), 26 százaléknak van szakmunkás végzettsége, 18 százalék végzett szakközepiskolát vagy technikumot, 7 százalék érettségizett gimnáziumban és 6 százalék végzett főiskolán, felsőfokú technikumban vagy egyetemen.

A szanálendő tömbben élők iskolázottsága alacsonyabb, mint a környéken élőké, ennek részben oka lehet a magas életkor, de ezen túlmenően is *alacsonyabban iskolázottak élnek itt, mint a környéken vagy a VI. kerület átlagában.*

2. táblázat

A 25 év feletti népesség iskolázottsága a szanálendő háztömbben

	Szanálendő tömb	
	eset	%
8 általános alatt	22	10,6
8 általános vagy 4 polgári, ill. gimnázium '45 előtt	65	31,4
Szaktanulmányok, szakiskola	54	26,1
Befejezett szakközép, technikum	38	18,4
Befejezett gimnázium	15	7,2
Befejezett főiskola vagy felsőfokú technikum	6	2,9
Befejezett egyetem	7	3,4
Összesen	207	100,0

Gazdasági aktivitás

A fiatalabb korosztályok többnyire még tanulmányaikat folytatják. A megkérdezettek 34 százaléka dolgozik bejelentett formában, hivatalosan, és további 6 százalék vallotta be, hogy alkalmilag vagy feketén dolgozik. (Arányuk ennél feltehetően jóval magasabb!) A munkanélküliek aránya 5 százalékos. A nyugdíjas réteg az összes itt élő 32 százalékát alkotja, ennek nagyobb része (18,5 százalék) saját jogú öregségi nyugdíjas. Aktív kereső tehát a bevallások alapján a kérdezettek 34 százaléka, a többiek ilyen-olyan formában, de eltartottak. Feltételezhető ugyan, hogy az alkalmi és nem bejelentett munkákból élők aránya magasabb az itt szereplő adatnál, de az aktív/inaktív arány a valóságban sem lehet lényegesen jobb. Ugyanakkor ez együtt jár azzal is, hogy *a lakók nagy része napjai jelentős idejét otthon tölti. Ez egyrészt azt jelenti, hogy halmozottan sújtják őket a rossz lakáskörülmények (a komfort hiánya, az egészségtelen, vizes lakások hatásai) hiszen nincs hová menekülniük ebből a környezetből, ugyanakkor sokat vannak egymás társaságában. Emellett a házak kialakítása is olyan, hogy óhatatlanul egymás szemé láttára élnek, ezért feltehetően szorosabb kapcsolatok, szálak, erősebb szociális hálózat alakulhatott ki köztük, mint egy átlagos pesti bérházban.* Ezt a tendenciát erősíti, hogy sok közöttük az idős ember, akik számára – más vizsgálatok tanulságai alapján – a hétköznapok szociális érintkezéseit elsősorban a szomszédság jelenti.

A környéken élők 44 százaléka dolgozik hivatalos, bejelentett munkahelyen. Nyugdíjas összesen 20 százalék, szemben a szanálendő tömb 32 százalékaival. *Az ak-*

tív-inaktív arány nem jobb lényegesen a környéken, mint a szanálendő tömbben, de az inaktívak a szanálendő tömbben jellemzően inkább nyugdíjasok, a környéken megkérdezettek közt inkább tanulók.

Lakóstátusz

Mint azt feljebb említettük, viszonylag rövid periódus, mintegy másfél-két év állt a lakók rendelkezésére, hogy ha akarják, megvehessék lakásukat. Emiatt a szanálendő tömbben alacsony a magántulajdon aránya, összesen 32-en élnek magántulajdonú lakásban (ez 11 lakást jelent), ezzel szemben 259-en önkormányzati tulajdonú bérházban (138 lakásban). A környéken, ahol a lakáselidegenítés zavartalanul folyt, természetesen a magántulajdonban élők aránya a döntő, olyannyira, hogy az összes itt élő 96 százaléka él magántulajdonú lakásban (ebből 4 százalék magánszemélytől bérelt lakásban) és csak 5 százalék önkormányzati bérleményben.

Foglalkozás

A foglalkozási szerkezetet vizsgálva jól láthatóan kirajzolódik a lakók dominánsan alacsony státusza. A három nagy csoportot a segédmunkások, a szakmunkások valamint az irodai dolgozók és egyéb szellemiek (ami dominánsan a férfiak segéd- és szakmunkás foglalkozásának női megfelelője) alkotják. A magasabb presztízsű foglalkozások közül sem a tradicionális beosztott értelmiségi, vezető, sem a modernebb, önálló vállalkozói formákba nem kapcsolódtak be sokan a vizsgált területről. Kissé talán túláltalánosítva úgy fogalmazhatnánk meg ezt az eredményt, hogy *az itt élők sem az elmúlt évtizedek körülményei közt, sem a jelen körülmények közt nem igazán tudják elérni a sikeres, magas presztízsű társadalmi-foglalkozási-jövedelmi pozíciókat.*

Összevetve ezeket az adatokat a környék adataival azt tapasztalhatjuk, hogy a környéken nagyobb arányban végeznek magas presztízsű és magasabb jövedelemmel járó munkákat, és kisebb arányban alacsony presztízsű munkákat, mint a szanálendő tömbben.

Etnikai hovatartozás

A vizsgált területtel kapcsolatban nehezen lenne megkerülhető a roma népesség problémája. A roma etnikumhoz tartozást a kérdezők szubjektív ítéletével mértük. A vizsgált terület, de annak tágabb környezete is "cigányos" területként él az emberek fejében, és adataink is alátámasztják hogy a roma népesség aránya magasabb a területen mint a kerület egészében, vagy a városban. Az adatok szerint a megkérdezettek közel tíz százaléka feltehetően roma etnikumú, ezen megkérdezettek kizárólag a Munkácsy utcai házakban élnek. Ez azt jelzi, hogy a MÁV régi altiszti, szakmunkás gárdája – melyben köztudottan nem lehetek romák – olyan társadalmi alapot adott a Podmaniczky utcai házaknak, hogy oda nem költözött, költözhetett be roma család. A tényadat mellé kívánczik az is, miszerint az itt élők 15 százaléka említette válaszá-

ban, hogy a cigányok miatt nem szeret itt lakni, tehát kialakult egyfajta negatív érzület is ezzel a kisebbségi csoporttal szemben. (Ezek az említések többnyire a Munkácsy utcában történtek, ahol van közvetlen napi súrlódási felület a szomszéd-sági viszony miatt, de hárman a Podmaniczky utcából is említették, hogy a környék „elcigányosodott”, és ezért nem szeretnek már itt lakni). Ugyanakkor a legtöbb helyen azt is hozzátették, hogy az itt élő cigányoknak nem mindegyikével van gond, vannak akik beilleszkedtek a lakóközösségbe, miközben egy-két hírhedt roma család szinte egyöntetű félelmet és tartózkodást vagy negatív érzületet vált ki a többiekből.

A környéken máshol is élnek „hírhedt cigány famíliák”, például a Szondi utcában vagy a Rippl-Rónai utcában, de a környéken megkérdezettek közt, a válaszadási hajlandóságból következő említett torzítás miatt kevesebb volt a roma etnikumú.

Vagyoni, jövedelmi helyzet

A vagyoni, jövedelmi helyzet vizsgálatára több módszert is alkalmaztunk, most csak a bevallott jövedelmi adatokat, az erre való önreflexiót és egy deprivaltsági mutatót közlünk.

A háztartások átlagos egy főre jutó havi nettó jövedelme 31.704 Ft, míg a kérdezettek átlagos havi jövedelme 38.405 Ft volt. Az átlagos adat nem adna okot akkora elkeseredésre, ha nem állna mellette egy meglehetősen magas szórási mutató, ami azt jelzi, hogy az átlagtól való eltérések az egyes esetekben ugyancsak nagyok. A jövedelmi medián háztartási szinten 29.752 Ft, míg a kérdezettek jövedelme szerint 34.000 Ft, azaz mindkét esetben rosszabb képet fest, mint az átlag, amit egy-egy kiugróan magas jövedelem torzíthat.

A környéken felvett adatok alapján a háztartások egy főre jutó átlagos havi jövedelme 43.778 Ft, a kérdezettek átlagjövedelme 59.889, ami jóval magasabb a szanálандó tömbben élőkénél.

A fenti jövedelmi helyzetre való reflexiót tartalmazta az a kérdés, amelyben egy-egy jellemző mondat közül kellett a rájuk leginkább vonatkozót kiválasztania a kérdezetteknek. A szanálандó tömbben élők nagy többsége saját magáról azt vallotta, hogy „*Szerényen, de tisztességesen él*”. Ezt támasztják alá egy másik kérdésre adott válaszai is, miszerint nagy részük az esetek többségében rendezetten fizeti a lakbér, közös költség, és más közüzemi szolgáltatások számláit, még akkor is, ha van ahol ez azzal jár, hogy a hónap végére már nincs miből élelmiszert venni, és gyakorlatilag az összes olyan „luxuskiadást” sokan teljesen nélkülözik már évek óta, mint amilyen a kultúra, az utazás vagy a ruházkodás. Ugyanakkor, különösen az idősek számára, a szegénység sokszor szégyen, ezért ragaszkodnak ahhoz, hogy a maguk módján, de állami, önkormányzati segélyek nélkül éljenek. (Ez nem egyszer azt is jelenti, hogy bár van fűtési lehetőség, mégsem fűtenek, ezzel is „spórolva”). E mellett a kategória mellett létezik egy olyan csoport is, főleg a munkanélküliek, alkalmi munkából élők körében, akiknek bevételei esetlegesek, emiatt nem képesek egy-két hétre vagy hónapra sem előre tervezni és beosztani a pénzt. Náluk a fogyasztás is inkább hullámzó.

3. táblázat**Az Önök háztartására az alábbiak közül melyik állítás a legjellemzőbb?⁸**

	Eset	%
Mindenünk megvan, ami fontos, elégedettek lehetünk sorsunkkal.	8	5,7
Szerényen, de tisztességesen élünk.	88	62,4
Néha kicsúszik a lábunk alól a talaj, de nagyobb szükségét nem szenvedünk.	13	9,2
Bevételeink esetlegeseck, egyik napról a másikra élünk.	26	18,4
Nagy nélkülözésben. igen szerényen élünk.	6	4,3
Összesen	141	100,0

A depriváltság mérésére a számlafizetési nehézségek, és költségmegtörítések előfordulásának gyakoriságát használtuk. Eszerint kérdezettjeink 58 százalékának még nem volt soha semmilyen nehézsége a kérdéses költségek megfizetésével kapcsolatban, ugyanakkor 12–15 százaléknak volt több-kevesebb gondja, és 21 családban komoly anyagi nehézségekre, nélkülözésre utaltak a válaszok. A deprivált családok túlnyomó része a Munkácsy utcai épületekben él, a Podmaniczky utcaiak nagyobb arányának. 71 százalékuknak nem volt gondja e költségek megfizetésével.

Lakáshelyzet

A lakások általánosan igen alacsony színvonalú lakhatást biztosítanak a vizsgált területen. Adottságaik mellett (szoba-konyhás, komfort nélküli, udvarra néző) tovább rontja a helyzetet, hogy az épületek vízesek, a falak mállanak, a hosszú ideje húzódó szanalási terv miatt az utóbbi évtizedekben csak a legszükségesebb javítások történtek meg. Ugyanakkor ebből a lakások nagyját jelentő típusból időnként kiemelkedik egy-egy lakás, vagy azért, mert az utcai fronton van, esetleg nagyobb, kényelmesebb, vagy azért, mert lakói belülről rendbe hozták.

Lakásméret

A lakások mérete átlagosan 32 m², a legkisebb lakás 12 m², a legnagyobb 100 m²-es. Jellemzően 1-2 személy él bennük. A lakások 47 százaléka (71 db) szoba-konyhás, emellett 18 százalékában a lakásoknak van WC és fürdőszoba is. A legtágasabb lakások a 3-3,5 szobásak, ezekből hat darab található a területen, amelyek szintén komfortosak. Ezek lehetnek a terület „luxuslakásai”, de szintén kényelmesnek mondhatóak a

⁸ A kérdésre „adható” válaszok kategóriái nem teljesen kizáróak, igyekeztünk inkább arra irányult, hogy minél inkább közelítsük a válaszlehetőségeket az itt élők kifejezőmódjához, gondolkodási struktúrájához.

2-2,5 szobás, komfortos lakások is, melyekből tíz darab található itt. A magasabb szobaszámhoz inkább társulnak a komfortosság tényezői.

A környéken az átlagos lakásnagyság 74 m^2 , a legkisebb 22 m^2 , a legnagyobb 165 m^2 volt, tehát elég nagy a szórás (ez is utal arra, hogy nagyon heterogén lakásminőségű ez a környék). A lakások többségében ketten vagy hárman élnek.

A 2001-es népszámlálás adatai szerint a kerület lakásállományának 35 százaléka egyszobás.

A lakások több, mint fele, 56 százaléka komfort nélküli, azaz sem fürdőszoba, sem WC nem tartozik hozzájuk: a lakók a folyosókon lévő közös WC-eket használják, melyek állapotáról, megalázó körülményeiről, és az idősök ezzel kapcsolatos fizikai nehézségeiről többen beszámoltak. A lakások további 6 százalékaiban nincsen WC, és 10 százalékaiban nincs fürdőszoba. Utcák szerinti bontásban a komfortfokozati adatok összességében valamivel jobbák a Munkácsy, mint a Podmaniczky utcában.

A környéken ennél lényegesen kedvezőbb lakáskörülményeket tapasztaltunk. Elvéteve akadt komfort nélküli vagy félkomfortos lakás, a döntő többség (96,1 százalék) komfortos, szemben a szanálendő terület 35,6 százalékos komfortos arányával.

4. táblázat

A lakások komfortfokozata

	Munkácsy u.	%	Podmaniczky u.	%	Összes eset	%	Környék	%
Komfort nélküli	71	55,5	13	61,9	84	56,4	4	2,6
Félkomfortos	11	8,6	1	4,8	12	8,0	2	1,3
Komfortos	46	35,9	7	33,3	53	35,6	149	96,1
Összesen	128	100,0	21	100,0	149	100,0	155	100,0

Az itt élők eredete, kötődése a környékhez

A lakók nagy része több évtizede – átlagosan 18 éve (!) – él lakásában, míg a kerületben még régebb óta, átlagosan 23 éve élnek. A leghosszabb idő, amióta valaki a kerületben és egyúttal a lakásban is él 81 év. Ebből a szempontból a szanálendő tömb nem különbözik a környéktől, ahol hasonlóan magas ez az adat. A megelőző lakhelyet vizsgálva kiderül, hogy a nagy többség korábban is budapesti volt, az itt élők 77 százaléka Budapestről költözött ide. Ezen belül 23 százalék korábban is a VI. kerületben élt, tíz százalék körüli részük a IX. kerületből származott. (Meglépő módon kiugrik a IX. kerület aránya a többi pesti kerülethez képest, nem kizárt, hogy egy költözési hullám eredményéről van szó, feltevésünk szerint a IX. kerületi – nagymértékű lakosságcserevel járó – rehabilitáció eredménye is lehet ez, mivel általános tapasztalatok szerint a

slumok felszámolásával többnyire a hasonló helyzetű területekre költöznek korábbi lakóik.) Ezenkívül jelentős még a III. és a XIII. kerületből származók aránya. Szóbeli közlések alapján a III. kerület kiugró arányát a Bécsi úti dülő lebontásakor ide telepített emberek okozzák. A környék esetében jelentős a VI. és VII. kerületből származók aránya (14-14 százalék). Viszonylag nagyobb kibocsátó volt még a IV., a XI. és a XII. kerület.

„Mennyire és miért szeret, vagy nem szeret itt lakni?”

Az itt élők harmada nagyon nem szeret lakásában lakni, ez a legjellemzőbb csoport. Ugyanakkor, a megkérdezettek másik nagy csoportját azok alkotják akik nagyon, illetve kicsit szeretnek az adott lakásban lakni.

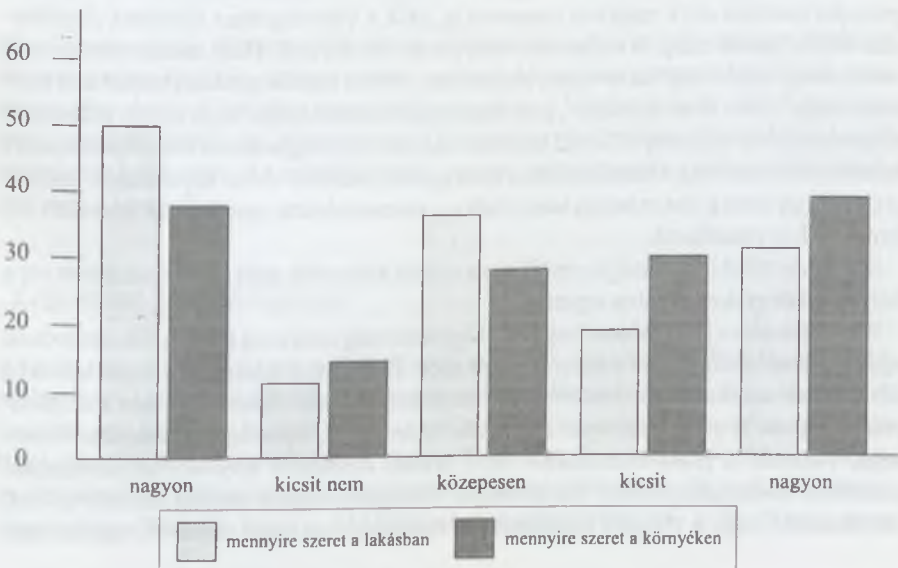
A környéket általában valamivel jobban kedvelik a megkérdezettek mint a lakást, de így is negyedük mondta azt, hogy egyáltalán nem szereti, míg egy másik negyedük nagyon szereti a környéket.

A környéken felvett kérdőívek tanulsága szerint az itt élők valamivel jobban szeretik a lakásukat (4,0-s átlag!), mint a környéket, de a környékhez való érzelmi kötődés is igen magas szintű (3,56-os átlag). A megkérdezettek főleg a közepes, vagy annál jobb kategóriákat jelölték meg a környék esetében, és a kérdezettek majdnem fele nagyon meg van elégedve lakásával.

2. ábra

Mennyire szeretnek a lakásban és a környékén lakni?

– a szanálandó tömb lakói –

Arra a nyitott kérdésre, hogy miért szeretnek, illetve miért nem szeretnek az adott helyen lakni, meglehetősen konvencionális válaszok érkeztek, ami azt jelenti, hogy az attitűdök bizonyos csomópontok köré szerveződnek.

5. táblázat

Miért szeret itt lakni?

	Említések száma	% ⁹
Megszokta, ide kötik az emlékei.	38	25
Jó a közlekedés.	32	21
Jó a környék.	20	13
Komfortos, kényelmes a lakás, tágas, jobb, mint volt.	20	13
Szomszédokat szereti, ismerősök élnek a környéken.	17	11
Közel van a munkahelye /iskola/kórház.	13	9
Olesó, alacsony a rezsi.	8	5
Felújította a lakást.	6	4
Napos, világos, nyugodt.	4	3

Természetesen a legfontosabb marasztaló tényező a megszokás, különösen az idős emberek esetében. A két következő választípus némileg átfedi egymást: sokan együtt említették, hogy jó a környék, és hogy jó a közlekedése. Ugyanakkor a jó környék fogalmába soroltuk azt a markáns csoportot is, akik a Városligethez kötődnek (legtöbbször sétálni járnak oda), és emiatt tartották jónak a környéket. Húsz esetben történt arra utalás, hogy a jelenlegi lakás tágas, kényelmes, illetve emellé gyakran társult az a kitétel is, hogy „jobb, mint az előző”, ami arra enged következtetni, hogy az így válaszolók még rosszabb körülmények közül kerültek ide. (Ez lehet ugyanazon ház földszintje is.) Jelentős tényező még a már korábban emlegetett szociális, társas kapcsolatok idekötő ereje, ez egyrészt a házon belüli ismerősökre, szomszédokra, másrészt a környéken élő ismerősökre vonatkozik.

Sok embert köt ide a múltja, emlékei, az elmúlt évtizedek alatt megszokták már ezt a helyet, a környéket és főleg egymást.

Első pillantásra leolvasható, hogy az elégedetlenség okai még inkább fókuszálódnak egy-egy problémára, mint a megelégedettségé. Elsődleges a lakások rossz állapota (a kérdezettek majdnem fele említette ezt a tényezőt), és ezzel összefüggésben a házak fizikai állapota. E mellett szerepel a környék koszosága, zajosság, és rossz közhiztonysága, valamint a roma családokkal és a zavaró életmódot folytató szomszédokkal szembeni ellenséges érzület. (A romákkal szembeni negatív attitűd kapcsán el kell mondanunk, hogy a vizsgált házakban élő romáknak csak egy részével, egy-két csa-

⁹ A százalékos adatok nem adják ki a 100 százalékot, mivel egy személy több dolgot is említhetett.

láddal van baja a szomszédoknak, velük viszont sok.) Ez a probléma a Munkácsy utcában jelentkezik. A szomszédok közül is van egy pár „fekete bárány”, aki iszik, drogozik, hangoskodik, zavarja a többieket. Ezekre utalnak az említések.

6. táblázat

Miért nem szeret itt lakni?

	Említések száma	% ¹⁰
A lakás rossz: kicsi, komfort nélküli, vizes.	69	46
A ház lerobbant, mállik, vizes.	45	30
A környék rossz, koszos, zajos.	23	15
Cigányok miatt.	22	15
Rossz a közbiztonság.	16	11
Rossz a szomszédság.	16	11
Drága fenntartani.	3	2
A szanálás miatti bizonytalanság.	3	2

Preferenciák, vélemények

A lokális kérdések iránti érdeklődés

Mind a szanálendő tömbben élők, mind a környéken lakók nagymértékben kötődnek közvetlen környékükhöz, számon tartják értékeit, viszonylag szoros lakóközösséget alkotnak, figyelnek a környéken történő változásokra. A köztisztaság és a közbiztonság a legégetőbb problémák (a „közpiszkosság” a szanálendő tömbben élők körében kapott negatívabb értékelést). Az autófeltörések, lopások és a drogozás a jellemző bűnténytipus ezen a környéken.

„Lebontani, vagy felújítani”

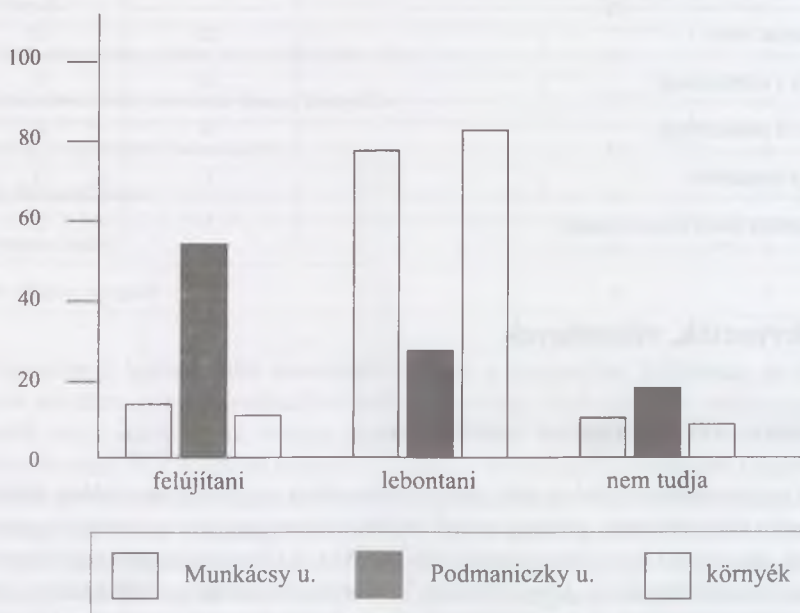
A lakók nagyobb része, százan (67 százalék) a házak lebontása mellett foglalt állást, huszonheten (18 százalék) úgy vélték még érdemes lenne felújítani őket, és izenőten mondták azt, hogy ezt ők nem tudják, nem is tudhatják, a szakértők dolga megítélni, hogy mi a gazdaságosabb. Feltűnő, hogy a Podmaniczky utcai épületekben élők nagyobb arányban ítélték úgy, hogy érdemes lenne még felújítani, sőt, volt, aki kimondottan úgy válaszolt, hogy a MÁV-házakat inkább felújítani, a Munkácsy utcai

¹⁰ A százalékos adatok nem adják ki a 100 százalékot, mivel egy személy több dolgot is említhetett.

épületeket inkább lebontani kéne. Ez a vélekedés összhangban van a külső szemlélő megítélésével is, miszerint a MÁV-házak jellegzetes építészeti stílusa hordozhat olyan értéket, amit talán érdemes lenne megőrizni, míg a Munkácsy utcai épületek fizikai állapota és kevésbé értékes építészeti kialakítása egyértelműbben sugallja a lebontás javaslatát.

A környéken megkérdezettek nagy többsége (70 százaléka) már hallott róla, hogy szanálni fogják a Podmaniczky - Munkácsy sarkán lévő tömböt, és a többség (81 százalék) egyet is ért ezzel a lépéssel, akár esztétikai, akár társadalmi szempontból, viszont ez alatt a legtöbben csak a Munkácsy utcai épületek szanálását értik.

3. ábra Felújítani vagy lebontani?

A lebontás mellett nyilatkozók a legtöbb esetben azzal indokolták véleményüket, hogy az említett épületek már annyira rossz állapotban vannak, hogy nem érdemes felújítani őket. Ugyancsak gyakori érv volt, hogy az új lakó(!)épületek (mert ahhoz szinte kivétel nélkül ragaszkodtak, hogy lakóépület kerüljön a helyére) szebbítik, modernebbé, rendezettebbé teszik a környéket. Ugyanakkor többen említették azon félelmüket, miszerint az újonnan megépülő házak esetleg nem illeszkednek majd a környezetbe, vagy hogy a szanálandó házakban élők számára ez egy kellemetlen, vagy éppen rendkívül nagy törést okozó esemény lehet, főleg ha nem kapnak helyette megfelelő lakásokat. Érdekes módon a régi épületeket értékesnek és felújítandónak ítélő személyek nem csak a magasan iskolázottak közül kerülnek ki, hanem *társadalmi státusztól függetlenül* sokan sajnálják főleg a Podmaniczky utcai épületek bontását, és a jelenlegi lakók sorsát.

7. táblázat

Miért jó, hogy lebontják azt a tömböt és a helyére új lakóház épül?¹¹

	Eset	% ¹²
Már nem érdemes felújítani.	38	36,5
Szebbíti a környéket, modernebb.	23	22,1
Lakásminőségen javít.	19	18,3
Csak ha tényleg lakóház lesz, környezetbe illeszkedő.	10	9,6
Javít a társadalmi helyzeten.	9	8,7
Közbiztonságon javít.	5	4,8
Összesen	104	100,0

A közvetlen szomszédság általában úgy ítélte meg, hogy az új, magas színvonalú épületek ide kerülése emelni fogja saját lakóingatlanának értékét is, eltekintve a Munkácsy utca 29-es épület egyes lakásaitól, ahol attól félnek, magasabb épület kerül majd az eddigiek helyére, és ez elveheti a fényt előlük. Ugyanakkor az egy-két sarokkal odébb élők már úgy gondolják, az ő ingatlanjaik értékére az új építkezés nem lesz hatással.

A kérdezettek közel kétharmada (63 százalék) ítélte úgy meg, hogy a szanálás és az új épületekkel együtt járó lakosságcsere javít majd a közbiztonságon, ugyanakkor sokak szerint ennek a pár háznak a lebontása nem változtat (21 százalék) ezen, marad akkor is elég „gyanús elem” a környéken.

„Mennyire szeretne elköltözni?”

Az alábbi táblázat azt mutatja, hogy a kérdezettek mennyire szeretnének elköltözni az adott házból. Várakozásainknak megfelelően itt is nagy különbség tapasztalható az utcák szerinti bontásban. A Podmaniczky utcaiaknak közel fele egyáltalán nem szeretne elköltözni, míg ez az adat a Munkácsy utcaiaknál csak 14 százalék. Ugyanakkor a Munkácsy utcaiak 55 százaléka nagyon el akar költözni, míg a Podmaniczky utcaiaknak ez csak 19 százalékára igaz. Összegezve elmondható, hogy a megkérdezettek fele nagyon el akarja hagyni lakhelyét, de ez az arány abból adódik, hogy a többségben levő Munkácsy utcaiak erősen az elköltözés mellett álló véleménye dominál az összes válasz között, míg a többségében az ottmaradást preferáló Podmaniczky utcaiak kevesebben vannak.

¹¹ A környéken élők válaszai.

¹² A választ adók százalékában.

8. táblázat Mennyire szeretne elköltözni?

	Munkácsy u.	%	Podmaniczky u.	%	Eset	%
Nagyon nem	17	14,0	10	47,0	27	19,0
Kicsit nem	6	5,0	2	9,5	8	5,6
Is-is	16	13,2	4	19,0	20	14,1
Kicsit	15	12,4	1	4,8	16	11,3
Nagyon	67	55,4	4	19,0	71	50,0
Összesen	121	100,0	21	100,0	142	100,0

Az új lakás

A kérdezettek túlnyomó része lakást kérne jelenlegi lakása helyett, csak páran jelezték, hogy inkább anyagi megváltást kérnének. Ezen a csoporton belül a kérdezettek fele hasonló értékű¹³ lakásra vágyott, azaz jelenlegi körülményeit kívánta reprodukálni, emellett viszonylag sokan jelezték, hogy ennél színvonalasabb lakásra vágnának, de az ehhez szükséges ráfizetést feltehetően csak kevesebben tudnák teljesíteni, mivel a válaszadók közül csak 18 személynek volt erre a célra megtakarítása.

A kérdezettek túlnyomó része: *71 százalékuk legszívesebben a kerületben maradna* (106 eset). A lakás méretén 52 százalék nem változtatna, 44 százalék szívesebben költözne nagyobb lakásba. A lakás szobaszámán a kérdezettek 52 százaléka nem változtatna (ugyanazok, akik a lakásméreten sem változtatnának), 42 százalék szeretne több szobát, és néhányan kevesebbet. A legkritikusabb paraméter a jelenlegi lakásoknál az alacsony komfortfokozat, ezen a kérdezettek 72 százaléka javítana, 28 százaléknak megfelel a jelenlegi. (Ez zömmel a jelenlegi „komfortos” fokozatot jelenti.)

A kívánatos változások közül a legtöbb kérdezett számára a *komfortfokozat növelése a legfontosabb paraméter* (57 százalékuk számára ez a legfontosabb tényező), a második helyen viszont egy nehezebben megoldható probléma: a területi elhelyezkedés szerepelt (a kérdezettek 59 százaléka az első két helyre tette a kerületben, környéken maradás fontosságát). A lakásnagyság és a szobaszám mint tényező 12-13 személy számára jelentette a legfontosabb dimenziót.

¹³ A hasonló érték fogalmát nem elsősorban anyagilag definiálhatjuk, mivel kérdezettjeink sem ezt értették alatta, inkább arra vonatkozott, hogy hasonló elhelyezkedésű, nagyságú, komfortosságú lakásra vágnak, vagy erre van módjuk.

A szomszédsági kapcsolatháló

Mint azt korábban említettük, a területen lévő házakban sokan nagyon régóta élnek, és emellett sok a nyugdíjas vagy munkanélküli, aki napjai nagy részét otthon tölti, ezért feltételezhetően a szomszédsági kapcsolatok erősebbek, mint egy átlagos pesti bérházban. Adataink szerint összesen 7 személy nem ismeri a többi lakótársát, a legtöbb ember számára azonban fontos társas érintkezési forma a szomszédokkal való beszélgetés. Az itt élők 40 százaléka említette, hogy felszínes ismeretség füzi szomszédaihoz,¹⁴ és további 39 százalék említette, hogy a szomszédok közt van egy-két közelebbi ismerőse, barátja is. Eredményeink szerint a kérdezettek negyede (25 százalék) véli úgy, hogy szomszédai kisegítenék kisebb anyagi nehézségeiből, 57 százalék említette azt, hogy lenne a szomszédai között, aki segítene neki bevásárlásban, betegápolásban. Mindez arra utal, hogy előzetes hipotézisünk, miszerint itt erős, összetartó lakóközösséggel van dolgunk, beigazolódni látszik. A lakók többsége jószomszédi, sőt időnként ennél szorosabb kapcsolatban van egymással, egy-két szomszédal viszont szinte mindenki ellenséges viszonyban van, többnyire eltérő életmódjuk zavarja, félemlíti meg a lakók zömét. Ezt bizonyítja az a kérdés is, amit arra vonatkozóan tettünk fel, hogy van-e olyan a kérdezett szomszédai közül, akivel szívesen költözne egy házba. *A kérdezettek több mint fele (54 százalék) mondta azt, hogy van, akivel szívesen költözne együtt.*

Ez a rendkívül magas arány arra a következtetésre vezet, hogy lehet, hogy szerencsésebb a meglévő kapcsolati hálót nagyjából megőrizve „egy tömbben”, azaz nagyobb összefüggő vagy közeli egységekbe költöztetni az itt élőket, mint a város területén szét-szórt lakásokba. Ugyanakkor az egymáshoz való közel maradás nem pótolhatja a fent elemzett igényeket, például az új lakások városon belüli területi elhelyezkedésének fontosságát.

Ezt a vélekedést erősíti meg az az adat is, melyet arra a kérdésre kaptunk, hogy összességében mit gondolnak a kérdezettek, a lakhelyváltás inkább előnyt vagy inkább hátrányt jelent majd az ő számukra. A kérdezettek fele szerint több előnnyel, mint hátránnyal jár a költözés, 20 százalék szerint több a hátránya, mint az előnye, és további 20 százalék mondta azt, hogy még nem tudja, attól függ, milyen lakást kap majd.

¹⁴ A „felszínes” ismeretség korántsem pejoratív jelző. A szomszédsági viszonyok többnyire széleskörű, de nem túl mély emberi kapcsolatokhoz vezetnek, ám ez természetes is, hiszen az ember a szomszédait nem maga választja meg, ezért nem várható el, hogy a legmélyebb barátságok, és főképp a rokoni kapcsolatok ide fűzzék, bár erre is van példa. Azonban ezeknek a mindennapi, felszínes kapcsolatoknak is rendkívül fontos szerepük van a mentálhigiéné megőrzésében, az itt is nagy arányban jelenlévő idősek embereket sújtó elmagányosodás és depresszió elleni küzdelemben.

10. táblázat

A lakhelyváltoztatás inkább előny vagy inkább hátrány?

	Eset	%
Több előny	80	54,1
Ugyanannyi előny és hátrány	8	5,4
Több hátrány	31	20,9
Még nem tudja	29	19,6
Összesen	148	100,0

A környéken élők véleménye a szanalásról

A környékbeliek véleményét a kérdőíves felmérés mellett interjúkkal, beszélgetésekkel ismertük meg. Interjúk készültek a közeli, Szondi utcai Dávid borozó vezetőnökjével és a vendégekkel, a Kölcsey Gimnázium könyvtárvezetőjével, aki maga is helyi lakos, valamint utcai járókelőkkel. A Dávid borozóban zajlott beszélgetések inkább azokat a véleményeket tükrözik, melyeket a kérdőíves kutatással kevésbé értünk el, az „egyszerűbb emberekét”, itt a pultosnőt, a környék véleményének egyik jelentős formálóját szólaltattuk meg, míg a francia kéttannyelvű gimnázium könyvtárosával készült interjú inkább a helyi értelmiség véleményét tükrözte.

*A Dávid borozó*¹⁵

A Dávid borozó pultosnöje 50 év körüli, nyolc éve dolgozik itt, előtte pedig itt lakott. Igazi tekintély a kocsmában és a környéken is, tájékozott, tud mindent a környékbeli-ekről, személyes kapcsolatban van mindenkivel, igazi véleményformáló erő.

„Hogy örülünk-e a házak lebontásának? Nagyon örülünk, nem igaz, emberek? (Akiiket megkérdez, mind helyeselnek.) Ide melósok és nyugdíjasok járnak. Ezek az emberek már ötven éve itt laknak, ide járnak. A két kislányomat itt neveltem fel, nyugodtan játszhattak az utcán. Nyolc éve be sem mertük ide tenni a lábunkat, olyan fekete volt a hely. Csak egy cigány család volt, de jó nagy, minden nap verekedés, késelés volt, aztán meghaltak, elmentek. Én csináltam itt rendet, nekem volt tekintélyem. Most sem engedem be ide őket. (Mármint a cigányokat.) Hiába látom, hogyan törik fel nap mint nap az utcában parkoló autókat, nem tehetek semmit, ha kihívom a rendőröket, még ha el is viszik őket, tíz perc múlva már itt vannak, beröhhögnek az ablakon. (...) Ezeket a Ripiből (Rippl-Rónai utcából) tették ki, aztán átmentek a Munkácsyba, önkényes lakásfoglalás, azóta is ott vannak, pedig már örültünk, hogy végre megszabadulunk tőlük. (...) A Munkácsy utcaiakat a Bécsi dűlő lebontásakor tette ide az önkormányzat, pedig már negy-

¹⁵ A Dávid borozóban Bölöni Kata készített interjút, akinek munkáját ezúton is köszönjük.

ven éve lebontásra van ítélve. Ezért is pusztult le úgy, aki tudott, elment. Jó lesz, ha lebontják, és ha a Westend City idáig fog érni, akkor visszatér az élet. Igen, igen, az majd felviszi az árakat, fölértékeli majd a területet. "

Egy középkorú férfi vendég:

"Én persze nem ott lakom, hanem a Rippl-Rónaiban, itt az előkert adja meg a házak rangját. Ez olyan úri környék volt, hogy amikor az ötvenes évek végén ide költöttünk, a szomszédasszony azt mondta, szólítsuk csak nyugodtan nagyságos asszonynak. Attól fogva nem is köszöntünk neki. De az igazi Ripi csak a Szondi utcáig tart. Sok barátunk lakott viszont eleinte a most lebontásra ítélt házakban, de kinőttek és elköltöztek az új lakótelepekre, Békásra például. Sokan oda mentek. Ők tovább tudtak lépni, de van, aki itt ragadt, az öregek meg az igénytelenebbek. Meg az aljanép is. Én régebben a Munkácsyban lévő kis közértbe jártam cigiért, mert ott olcsóbb volt, na. Aztán egyszer egy cigányasszony, meg a gyerekei megpróbálták elvenni a pénztárcámat, az utcán meg már ott állt három benga férfi, akinek leadták volna a cuccot. Hát én a másik irányba mentem. A boltos meg azt mondta, semmit sem látott. Azóta nem is voltam ott. (...) Azért azokat a szép kis MÁV-házakat nem kellene lebontani. Illik ide a környékre, meg egy kis felüdülés is a betondzsungelben. Szépen felújítva nagyon klassz kis hely lehetne."

A Kölcsey Gimnázium portása:

„Ezek a házak szerintem a háború előtt ilyen kupik voltak, az egyszobás felosztásból gondolom, már láttam ilyet máshol. Aztán maradtak itt lakni az itteniek. Bár én még csak két éve dolgozom itt. Az biztos, hogy a szemközti boltot is azok a fiatal suhancok törték be, ki sem nyitott többé. Én tudom, hogy ők voltak, mert láttam őket máskor is egy autót feltörni, aztán amikor megálltam, kérdezték, hogy mi van tata, te is kérsz egyet?"

A Kölcsey Gimnázium francia könyvtárának vezetője

A Kölcsey Gimnázium francia könyvtárának vezetője, Munkácsy utcai lakos, meglehetősen cinikus a vizsgálatnál kapcsolatban, nem igazán érti, miért kell erre pénzt kiadobni, amikor egyértelmű, hogy mit kellene tenni.

„Egyértelműen le kéne bontani őket, mert emberi lakhatásra alkalmatlanok! Már negyven éve hallom, hogy majd lebontják. Két éve, még az előző önkormányzat tartott lakossági fórumot, volt egy vállalkozójuk is, aki üzletházat, meg mélygarázst akart építeni a Podmaniczky utcában, de aztán sem történt semmi. Akik ezekben a tömbökben élnek, általában lumpen életmódúak, sok a cigány, mivel főleg szociális célú lakások vannak itt. Persze, nyilvánvaló, hogy mindenki el akar innen költözni, és az is, hogy az idősek meg nem szívesen hagynák itt a helyet. Ezen nincs mit kutatni. (...) De nem csak a Munkácsy utcában élnek cigányok, a Szondiában is sokan vannak. Régebben tisztas munkásemberek laktak itt. A Dávid borozó a cigányok törzshelye, annak a tulaját is fenyegetik, meg a mellette lévő holtba is betörnek. A nyolcvanas években volt ide nagyobb betelepítés, és a rossz minőségű lakásokba a cigányokat rakták, meg hát sok az önkényes lakásfoglaló is. A kilencvenes években ez csak erősödött."

A Szondi utca környékének van egy viszonylag homogén, egymást jól ismerő, közösségként működő lakossága, főleg „kis emberek”, bérből és fizetésből élő, többnyire nem értelmiségi réteg. A csoporton belüli differenciálódás fontos mérője a lakóhely, ezen a szűk területen belül is. A lakók kötődnek a környékhez, számon tartják értékeit. Legtöbbjük számára a Munkácsy Mihály utcai szanálásra ítélt házak nem illenek az összképbe, úgy érzik, lerontják a környéket. A házak állapota és a közbiztonság egyaránt problémát jelent. A közbiztonság rossz volta – úgy tűnik – egy-két roma család tevékenységének „köszönhető”, akik kisebb bűncselekményeket hajtanak végre nap mint nap, és ezzel a veszélyeztetettség érzését keltik a környékeliekben. Örülnének a házak elbontásának, és annak is, ha ezek az emberek így eltűnnének a környékről. A MÁV-házak megítélése leromlott állapotok ellenére kedvezőbb, csak felújításra szorulnak, az általuk kínált életforma elfogadhatónak, otthonosnak tűnik a környékeliek számára.

Összefoglalás, következtetések

Mint a Terézvárosi Önkormányzat által a kutatással megbízott szociológusoknak elsősorban az volt a feladatunk, hogy feltérképezzük a szanálásra kijelölt terület lakóinak igényeit, mivel az Önkormányzatnak velük kapcsolatosan elhelyezési kötelezettsége van. Annak ellenére, hogy terveik szerint az elhelyezés megoldását a majdani befektetőre hárítanák, még a befektető kiválasztását megelőzően készítették velünk ezt a kutatást, a lakók igényeinek pontosabb feltérképezése céljából. Mint azt az eredményekből kiolvashattuk, a legtöbb lakó a kerületben szeretne maradni, tehát elsősorban a területhez kötődnek, mely igényt a legnehezebb teljesítenie a kerületnek, mivel rendkívül alacsony a bérlakásarány, és még kevesebb az, amelyik ezek közül szabad, vagy a közeljövőben felszabaduló.

Példánsnak, sőt más önkormányzatok számára mintaadónak gondoljuk, hogy elfogadták érveinket, és támogattak egy ilyen sok részletre kiterjedő kutatást. Vajon jó-e akár az ott élők, akár a tágabb környék szempontjából a szanálás, és az új beépítés? A döntés úgy tűnik már megszületett, és ezt a társadalmi szempontoknál jóval súlyosabb gazdasági tényezők határozták meg, ugyanakkor az adott helyzeten belül igyekeztünk megtalálni a lakók számára legmegfelelőbb, igényeikhez jobban igazodó megoldásokat.

Ha azonban egy pillanatra eltekintünk a gazdasági racionalitás szempontjától, és visszatérünk Gans azon megkülönböztetéséhez, melyben a slum és az alacsony bérű övezet definícióját adja, akkor sem tudjuk egyértelműen besorolni a területet, részben mert nem egységes ebből a szempontból, részben pedig amiatt, mert a társadalmi szempontok mellé társul az épített környezet értékelése, mely az Egyesült Államokétól eltérően az európai és hazai kultúrának, értékstruktúrájának fontos eleme. A Munkácsy utcai épületek esetében a lebontás mellett és ellen szóló érveket számba véve a mérleg egyik serpenyőjében a házak fizikai állapota és komfort nélkülsége áll, míg elvben a másik serpenyőbe kerül azon személyek pszichikai és társadalmi kára, akik ott szeretnének maradni. Azonban a 121 válaszadó közül csupán tizenhatan választották volna inkább a felújítást, és tizenegyen voltak bizonytalanok véleményükben, emellé járulhatna a házak építészeti értéke, mely mind az ott lakók, mind a környéken élők általá-

nos véleménye szerint elenyésző. A környéken lakók döntő többsége is ezen házak lebontását, és a helyére új lakóház építését kívánja. Itt tehát, bár ezen tényezők nem számszerűsíthetők, mára már úgy tűnik, a felújításnak magasabb társadalmi költségei lennének, mint a lebontásnak. Ugyanakkor a környéken jó pár hasonló állapotú és társadalmi összetételű ház van még, ezért csupán ennek a tömbnek a lebontásával nem érhető el a terület gazdasági és társadalmi felértékelése.

Ezzel szemben a Podmaniczky utcai épületek lakóinak fele mondta azt, hogy felkéne újítani épületeiket, és csak hatan foglaltak állást egyértelműen a bontás mellett. Bár összesen huszonegy válaszadó való innen, tehát arányuk elenyésző a terület egészének értékelésekor és nem is igazán szociológiai szempont, érdemes figyelembe venni, hogy a környéken élők szemében is értékes építészetileg ez a négy épület. A Podmaniczky utcai épületek idős, valahai segéd- és szakmunkásrétege bizonyára nem veszélyezteti a terület társadalmi környezetét sem. A Podmaniczky utcai épületekről tehát egyértelműen megállapítható, hogy nem slum, hanem „alacsony bérű övezet”, míg ez a Munkácsy utcai épületekről már nem állítható. A Podmaniczky utcai épületek lebontásának társadalmi költségei, bár kevesebb embert érintenek, magasabbak, nem csak az ott élők, de a környék, vagy akár a város szempontjából is.

Kutatásunk első része ezzel lezárul, bár feltett szándékunk, hogy mind a terület, mind a volt lakók sorsát nyomon kövessük, amennyiben erre lehetőségünk nyílik. Véleményünk szerint érdemes lenne ilyen kis esetszámú, egy-egy tömbre kiterjedő vizsgálatok folytatása a városrehabilitációra kijelölt területeken, mind a felújítási munkákat megelőzően, mind azt követően, a programok szociális hatásainak felmérése érdekében. A mikroszintű kutatások szükségességét támasztja alá a Csanádi G.–Ladányi J. szerzőpáros 1992-es *Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai* című munkájának egyik legfontosabb eredménye is, miszerint az egyes társadalmi csoportok szegregációs mintája eltérő a különböző nagyságú területi egységek vizsgálata esetén. Megállapításuk szerint „Budapest térbeni szerkezetében az előnyös társadalmi pozíciók megjelenésére inkább a nagyléptékű, a hátrányosokéra inkább a kisléptékű térbeni elkülönülés jellemző” (Csanádi–Ladányi 1992: 93), ezért különösen az alacsony társadalmi státuszú csoportok térbeni elhelyezkedése, szegregációja vizsgálatánál lehet eredményes a kisebb területekre kiterjedő kutatás.

Végül álljon itt még egy gondolat Ganstól, melyet ma is érdemes lenne megszívlelni. „A várostervezőknek fel kell ismerniük, hogy az alacsony jövedelmű népesség a városban jelentős funkciókat tölt be. Biztosítaniuk kell, hogy elegendő és megfelelő fekvésű, részben a központi üzleti negyedhez közel eső lakás álljon az alacsony jövedelmű lakosság és végső soron az egész város igényei kielégítésének rendelkezésére” (Gans 1973:437).

A rendszerváltást megelőzően Budapesten, bár más okokból eredően, de ez a tétel többé-kevésbé teljesült, viszonylag alacsony volt a szegregáció, és viszonylag nagy arányban éltek akár a belvároshoz közeli részeken is „alacsony jövedelmű” rétegek. A privatizáció és a lakáspiac megindulása révén ez az állapot természetes módon kezdett átalakulni, azonban a jelenlegi önkormányzati rendszerben kénytelenek a közösségi, szociális érdekek képviselőire hivatott kerületi önkormányzatok is többé-kevésbé piaci szereplőként fellépni, ami végső soron a város egészének kárára válhat.

Irodalom

- Berey Katalin (1988): *Budapest VIII. kerület közép-Józsefváros rehabilitációját megalapozó vizsgálati terve. Szociológiai munkarész.* Budapest: BUVÁTI
- Budapest Statisztikai Évkönyve* (1999), Budapest: KSH
- Csanádi Gábor–Ladányi János (1992): *Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai.* Budapest: Akadémia
- Cséfalvay Z.–Lichtenberger, E.–Paal, M. (1994): *Várospusztulás és felújítás Budapesten.* Budapest: Magyar Trendkutató Központ
- Ekler D.–Hegedüs J.–Tosics I. (1980): *A városfejlődés társadalmi-térbeli összefüggései Budapest példáján.* Budapest: BVTV
- Gans Herbert J. (1959, [1973]): Avult városrészek lebontásának és az ott élő lakosság átköltöztetésének emberi következményei In Szelényi Iván (szerk.): *Városszociológia.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Hegedüs József–Tosics Iván (1993): *A lakásrendszer szociológiai és közgazdasági elemzése.* Kandidátusi értekezés
- Konrád Gy.–Szelényi I. (1969): *Az új lakótelepek szociológiai problémái.* Budapest: Akadémia
- Lampel Éva–Lampel Miklós (1998): *Pesti bérházsors.* Budapest: Argumentum
- Nemes Ferenc–Szelényi Iván (1967): *A lakóhely, mint közösség.* Budapest: Akadémia
- Preisich Gábor (1998): *Budapest városépítésének története 1945–1990.* Budapest: Műszaki könyvkiadó
- Ropár Ferencné– Dr. Szücs István (1971): Kisvárosias jellegű családiházias városrész vizsgálata Kispesten. In *Budapesti településszociológiai vizsgálatok.* Budapest: BUVÁTI
- Dr. Szücs István–Balázsné Varga Margit (1975): Belső-Erzsébetváros vizsgálata. In *Budapesti településszociológiai vizsgálatok.* Budapest: BUVÁTI

Fónai Mihály–Filepné Nagy Éva

EGY MEGYEI ROMA KUTATÁS FŐBB EREDMÉNYEI

*Szabolcs-Szatmár-Bereg megye**

A kutatás célja és körülményei

A tanulmányban bemutatott kutatásra 1999–2000-ben került sor a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési Tanács megbízásából. A megrendelő egy megyei átfogó romaprogram fejlesztési céljainak és irányainak meghatározásához, valamint a jelen helyzet leírásához kért adatokat, s egyben javaslatokat. Ennek érdekében a megyében élő romák főbb szociodemográfiai jellemzőit, életkörülményeit, iskolázottságát és problémapercepcióját, valamint jövőképét kívánta megismerni. Ez kijelölte a kutatás főbb céljait, területeit, továbbá a kutatás szervezésének a feltételeit, körülményeit is.

A Megyei Területfejlesztési Tanács a részt vevő szakemberek közreműködésével egy csaknem két évig működő grémiumot hozott létre, melynek tagjai voltak a cigány/roma¹ szervezetek képviselői, cigány kisebbségi önkormányzati képviselők és a megyében, illetve az egyes településeken, régiókban elfogadott, befolyásos roma személyiségek, valamint olyan nem roma szakemberek, akik szakmájuk és munkájuk révén rendszeres kapcsolatban állnak romákkal. E grémium fogadta el a kutatás elvi céljait, annak főbb területeit és „filozófiáját”. Többször megvitatta az alkalmazott kérdőívet, valamint a kutatási eredményeket is, mielőtt a zárójelentést a Megyei Területfejlesztési Tanács testülete tárgyalta volna.

A grémium javaslatára nem vizsgáltuk a megye roma lakosságának jövedelmi helyzetét. Ezzel szemben, ösztönzésére, a vizsgálatban fontos szerepet kapott a megye roma lakosságának problémapercepciója.

A kérdőívet a kisebbségi és az adatvédelmi ombudsman elvi állásfoglalása után véglegesítettük. A grémium tagjai közreműködtek a mintaválasztási procedúrában is, közülük néhányan kérdezőbiztosként is dolgoztak az adatfelvételben.

A bemutatott körülményeket fontosnak tartjuk a kutatás értékeléséhez, értelmezéséhez és minősítéséhez: célját ugyanis jelentős mértékben az határozta meg, hogy helyzetképet fogalmazzon meg megyei programok tervezéséhez.

A kutatás tervezésének legneuralgikusabb kérdése a *mintaválasztás, az alapsokaság meghatározása volt, vagyis az, hogy kiket tekintsünk cigánynak/romának*. A mintaválasztás kérdése a cigány/roma kutatások meghatározó problémája – ahogy azt az 1997–98-as klasszifikációs vita² is jelzi. A klasszifikációs vita álláspontjai az etnikai klasszifikációs módszerek elveinek megbízhatóságára (Ladányi–Szelényi 1997), illet-

* A szerzők ezúton mondanak köszönetet Zolnai Erikának, Czibere Ibolyának, Horkai Anitának, Pető Ildikónak és Pusztai Gabriellának, akik tanácsaikkal és javaslataikkal az elmúlt hónapokban sokat segítettek a tanulmány véglegesítésében.

¹ A kutatás tervezésekor úgy tűnt, hogy a „politikailag korrekt beszéd” terjedése és a roma identitástudat változásai miatt a közbeszédben a roma megnevezés nyer egyre inkább polgárjogot – ezért ebben a tanulmányban mi is ezt használjuk. Ettől akkor térünk el, és használjuk a cigány megnevezést, ha az clemzett szakirodalomban a cigány megnevezést alkalmazzák.

² A vita összefoglalása: *Cigánynak születni* (Horváth–Landau–Szalai 2000).

ve az *etnikai jelenségek* megismerhetőségére, például a cigányság létszámára és arányára vonatkoznak (Havas–Kemény–Kertesi 1998; Kertesi 1998). E vita két érzékeny pontját érinti a kutatások tervezésének: a klasszifikációt és a minta „elérésének” kérdését. Miután definiáltuk, hogy a vizsgálat során kit tekintünk cigánynak, azaz megválasztottuk azt a kérdést, hogy „Ki a cigány?“, újabb problémával szembesültünk: „Hol és hogyan találjuk meg őket?”

Saját kutatásunk tervezésekor figyelembe vettük a klasszifikációs vita mindkét álláspontjának érveit, a mintaválasztás módjában pedig számos ponton az 1993-as kutatás logikáját követtük (Kertesi–Kézdi 1998). Ladányi és Szelényi klasszifikációs argumentációját a kutatás *tervezési folyamatában és a roma populáció definiálásában vettük figyelembe*³. Ennek értelmében a „*cigány az, akit a nem-cigány környezete annak tart*” klasszifikáció mellett, a megye roma népességének meghatározásakor *figyelembe vettük a roma szervezetek által képviselt etnikai önmeghatározást is*.

Nézőpontunk tehát magába foglalta az etnikai öndefiniálás szempontjait, amihez a „Kisebbségi Önkormányzatok Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Szövetségének” 1998-as kérdőíves adatfelvételének szempontjait és eljárását vettük figyelembe és fogadtuk el (*Kisebbségi Önkormányzatok...* 1998). Fontos volt ebből a szempontból az is, hogy a kutatás céljainak meghatározására létrehozott grémiumban a roma szervezetek képviselői voltak többségben. Kompetenciájukba tartozott a mintaválasztási procedúra során a roma önmeghatározás szempontjainak érvényesítése; ezen túlmenően a települések és az azokon belüli lakóközrtek kiválasztásában is közreműködtek.

A kutatás mintája

Az 1993-as kutatás (Kertesi–Kézdi 1999) során a szakemberek az „alapsokaságot” a többségi társadalmat reprezentáló intézmények munkatársaitól szerzett információk alapján határozták meg. A következő lépésben pedig a településtípusok és az egyes körzetekben élő romák várható aránya („sűrűsége”) alapján, lépcsőzetes mintaválasztással választották ki a mintát. Saját mintaválasztásunk a településtípusokra és a roma népesség arányára („sűrűségére”) vonatkozó elveit tekintve több ponton illeszkedik az említett országos kutatáshoz.

A megyében élő roma népesség számának és arányának meghatározásában több, közvetett adat állt rendelkezésünkre:

1.) Kocsis és Kovács 1984-re vonatkozó adata alapján a megyében 7,13 százalék volt a romák aránya (Kocsis–Kovács 1999: 14).

2.) Hablicsek László (Hablicsek 1999) úgy becsüli, hogy az 1990-es népszámlálás során megadott mutatók körülbelül 30 százalékát jelentik a tényleges állapotnak (a KSH adatok szerint 1990-ben a megyében a népesség 4,4 százaléka volt roma). Hablicsek (Mészáros alapján) a roma népesség előreszámítására vonatkozó tanulmányában 13,5 százalékot ad meg (Hablicsek 2000: 254).

³ Ladányi János és Szelényi Iván a Bulgáriában, Magyarországon és Romániában lefolytatott roma kutatás etnikai besorolási rendszereként említi az önidentifikációt, a szakértői besorolást, valamint a kérdezőbiztos besorolást (Ladányi–Szelényi 2001).

3.) Kertesi és Kézdi az iskolastatistikán alapuló közvetett becsléssel 1992-ben 10,4 százalékra tette a romák arányát a megye népességén belül (Kertesi–Kézdi 1998: 400).

Az említett eredmények figyelembevételével fogadtuk el a Kisebbségi Önkormányzatok Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Szövetségének 1998-ra vonatkozó adatközlését, amely szerint a roma népesség aránya a megyében 10–11 százalékra becsülhető.⁴ Ennek az adatfelvételnek az volt a sajátossága, hogy egyszerre felelt meg a „*cigány az, akit a környezete annak tart*” klasszifikációs elvnek és az 1993-as kutatás során az interakciókra vonatkozó definíciónak, s egyúttal figyelembe vette az etnikai önmeghatározás szempontjait is, ezért kutatásunk során a mintaválasztás megtervezéséhez ezt a településsoros adatbázist használtuk.⁵ Mivel a Szövetség adatbázisa a megyeszékhely esetében hiányosnak bizonyult, a minta tervezésénél a roma lakosság általuk becsült számát és arányát fogadtuk el.

A Szövetség 1998-as adatfelvétele megbízható képet adott a roma népességnek a településeken belüli pontos „megtalálhatóságáról”, lakóövezeteiről, ami megkönnyítette a kérdőíves megkérdezés tervezését is. A mintaválasztás és a Szövetség adatfelvételének tesztjeként használhattuk az 1999–2000-es kutatásunk másik mintájának eredményeit (Fónai–Filepné 2001).⁶

A kutatás során a *lépcsőzetes mintaválasztás* módszerét használtuk. Mintaválasztási egységnek a háztartásokat tekintettük. A mintaválasztás lépései a következők voltak:

1.) A megye településeit három csoportba osztottuk:

- Nyíregyháza, ahol a megye népességének 19,7 százaléka, és a roma népesség 18–19 százaléka él.
- A megye többi városa, ahol a megye népességének 24 százaléka, és a roma népesség körülbelül 20 százaléka él.
- A megye falvai, ahol a megye népességének 56 százaléka és a roma népesség körülbelül 61 százaléka él.

2.) A településcsoportokon belüli mintaválasztás:

- A *Nyíregyházi mintába 205 háztartás* került. A megyeszékhelyen belül a roma népességet hat, sajátos körzeten belül választottuk ki. Az egyes körzetek leképezték a roma népességnek a városon belüli lakókörzeteit. E körzetek közül nagyon sajátosak a *bokortanyák*: a bokortanya Nyíregyháza környékén kialakult tanyatípus, egy-egy bokorban 10–15, gyakran 40–50 házzal. A város környékén 67 bokorta-

⁴ A Szövetség saját kérdőíves adatfelvétele – amely a megye népességének 95 százalékát érintette (ez a mutató a Szövetség kérdőívére válaszoló települések együttes lélekszámára vonatkozik, a megye népességén belül) – településsoros adatokat is közöl az egyes településeken élő romák számára vonatkozóan. A Szövetség által végzett adatfelvétel a közoktatásra, a gazdasági aktivitásra és a szociális ellátás különböző formáira vonatkozó adatokat foglal magába. A Szövetség adatfelvételének tervezéséről és lebonyolításáról Farkas Tibornak, az Országos Cigány Önkormányzat alelnökének, a Kisebbségi Önkormányzatok Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei elnökének ismertetése alapján számolunk be, akinek ezúton is köszönetet mondunk a kutatás során végzett munkájáért.

⁵ A mintaválasztást részletesen bemutattuk: Fónai–Filepné (2001: 97–99).

⁶ Ebben a mintában a roma tanulók helyzetét vizsgáltuk a megye közoktatási intézményeiben. Az általános iskolákra vonatkozó adatok elemzése lehetőséget ad a megye roma népességének településtípusok szerinti megoszlásának bemutatására.

nyában mintegy 5600–5700-an élnek (Huszi 2001), akik között – elfogadva a megyeszékhelyre becsült adatokat – hozzávetőlegesen 10 százalék a romák aránya.

- A megye városaiból 210 háztartást választottunk a mintába. A városokat a roma népesség aránya alapján négy csoportba soroltuk, majd kiválasztottuk a településeket.
- A megye falvaiból 590 háztartást választottunk a mintába. A falvakat a roma népesség aránya alapján hat csoportba soroltuk, amit a települések kiválasztása követett.

A mintába háztartásokat választottunk; a kérdezés során a háztartásfőt, vagy annak házastársát, élettársát kellett megkérdezni. A megkérdezettek 51 százaléka férfi, 49 százaléka nő volt.

A kutatás során alkalmazott módszer

Az adatfelvételhez kérdezőbiztosok által lekérdezett kérdőíveket használtunk. A kutatás kérdezőbiztosai a települések roma kisebbségi önkormányzati képviselői voltak, akik közül többen részt vettek a grémium munkájában is. A kérdőívek lekérdezésére 2000. április–májusában került sor. Az adatfelvételhez használt kérdőív a kutatás négy dimenziójának megfelelően épült fel:

- szociodemográfiai helyzet,
- életkörülmények,
- gazdasági aktivitás és iskolázottság,
- problémapercepció és jövőkép.

Az adatfelvétel során nem vizsgáltuk a roma népesség jövedelmi helyzetét, a jövedelem forrásait és típusait. A kutatás elsődleges célja a romák „problémapercepciójának” és jövőképeinek a vizsgálata volt, ahogy arra már utaltunk, azzal a céllal, hogy az általuk megfogalmazott jövőkép alapján tegyünk javaslatokat a Megyei Területfejlesztési Tanács számára. Jelen tanulmányban a kutatás főbb eredményeit ismertetjük.

A roma népesség számára és arányára vonatkozó becslés korrekciója településtípusonként

A kutatás egyik célja a romák számának és településtípusonkénti megoszlásának a becslése volt. Ez alkalmat adott a Kisebbségi Önkormányzatok Megyei Szövetsége 1998-as adatainak az ellenőrzésére is. A kutatás eredményeit a következő tények és eljárások segítségével ellenőriztük:

- Kertesi és Kézdi közvetett népességszámítási eljárásával (Kertesi–Kézdi 1998),
- a roma népességnek a területi eloszlására és növekedésére vonatkozó adatokkal (Hablicsek 2000).

Az általunk alkalmazott eljárások jelentős része az általános iskolások számára alapozza a roma népességre vonatkozó becsléseket. Mivel a 2000-ben lefolytatott kutatás során a megye általános és középfokú iskoláit is megkerestük, megbízható adatokkal rendelkezünk a roma tanulók számáról, és iskolatípusonkénti, valamint településtípusonkénti megoszlásáról.⁷

1. táblázat

A roma tanulók száma Szaboles-Szatmár-Bereg megye közoktatási intézményeiben

Évfolyam	Általános iskola		Szakmunkásképző		Szakközépiskola és gimnázium	
	Összes tanuló	Ebből roma tanuló	Összes tanuló	Ebből roma tanuló	Összes tanuló	Ebből roma tanuló
1.	7875	2290	2586	479	3018	81
2.	7405	1710	2379	368	2680	50
3.	7312	1524	2574	157	2536	41
4.	7507	1600			2234	24
5.	7330	1549				
6.	7530	1534				
7.	7082	1222				
8.	7138	944				
Összes	60211	12558	6616	723	10311	193

Forrás: saját kérdőíves adatfelvétel eredményei.

A továbbiakban négy becslési eljárás eredményeit ismertetjük.

A 0–14 évesek arányára alapozott becslés⁸

2. táblázat

A roma népesség becsült száma a megyében a 0–14 éves korosztály roma népességén belüli aránya alapján

A KSH 1993-as minősítése alapján számított mutató, 30,4 %-os arány alapján	Az 1990-es népszámlálás alapján számított mutató, 35,7 %-os arány alapján	Az 1993-as MTA Szociológiai Intézet kutatása alapján számított mutató, 37,8 %-os arány alapján
86500 fő (a megye népességének 15,1%-a)	73700 fő (a megye népességének 12,9%-a)	69600 fő (a megye népességének 12,2%-a)

⁷ Az adatok elemzését részletesen lásd többek között: Fónai–Filepné (2001b).

⁸ Lásd: Kertesi–Kézdi (1998); Mészáros–Fóti (1996).

Becslési eljárásunk során két probléma jelentkezett: nem ismerjük pontosan a túlkorosak, és az általános iskolát hétévesen kezdők arányát,⁹ valamint a 0–6 évesek számát. Ez utóbbi életkori csoport számát az első osztályosok számából becsültük meg, így a 0–14 évesek arányán alapuló számításunk bizonytalan. Mivel a szakirodalomban a 0–14 korosztály arányára a 38 százalékos körüli mutató elfogadottnak tekinthető, a roma népesség arányára mi is a harmadik mutatót fogadjuk el, azaz úgy becsüljük, hogy a megye népességén belül a romák aránya 12,2 százalékos. A Kisebbségi Önkormányzatok Megyei Szövetsége 1998-ban 65600 főre becsülte a megye roma népességét, ami 11,5 százalékos aránynak felel meg, azaz a két mutató közel áll egymáshoz, akárcsak a megyére vonatkozó egyéb becslések mutatóihoz, így Kertesi és Kézdi 1992-es, 10,4 százalékos becsléséhez is. Hogyan alakulnak ezek a mutatók településtípusok szerint?

3. táblázat

A romák száma településtípusonként Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, a 0–14 évesek száma és a korosztály roma népességén belüli aránya (38%) alapján

Nyíregyháza	Egyéb városok	Falvak
4600 fő (6,6 %)	15900 fő (22,8 %)	49100 fő (70,6 %)

Forrás: saját adatfelvétel alapján becsült adatok.

A 3. táblázatban ismertetett adatok azt mutatják, hogy a Kisebbségi Önkormányzatok Megyei Szövetségének adatfelvétele eredményeképpen korrekten becsültük meg a megye roma népességének a számát, de a nyíregyházi hiányzó adatok miatt a roma népesség településtípusok szerinti megoszlását nem. A mintaválasztás tervezésekor két és félszer nagyobb (10%) roma lakossággal számoltunk a megyeszékhelyen a realitásnak tekinthető négy százalékkal szemben, továbbá tíz százalékkal alacsonyabb népességgel a falvakban.

Az iskoláskorúak arányára alapozott becslés

Másik becslési eljárásunk Kertesi Gábor és Kézdi Gábor adatain alapul (Kertesi–Kézdi 1998), akik 1992-ben a közvetett népességbecslés alapján 455 ezer főre tették a roma népesség számát, melyből Szabolcs-Szatmár-Bereg megyére 58507 fő adtak meg, amely a megye népességén belül 10,4 százalékos arányt tett ki. Az országosan csaknem félmillió roma népességén belül az általános iskolások száma 74441 fő, azaz 16,38 százalékos volt; ezt az arányt vettük figyelembe a teljes népesség meghatározására. Ehhez a számításunkhoz a túlkorosok arányát tíz százalékra becsültük (Pik 1999), és számukat levontuk a roma általános iskolások számából (12558 fő). E számítások szerint a megye roma lakossága 69100 fő, amely csaknem azonos a 0–14 évesek becsült számán alapuló, ismertetett adattal.

⁹ E problémával foglalkozik: Kertesi (1995a); Kemény (1996); Pik (1999).

4. táblázat

A romák száma településtípusonként Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, a 0–14 éves korosztály aránya alapján (a korosztály népességén belüli 1992-es aránya szerint)

Nyíregyháza	Egyéb városok	Falvak
4900 fő	15000 fő	49200 fő

Forrás: saját adatfelvétel alapján becsült adatok.

A roma népesség számának változására alapozott becslés

Számításainkat a Kertesi–Kézdi féle adatok figyelembevételével végeztük. A szerzők 1992-ben 58507 főre becsülték a megye roma lakosságát (Kertesi–Kézdi 1998: 400). Habclicsek szerint (Habclicsek 2000) az ország roma népessége évente kilenc–tízezer fővel nő. Ha ezt elfogadjuk, Kertesi és Kézdi vizsgálata óta a megye roma lakossága mintegy 6000–6600 fővel nőtt, mivel a megyében él a hazai roma lakosság 12,1 százaléka. Ezek alapján Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 2000-ben 64–65 ezer főre volt tehető a roma lakosság száma, ami alacsonyabb az általunk számítottnál.

A közvetett népességbecslésen alapuló eljárás

A közvetett népességbecslésen alapuló számítás szerint a megye roma lakossága 64420 fő.¹⁰ amit azonban a minta jelzett torzításai miatt ugyancsak becslésként fogadhatunk el, bár igen közel áll a népességszám változása alapján végzett számításhoz. A megye roma lakosságát a vázolt becslések számtani átlagaként a következőkben adjuk meg:

5. táblázat

A romák száma a megyében és a különböző településtípusokban

Nyíregyháza	Egyéb városok	Falvak	Megye
4500 fő	15100 fő	48100 fő	67700 fő

1992-ben Nyíregyháza lakosságának 3,6 százaléka volt roma (Kertesi–Kézdi 1998), 2000-ben négy százaléka. A vidéki városok lakosságának 7,9 százaléka volt roma; ha a kilencvenes években várossá nyilvánított településeket is ide számítjuk, akkor 8,4 százaléka. 2000-ben a vidéki városok lakosságának 10,4 százaléka volt roma, azaz lényeges növekedés figyelhető meg. 1992-ben a nem városi rangú településeken a romák

¹⁰ Kertesi–Kézdi által megadott számítási mód szerint: $\frac{4742 - 770}{770} \times 12558 = 64420$.

A becslés pontosságát rontja, hogy az általános iskolások számára vonatkozó adat számított adat, amit a roma háztartások összetételéből és a háztartásokban élő gyerekeknek a megkérdezettek által megadott iskolai végzettségéből számítottunk.

aránya 13,4 százalék, 2000-ben 18,7 százalék volt, amit azonban e településeknek a várossá nyilvánítások miatti csökkenése is magyaráz.

6. táblázat

A romák megoszlása lakhelyük szerint (százalékban)

	1992	2000
Nyiregyháza	7,2	6,6
Vidéki városok	13,8	–
Vidéki városok*	21,0	22,3
Falvak	78,9	–
Falvak*	72,0	71,1

*A kilencvenes években várossá nyilvánított települések figyelembevételével.

A tanulmány további részében ismertetett kutatási eredmények a települési arányszámokkal súlyozott, azaz statisztikailag korrigált adatok.

Eredmények

Életkörülmények: a háztartások összetétele

A mintába került roma háztartások életkörülményeit a háztartások és a lakások jellemzőin keresztül vizsgáltuk – ezek közül most csak a háztartások nagyságára és összetételére vonatkozó eredményeket mutatjuk be. A roma családok élethelyzetét jelentős mértékben befolyásolja, hogy hányan élnek egy háztartásban, azaz mekkora a háztartás nagysága. Mintánkban az átlagos háztartásnagyság 4,7 fő,¹¹ ami magasabb, mint a nem roma népesség háztartásnagysága a megyében (1990-ben 2,6 fő). A háztartás nagysága befolyásolja a háztartási és az egy főre eső jövedelmet és a laksűrűséget is.

7. táblázat

Hányan élnek egy háztartásban (az összes háztartás százalékában)

Egyedül	Ketten	Hárman	Négyen	Öten	Hatan–nyolcan	Kilencen, vagy többen
3%	10%	14%	19%	25%	24%	4%

Az átlagos háztartásnagyságnak megfelelően a háztartások egynegyede ötfős és újabb egynegyede hat–nyolc főből áll. Bár feltételeztük a településtípus és a háztartásnagyság közötti összefüggést, a *településtípus és a háztartásnagyság között nem érvényes*

¹¹ 1993-ban a roma háztartások megfelelő országos adata 4,47 fő volt (Havas–Kemény 1995).

sült szignifikáns összefüggés. Szignifikánsan nő azonban a háztartásnagyság¹² a településen élő romák arányával. Vizsgáljuk meg a roma háztartások összetételét.

8. táblázat

Kik élnek a háztartásban (az említések százalékában)

Kik élnek a háztartásban	Jelezték (a megkérdezettek hány százaléka jelölte)
Házaspár	75,6
Élettárs	7,3
Gyerekek	83,4
Szülők	14,2
Unokák	9,2
Testvérek	5,4
Sógor/nő	1,5
Unokatestvér	0,3
Egyéb rokon	8,4
Nem rokon	0,5

Forrás: saját adatfelvétel.

A megyében élő roma háztartások közül a *legtípusosabbnak a nukleáris család tekinthető*, hisz a megkérdezett háztartásfők háromnegyede él házaspárral és nyolctizede gyerekével együtt. Figyelmet érdemel, hogy többen élnek gyerekekkel, mint házaspárral: ezt az élettársi kapcsolatok viszonylag magas aránya magyarázza, ami alatt azonban a roma családok mást értenek, mint a nem-romák, a saját értékeik szerinti „együttélés” ugyanolyan értékű, mint a házastársi kapcsolat. Figyelembe véve az átlagos háztartásnagyságot, egy családban/háztartásban legkevesebb két gyerek van (azokban a háztartásokban, ahol gyerek él, az egy háztartásra eső gyerekszám 3,4). A másik elterjedt háztartástípust az úgynevezett „*több családmagból álló háztartás*” jelenti, erre utal az, hogy a roma háztartások egyhatedében él nagyszülő, és egytizedében unoka. Nem elhanyagolható az úgynevezett „*kiterjesztett háztartás*” sem, amikor a testvérek és egyéb rokonok élnek a háztartásban.

Gazdasági aktivitás és iskolázottság

Iskolai végzettség

A kutatás egyik meghatározó célja annak vizsgálata volt, hogy a megyében élő roma népességnek milyen az iskolai végzettsége, a szakmai képzettsége, milyen sajátos tudással rendelkezik. A roma népesség iskolai végzettsége országosan rendkívül ala-

¹² P0,008; Pearson-féle khi-négyzet: 139,336; szabadságfok: 102.

csony, legjellemzőbb az általános iskolai és a szakmunkásképző iskolai végzettség; az érettségizettek aránya csekély, a diplomásoké alig mérhető. Az adatfelvétel során válaszadó romák iskolai végzettségének megoszlása a következő:

9. táblázat

A megkérdezettek iskolai végzettségének megoszlása (százalékban)*

Iskolai végzettség	A megkérdezettek iskolai végzettsége, 2000	A roma lakosság iskolai végzettségének megoszlása, 1993**
Egy osztályt sem végzett	7,5	9,4
1–7 osztályt végzett	27,2	32,8
8 osztályt végzett	57,5	45,5
Szaktanulmányok, szakiskola	5,5	10,4
Szakközépiskola, gimnázium	1,8	1,5
Befejezett főiskola/egyetem	0,2	0,2

* A kutatás során azt is vizsgáltuk, ha valaki abbahagyott egy iskolatípust; ezeket az adatokat korábbi tanulmányainkban közöltük. Jelen tanulmányban a befejezett iskolai végzettségre, illetve az iskolai végzettségre vonatkozó adatok szerepelnek. Elemszám: 1005, az iskolai végzettségre vonatkozó kérdésre nem válaszolt 22 fő; a megoszlások a válaszolókra vonatkoznak.

** Forrás: Havas–Kemény (1995).

Kutatásunknak az iskolai végzettségre¹³ vonatkozó adatai több ponton lényegesen eltérnek az 1993-as Szociológiai Intézeti kutatás eredményeitől, amit csak részben magyaráz az, hogy megkíséreltük a be nem fejezett iskolákra vonatkozó adatokat is feltárni; valószínűleg e miatt a megkérdezettek bizonyos mértékig pontatlanul adták meg iskolai végzettségüket (a több lehetőség választása megértési nehézséget okozhatott). A két végpont, az iskolát nem végeztek és a közép-, valamint felsőfokú végzettségük adatai megfelelnek egymásnak.

A megye roma népességének iskolai végzettségében mutatkozó eltérések az országos roma adatokhoz képest a magasabb általános iskolai végzettségben és az alacsonyabb szakmunkásképzős végzettségben jelennek meg. A megkérdezett romák iskolai végzettsége a megyeszékhelyen a legmagasabb, itt a legnagyobb az általános iskolát és a szakmunkásképzőt végzettek aránya, és bár az egyetlen osztályt sem végeztek aránya is magas, a többi településtípusnál alacsonyabb a nyolc osztályt be nem fejezettek aránya.

Az életkori csoportok között lényeges különbség van az iskolai végzettség szintjében. Az egyértelmű hátrányt jelentő iskolázatlanság és a nyolc osztály alatti végzettség az idősebb korosztályokban magasabb. A romák körében kitörési pontnak tekinthető általános iskolai végzettség a 45 év alattiaknál viszonylag magas, e megfigyelés ta-

¹³ A roma népesség iskolai végzettségére egymástól lényegesen eltérő adatsorokat találunk (1990-es népszámlálás, 1993-as KSH adatfelvétel, 1993-as MTA Szociológiai Intézeti kutatás), amit Kézdi például a mintavételi eljárás különbözőségeivel, azaz klasszifikációs problémákkal magyaráz. Nagyon eltérnek a megkérdezésen alapuló adatok az 1990-es népszámlálásnak az önidentifikáción alapuló adataitól. Az 1990-es népszámlálási adatok sokkal rosszabb, az 1993-as KSH adatfelvétel sokkal jobb iskolázottsági adatokat közölnek, mint Keményék 1993-as kutatása.

pasztalatait az átképző tanfolyamok szervezésénél lehet hasznosítani. A munkaerőpiacon a romák körében legnagyobb előnyt jelentő szakmunkás végzettséggel leginkább a fiatal huszonévesek rendelkeznek, a többi életkori csoportban fele-harmada a szakmunkás végzettségűek aránya ehhez az életkori csoporthoz képest. A mintában nincs szignifikáns különbség a roma férfiak és nők iskolai végzettsége között. A házastársak iskolai végzettsége nem tér el lényegesen a megkérdezett házastársukétól.

Tanulási, továbbtanulási szándék

A kutatás céljainak megfelelően vizsgáltuk, hogy ha lehetősége lenne rá, mit végeznének a megkérdezettek. Feltételeztük, hogy a tanulási szándék jelzése valószínűleg nemcsak a kérdezési szituációnak való megfelelési szándékból fakadt. Ezért úgy gondoljuk, hogy az erre a kérdésre adott válaszok *a romák képzését célzó program kiindulópontjai is lehetnek*. A „Mit tanulna Ön, ha lehetősége lenne rá?” kérdésre adott válaszokat a településtípus és az életkor alakítják szignifikánsan.

A roma férfiak és a nők között egyetlen területen érvényesül lényeges különbség, a jogosítvány megszerzésének szándékában. Más vonatkozásokban nincs nemek szerinti szignifikáns különbség.

10. táblázat

Mit és hol tanulna Ön, ha megtehetné – a lakóhely típusa szerint (a megkérdezettek hány százaléka választotta)

	Lakóhely				
	Megyeszékhely	Megyeszékhely, bokortanya	Vidéki város	Falu	Teljes minta
Befejeznék az általános iskolát	10,0	31,3	33,5	25,6	36,7
Szakmunkásképző	6,0	6,3	18,8	19,5	18,4
OKJ-s tanfolyam	12,0	0,0	5,8	14,1	11,9
Hagyományos roma szakma	2,0	6,3	5,8	3,1	3,7
Jogosítványt szerezne	14,0	37,5	34,4	33,8	33,0
Érettségizne	8,0	0,0	3,1	10,5	8,6
Diplomázna	6,0	6,3	2,7	9,9	8,1
Elemsszám	50	16	224	715	1005

Forrás: saját adatfelvétel.

Roma válaszadóink *leginkább befejezett általános iskolai és szakmai végzettséget szereznének*. Valószínű, hogy nem merül fel körükben a „rövid távú kontra hosszú távú megtérülés” szempontja, sőt, az adatok alapján már a „rövid távú megtérülés” is komoly döntésként és „befektetésként” jelenik meg. Igen magas azoknak az aránya, akik jogosítványt szereznének: ez jelenthet szakmai végzettséget, de nélkülözhetetlen esz- közt is a piacozó, vállalkozó romáknak, azaz annak megszerzése kifejezetten praktikus okokból történik. Az általános iskolai végzettség megszerzése iránti igény és az OKJ-s

tanfolyamokon való részvétel szándéka megerősíti azokat a kezdeményezéseket, amely egyszerre adnak általános iskolai és szakmai végzettséget. E rugalmas képzési struktúrának már vannak példái, mind a szakmai képzésben, mind az érettségire irányuló képzések területén.¹⁴ Kutatásunk adatai is azt jelzik, hogy az egyik lehetséges kitérés pont a romák alacsony iskolázottságából és szakmai képzetlenségéből a mainál jóval rugalmasabb képzési struktúrában lehetséges, ahol a képzés aktorai – Megyei Munkaügyi Központok, átképző központok, felnőttoktatási vállalkozások, civil szervezetek – a mainál koordináltabban segíthetnék a romák képzését. Hogyan alakul a lehetséges tanulási szándék az egyes életkori csoportokban?

11. táblázat

Mit és hol tanulna Ön, ha megtehetné – életkori csoportok szerint (a megkérdezettek hány százaléka választotta)

	Életkori csoport						
	18 év alatt	19–25 év	26–35 év	36–45 év	46–55 év	56–62 év	63 fölött
Befejezné az általános iskolát	7,1	16,0	20,4	27,1	39,0	44,8	37,5
Szaktanulmányok	0,0	21,8	20,1	20,2	16,2	6,9	10,4
OKJ-s tanfolyam	0,0	16,1	15,4	14,5	5,1	0,0	0,0
Hagyományos roma szakma	0,0	1,7	3,7	4,3	4,4	3,4	4,2
Jogosítványt szerezne	28,6	35,3	39,7	33,8	31,4	15,3	6,3
Érettségizne	13,3	16,1	8,0	9,8	5,9	1,7	0,0
Diplomázna	53,3	5,0	10,7	6,8	5,1	10,3	0,0
Elemiszám	14	118	299	326	36	59	47

Forrás: saját adatfelvétel, N = 1000.

Az életkori csoportok között lényeges különbségek vannak azt tekintve, hogy milyen végzettséget szereznének meg, ha lehetőségük lenne rá. Ez a települési változó mellett azokat a *célcsoportokat*¹⁵ segít körülhatárolni, amelyekre egy-egy típusú képzés irányulhat. A tanulási szándék – ha lehetősége lenne rá – két sajátos ellentmondásra hívja fel a figyelmet: az egyik a középfokú és a felsőfokú végzettség megszerzésének kiemelt választása a tényleges lehetőségekhez (például az érettségizettek számához) képest. Az eredeti kérdés feltételes volt: „Mit szerezne meg, ha lehetősége volna rá?”; a válaszok nyilván a nem roma társadalom mintáinak a hatásait is jelzik. A másik figyelmet érdemlő adat a hagyományos roma szakmák megszerzésének szándékához kapcsolódik. A romák számára szervezett szakmai tanfolyamok jelentős része valamilyen hagyományos roma szakma ismereteit adja át, miközben a megkérdezettek közül csak *minden harmincadik roma gondolja azt, hogy elvégezne egy ilyen tanfolyamot.*

¹⁴ Erről lásd többek között: Radó (1997).

¹⁵ A célcsoportok meghatározása a kutatás céljából következett: lehetséges cselekvési programokhoz kellett ajánlásokat megfogalmazni.

12. táblázat

**Mit és hol tanulna Ön, ha megtehetné – iskolai végzettség szerint
(a megkérdezettek hány százaléka választotta)**

	Iskolai végzettség					
	Semmit sem végzett	1-7 osztály	Általános iskola	Szakmunkásképző, szakiskola	Érettségi	Felsőfokú
Nyolc osztály	65,8	76,0	1,4	0,0	0,0	0,0
Szakmunkásképző	2,7	15,4	23,9	5,2	5,6	0,0
OKJ-s tanfolyam	4,1	8,2	14,5	16,9	0,0	0,0
Hagyományos roma szakma	4,1	4,1	3,2	3,4	5,6	0,0
Jogosítvány	17,8	33,0	36,7	31,0	11,1	0,0
Érettségi	0,0	1,1	12,6	19,0	0,0	0,0
Diploma	0,0	3,0	9,8	13,8	44,4	0,0
Elemsszám	73	268	564	58	18	2

Forrás: saját adatfelvétel.

N = 983.

Az iskolai végzettség a „hagyományos roma szakma” kivételével szignifikánsan alakítja a lehetséges tanulási elképzeléseket, azaz az egyes csoportok csak olyan célokat fogadnak el, amelyek reálisan teljesíthetők. Ennek ellenére és ezzel együtt is igaznak tűnik korábbi állításunk a középfokú és felsőfokú végzettség megszerzésére vonatkozóan: azaz, főként azok fogadják el lehetséges célként a magasabb végzettség megszerzését, akiknek erre reális esélyük van, ugyanakkor jelentősnek tűnik azoknak a köre is, akik számára a magasabb végzettség megszerzése a jelzett szándék ellenére irreális. Lássuk, milyen célcsoportokat tudunk megkülönböztetni az eddig vázoltak alapján.

Lehetséges célcsoportok az életkori csoportok és az iskolai végzettség figyelembevételével:

- 18 év alattiak: e korcsoportbeliek számára az érettségi megszerzése, és a diploma is reális lehetőség. A felsorolt lehetőségek közül leginkább a jogosítvány vonzza őket.
- 19–45 évesek: a jogosítvány megszerzése mellett egyforma súllyal lehetnek az általános iskolai, a szakmai és a középfokú képzés célcsoportjai. A 26–35 évesek jelentős része, ha tehetné, diplomát is szerezne.
- 46–55 évesek: ők az általános iskolai és szakmai képzés célcsoportjai lehetnek – meglepő módon azonban a szakmai végzettséget sokkal inkább iskolai keretekben, és kevésbé tanfolyami formában szereznék meg; ez összefügghet ennek a korosztálynak az iskolázottsági szintjével és az OKJ-s tanfolyamok életkori összetételével, ahol az ő korosztályuk már alig vesz részt.

- 56–62 évesek: leginkább a hiányzó általános iskolai végzettséget szereznék meg, ám az ő életkori csoportjukban a szakmatanulás reális esélye a majdani munkaerőpiaci re-integráció szempontjából alacsony. Valószínűleg az általános iskolai végzettség megszerzését az önbecsülés és praktikus okok, például a jogositvány megszerzése motiválja.

A gyerekek iskoláztatására vonatkozó szándékok iskola típusok és fokozatok szerint

A tanuláshoz és a tudáshoz kötődő *értékeket és motivációkat* jól jelzi, hogy gyerekeik számára a megkérdezettek milyen iskolai tanulmányokat tartanának fontosnak.

13. táblázat

Milyen iskolát végezzenek a gyerekei (a kérdésre adott válaszok százalékában)

	Lakhely				
	Megyeszékhely	Megyeszékhely, bokortanya	Vidéki város	Falu	Teljes minta
Míndegy, a gyerek dolga	23,5	12,5	4,9	3,0	4,2
Nem tudja	5,9	0,0	2,4	1,0	1,5
Csak általánost	0,0	0,0	8,1	3,0	4,0
Szaktunakásképzőt	52,9	62,5	67,5	59,8	61,3
Középiskolát	11,8	0,0	11,4	11,4	11,3
Felsőfokút	5,9	25,0	5,7	21,8	17,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: saját adatfelvétel.
N = 551.

Gyerekeik megszerzendő iskolai végzettségeként *leginkább a szaktunakásképző iskolát* nevezik meg a roma szülők, ami megfelel az iskolai továbbtanulási tendenciáknak is. Ez azt jelenti, hogy *ma a megye roma lakossága számára a szaktunakás pozíció tűnik a legelérhetőbb társadalmi pozíciónak; ez alátámasztja azt, hogy jelenleg a szaktunakészet lehet a romák számára a reális kitörési pont alacsony iskolázottságukból és rossz munkaerőpiaci pozícióikból.* A szaktunakészet, mint kitörési pont azonban felvet egy súlyos problémát, ami a „zéró-korreláció törvényéből” (Zombory–Kovai 2000) következik, ez pedig az oktatás expanziójával összefüggő „*utolsó belépés törvénye*”: miközben a romák – és más, hátrányos helyzetű társadalmi csoportok – számára a szaktunakásképzés még vonzó célként jelenik meg, más társadalmi csoportok számára az már korántsem vonzó és jelentősen leértékelődött.

A középiskolai végzettség, amellyel ma a megyében a romák 1,8 százaléka rendelkezik, több adat alapján is a roma népesség mintegy egytizedét képes mozgósítani, részben saját, lehetséges élelcélként, részben gyerekei lehetséges jövőjeként. Minden bizonnyal ez az egytized az, akikre a roma iskolai programokat építeni lehet, ráadásul a megyében valamennyi településtípusban nagyjából egyenlő arányban vannak jelen.

Gazdasági aktivitás

14. táblázat

A megkérdezettek megoszlása, aktivitás szerint (százalékban)

Tanul	0,7
Átképzésre jár	1,9
Közmunkán van	1,9
Vállalkozó	1,8
Közhasznú munkán van	2,7
Öregségi nyugdíjas	5,6
Htb.	6,2
Munkanélküli járadékos	7,2
Alkalmi munkából él	6,7
Támogatás nélküli munkanélküli	6,4
Állandó állásban van	6,2
GYED	13,9
Jövedelempótló támogatásban részesül	18,2
Rokkantsági nyugdíjas	20,4
Összesen	100,0

N = 1001.

A mintabeli romák között a legnagyobb csoportot a *rokkantsági nyugdíjasok* alkotják, ami nagyon magas arány: a megyebeli felnőtt roma népesség egy ötöde rokkantnyugdíjas. Korábbi rokkantnyugdíjas kutatásunk alapján megfogalmazhatjuk, hogy a rokkantnyugdíj a megyében az alacsonyan képzettek és főként vidéken élők menekülése volt a munkanélküliség és a létbizonytalanság elől (Fábián-Fónai 1999). A második legnagyobb csoportot a *jövedelempótló támogatásban* részesülők jelentik, és nagyon jelentős a *GYED-en* lévők csoportja is. Ez megfelel a romák országos helyzetének, az inaktívok magas arányának, és a segély, valamint a támogatás típusú jövedelmek magas arányának. Meglepően alacsony a munkanélküli járadékosok, általában a munkanélküli ellátás valamilyen formáját igénybe vevők aránya. *Állandó állása a megkérdezettek közül minden tizenhatodiknak van. A gazdaságilag aktívok aránya 46,6 százalék, a foglalkoztatottak aránya 21,2 százalék, a munkanélküliségi ráta 54,6 százalék, ami rendkívül magas és megfelel a romák országosan kiugró munkanélküliségi mutatóinak.*¹⁶ Figyelembe véve a roma háztartások nagyságát, a kevés foglalkoztatottra, de még az aktív népességre is nagyszámú eltartott jut. Hogyan alakítja a gazdasági aktivitást a települési változó?

¹⁶ Lásd: Kertesi (1995b); Mészáros-Fóti (1996); Zombory-Kovai (2000).

15. táblázat**A megkérdezettek megoszlása gazdasági aktivitás szerint (százalékban)**

	Lakhely				
	Megye- székhely	Megyeszékhely, bokortanya	Egyéb város	Falu	Megye össz.
Állandó állásban dolgozik	12,0	6,3	1,3	7,3	6,2
Munkanélküli járadékos	2,0	0,0	5,8	8,1	7,2
Jövedelempótlós	3,9	18,8	18,2	19,2	18,2
Közmunka	2,0	6,3	4,0	1,1	1,9
Közhasznú munka	8,0	6,3	2,7	2,2	2,7
Átképzés	0,0	0,0	0,0	2,7	1,9
Tanul	2,0	0,0	0,0	0,8	0,7
GYED	13,7	6,3	13,4	14,3	13,9
Háztartásbeli	8,0	12,5	4,9	6,3	6,2
Alkalmi munka	9,8	6,3	4,9	7,0	6,7
Öregségi nyugdíj	9,8	18,8	5,4	5,0	5,6
Rokkantsági nyugdíj	17,6	18,8	23,2	19,7	20,4
Támogatás nélküli munkanélküli	10,0	0,0	12,5	4,3	6,4
Vállalkozó	2,0	0,0	2,7	1,5	1,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

*Forrás: saját adatfelvétel.
N = 1001.*

A megyében némiképp előnyösebb helyzetben vannak a Nyiregyházán élő romák, akik körében magasabb az állandó állásban dolgozók, a közhasznú munkások és az alkalmi munkások aránya. A vidéki romák helyzete valamivel rosszabb, körükben magasabb a rokkantsági nyugdíjasok aránya, és rosszabbak a közhasznú munka és az alkalmi munka lehetőségei. A mintába került roma háztartásokban leggyakrabban az fordul elő, hogy egy fő munkanélküli van. Két munkanélküli van a roma háztartások általában egy hatodában, ami azt jelenti, hogy az egy és két munkanélkülivel jellemezhető háztartások az összes roma háztartás felét teszik ki – ez megfelel a megye roma háztartásaira kiszámolt munkanélküliségi rátának is. A roma háztartásoknak mindössze egy negyede az, ahol egyáltalán nincs munkanélküli.

A hagyományos roma szakmák ismerete

A kutatás során vizsgáltuk, hogy a roma interjúalanyok milyen hagyományos roma foglalkozáshoz értenek, azok közül melyikkel foglalkoztak huzamosabb ideig, továbbá azt, hogy milyen típusú munkát végeznének szívesen. A hagyományos roma szakmák a romák számára szervezett felnőttoktatási és átképzési programok egyik, a szervezők

által preferált területe. Kérdés, hogy maguk a romák mit ismernek ezek közül és végeznének-e ilyen munkákat.

A hagyományos roma munkák közül a megkérdezettek leginkább a vályogvetést ismerik, de viszonylag jelentős a kosárfonás ismerete és a hangszeres tudás. E munkák ismerete még nem jelenti azt, hogy valaki tartósan végezte is azokat. Interjúalanyainknak általában fele-harmada végzi, vagy végezte azokat a hagyományos roma munkákat, amelyeket ismernek. Ez azt jelenti, hogy a tradicionális társadalmakra jellemző módon tanulták meg azokat, az esetek nagyobbik részében úgy, hogy azt nem megélhetési célból folytatták. Ezek az adatok megerősítik a korábban megfogalmazott álláspontunkat a hagyományos roma munkákra történő „kiképzésről”: ezeket a munkákat a romák tradicionális módon sajátítják el, és vagy „öncélú” módon alkalmazzák, vagy önellátási céllal és a házkörűli munka részeként végzik – magyarul, a munkaerőpiac e tudásukat kevésbé „díjazza” és valószínűleg ezért sikertelenek az ilyen tanfolyamok. A megkérdezettek háztartásaiban élők között is hasonló a helyzet, általában a házasfeleket, kisebb mértékben a szülőket és a gyerekeket nevezték meg e tevékenységek ismerőjeként. Adatfelvételünk egyik, fontos céljaként fogalmaztuk meg annak vizsgálatát, hogy maguk a romák milyen típusú munkákat végeznének szívesen – az erre a kérdésre adott válasz megkönnyítheti a cselekvési programok területeinek a meghatározását is.¹⁷

Munkavállalás szándékai

16. táblázat

Milyen munkát vállal a legszívesebben (az igenlő válaszok százaléka)

Saját háztartás	39,4
Alkalmi munka	21,9
Mezőgazdasági napszám	18,9
Szabadban végzett munka	17,2
Építőipari munka	17,8
Napszám	14,5
Napszám kőművesnél	12,2
Szalagmunka	9,8
Szellemi munka	6,9
Irodai munka	6,7
Egyéb	5,5
Hagyományos roma munka	3,3

¹⁷ Itt újra a kutatás céljára kell hivatkoznunk, mely *megvalósítható programok* tervezéséhez szükséges ismeretek feltárása és e célra egy adatbázis létrehozása volt.

A saját háztartásban végzett munka mellett alkalmi munkát, mezőgazdasági napszámot, szabadban végzett munkát és építőipari munkát vállalnak a legszívesebben a mintabeli romák. A szellemi munka és az irodai munka kevésbé vonzza őket,¹⁸ és az eddigi állításainkat igazolva a legkevésbé a hagyományos roma munkákat vállalják. Ez azt jelenti, hogy *a jelentős függetlenséggel járó és szabadban végzett munkákat vállalnák leginkább*. A romák számára szervezett szakmai tanfolyamok és átképző tanfolyamok szervezésénél a munkaerőpiaci kereslet szerkezete mellett e tényezőket is figyelembe kell venni a programok sikeressége érdekében. Természetesen a romák választásai *nem különböznek lényegesen más, alacsonyán iskolázott társadalmi csoportok lehetséges választásaitól*; részben iskolai végzettségük, részben szakmai képzettségük és az ezekből eredő, eddigi munkaerőpiaci tapasztalataik és lehetőségeik miatt választják a jelzett munkákat, nem pedig valamilyen etnikai sajátosság miatt. Ez utóbbit igazolja az is, hogy a hagyományos roma munkák kifejezetten taszítják a romákat, miközben ezt a tényt az átképző programok szervezői nem veszik kellően figyelembe (mint ahogy a hagyományos roma termékek valós piaci értékesíthetőségéről is igen kevés szó esik).

Problémaérzékelés és jövőkép

A kutatás negyedik dimenziója a romák problémapercepcióját érintette: azt, hogy mit tartanak településük, családjuk és saját maguk főbb problémáinak. E problémákra nyitott kérdésekkel kérdeztünk rá, a válaszok megoszlásai így a mintabeli romák által érzékelt és megnevezett problémákat tükrözik.

17. táblázat

Mit tart a legnagyobb problémának (százalékban)

	Családja problémái	A település problémái	Az ott élő romák problémái
Szegénység	31,5	10,4	19,3
Alacsony jövedelem	14,6	0,9	2,9
Munkalehetőségek	14,3	38,1	29,3
Lakás	10,0	5,1	5,3
Munkanélküliség	9,6	23,5	21,8
Betegség	6,0	0,2	0,3
Megkülönböztetés	0,2	1,5	2,4
Egyéb	8,4	9,8	12,9
Nem válaszoltak	5,4	10,5	5,8
Összesen	100,0	100,0	100,0

N = 1005.

¹⁸ A kérdés nem arra vonatkozott, hogy meglévő végzettségükkel milyen munkát végezhetnek, hanem arra, hogyha megtehetnék, milyen munkát vállalnának szívesen.

A táblázat adatai alapján a következő következtetések fogalmazhatók meg:

- A megkérdezett romák saját családjukat problémáik alapján szegényebbnek, alacsonyabb jövedelműnek és betegebbnek tartják, mint a települést és az ott élő romákat;
- a település, ahol élnek, legalapvetőbb problémájának, mint ami nagyobb, mint saját családjuk, vagy az ott élő romáké, a munkalehetőségek hiányát tartják;
- a településen élő romák problémáit, a munkalehetőségek és a munkanélküliség területét kivéve, rendre kisebbnek tartják családjaik problémáinál. Ez azt jelenti, hogy a romák a *munkanélküliséget roma mivoltukhoz kapcsolják, de a szegénységet, a nélkülözést és a rossz lakáskörülményeket családjuk helyzetén át élik meg, saját családjukat sokkal elesettebbnek látják, mint a településen élő többi roma családot.*

Lássuk, hogy a megkérdezettek szerint a problémák megoldására mikor kerülhet sor.

18. táblázat

Az említett problémák mikor oldódnak meg (az összes válasz százalékában)

	Ebben az évben	Öt év múlva	Soha
Munkalehetőségek	2,7	19,8	16,9
Munkanélküliség	0,9	11,0	11,9
Szegénység	0,5	3,5	4,9
Lakás	0,6	11,4	4,3
Iskolázatlanság	0,1	2,1	0,4
Megkülönböztetés	0,0	1,1	1,9
Egyéb válaszok	0,3	1,9	2,6
Nem válaszolt	94,9	49,2	57,5
Összesen	100,0	100,0	100,0

N = 1005.

A mintabeli romák szerint az őket érintő legnagyobb problémák közül egy éven belül semmi sem oldódik meg. Középtávon is igen pesszimisták az általuk említett problémákat illetően, ami pedig a munkalehetőségeket és a munkanélküliséget illeti, meghatározó véleményük, hogy az, mint probléma, szinte soha nem fog megoldódni. Ez alátámasztja azt a következtetésünket, hogy a munkanélküliséget központi *foglalkoztatási programokkal* kell kezelni. Mit gondolnak maguk a romák, kiknek kellene a kialakult helyzeten változtatni.

19. táblázat

Kinek kell a problémákat megoldani (százalékban)

A kormánynak	43,5
Az önkormányzatoknak	13,5
A Parlamentnek	8,1
A minisztériumoknak	4,0
Az országgyűlési képviselőknek	3,0
Maguknak a romáknak	1,1
A cigány kisebbségi önkormányzati képviselőknek	1,6
Az országos roma szervezeteknek	1,0
Egyéb válaszok	2,6
Nem válaszoltak	21,5
Összesen	100,0

N = 1005.

A nyitott kérdésre adott válaszok alapján a megyebeli romák alapvetően kívülről és a politikai hatalom oldaláról várják az általuk megnevezett problémák megoldását, *ami nem tér el más, hátrányos helyzetű társadalmi csoportok tipikus reagálásától. A „nagypolitika” és a végrehajtó hatalom, mint mindent megoldani képes aktor, a romák várákozásaiban a „jó király” képzetét hordozza, ami egyfajta paternalista viszonyra is utal. Meghatározó módon a mindenkori kormányról gondolják azt, hogy meg tudja oldani problémáikat. Viszonylag fontos szerepet szánnak az önkormányzatoknak és a Parlamentnek is. Figyelmet érdemel, hogy a napi problémáik kezelésében nagy szerepet játszó önkormányzatokat kevésbé tartják fontosnak, mint a „nagypolitikát”, elsősorban a kormányzatot. Az önkormányzatoknak szánt kisebb szerep felfogható azok működésének kritikájaként is, de legalábbis az önkormányzatok esélyeinek megítéléseként. *Ami a kutatás lényeges eredménye: alig-alig gondolják azt, hogy problémáikat a roma szervezetek, vagy a roma önkormányzati képviselők képesek volnának megoldani – igaz, saját szerepüket is rendkívül csekélynek képzelik el ebben a folyamatban.* Ez a pesszimizmus a lehetőségek és esélyek percepciójaként is felfogható, azaz ezeknek a szervezeteknek az érdekérvényesítő képességéről kialakult véleményük magyarázhatja a roma szervezetek problémákat megoldó lehetőségeiről adott válaszaikat.*

A kérdőívben azt is megkérdeztük, hogy mit kellene változtatni az interjúalanyok szerint a romák helyzetén – és ha megtehetnék, mit változtatnának ők maguk.

20. táblázat**A változtatás területei (százalékban)**

	Mit kellene változtatni a megkérdezettek szerint	Mit változtatnának a megkérdezettek
Munkalehetőségek	34,0	50,3
Életkörülmények javítása	4,9	6,4
Lakás	5,7	9,0
Segélyek emelése	5,4	3,3
Megkülönböztetés megszüntetése	1,6	1,6
Egyéb válaszok	13,6	21,2
Nem válaszoltak	34,8	8,2
Összesen	100,0	100,0

N = 1005.

A változtatásra vonatkozó kérdések is a megkérdezettek legalapvetőbb problémájára utalnak: úgy gondolják, hogy *munkalehetőségeket* kellene kapniuk, minden egyéb – pl. a lakás, életkörülmények, segélyek, stb. – csak ez után következik. A kutatás *ellentmondásos, nehezen magyarázható eredménye* volt az a több kérdés kapcsán az interjúalanyok által egyébként *megfogalmazható* probléma, ami a *megkülönböztetéshez* kapcsolódik. A megyei roma minta válaszadói *nyitott kérdésre adott válaszaikban* alig említették a megkülönböztetést roma mivoltuk miatt, ami más kutatások adatai (Sík 1999) és a roma érdekvédelmi szervezetek jelzései alapján az interjúalanyoknál jelzett problémánál sokkal súlyosabb. Ez azt is jelentheti, hogy a roma mivoltuk miatti hátrányos megkülönböztetést már eleve „beleértik” a szegénységbe, a rossz lakásviszonyokba és a magas munkanélküliségbe. Ha viszont a *munkanélküliséget* és az azzal összefüggő problémákat – *szegénység, megélhetési gondok* – tartják a legalapvetőbb problémának, az azt is jelentheti, hogy a munkanélküliség még a kutatás más adatai alapján a romák által súlyosnak tartott megkülönböztetést is képes háttérbe szorítani.

A megkülönböztetés kérdése

A megkülönböztetéshez fűződő ellentmondásos viszony jele, hogy a személyes probléma-érzékeléshez képest éppen a megkülönböztetés területén lényegesen eltérő eredményt kaptunk, amikor a munka- és a kereseti lehetőségekről, valamint a megbecsülésről, és a Polgármesteri Hivatalról kérdeztük a mintabeli romákat.

21. táblázat

Mennyire ért egyet a következő kijelentésekkel (öt fokozatú skálán)*

A településen, ahol él...	Skálaérték
jó a közlekedés a legközelebbi városba	3,92
a Polgármesteri Hivatal segítőkész	2,55
aki akar, tud boldogulni	2,27
nincs az emberek között megkülönböztetés	1,98
minden embert kivétel nélkül megbecsülnek	1,96
aki akar, el tud helyezkedni	1,75
jól lehet keresni	1,46
jók a munkalehetőségek	1,42

*A skálán az „5” a teljes egyetértést, az „1” a teljes elutasítást jelenti.

A skálaértékek alapján megfogalmazható, hogy a romák személyes problémaérzékelése és a skálával kifejezhető egyetértés a munkanélküliségre és a jövedelemre vonatkozó területeken konzisztens. A megkülönböztetést a település, az ott élő romák és önmaguk problémáiként alig említő megkérdezettek a skálán *létező problémaként jelzik, azaz úgy látják, hogy nem becsülnek mindenkit kivétel nélkül a településen és megkülönböztetés van a településen az emberek között*. A skála-*item* megfogalmazásánál kerültük a megkülönböztetés etnikai dimenzióját, így a kijelentés elutasítása a *megkülönböztetés* érvényesüléseinek elfogadását jelenti.

Összegzés és javaslatok

Kutatásunk célját és sajátosságait már jeleztük: azokat jelentős mértékben az határozta meg, hogy megyei programok számára empirikus adatokhoz jussunk Szabolcs-Szatmár-Bereg megye roma népességéről. A kutatás főbb eredményei megfelelnek a hazai romakutatások eredményeinek. Így például a megye roma népességének iskolázottsági és aktivitási mutatói, vagy életkörülményei, lakásviszonyai nem különböznek lényegesen a más kutatások által ismertetett eredményektől. A kutatás sajátos céljából következően vizsgáltuk a megye roma népességének a „probléma-percepcióját”, valamint jövőképeinek néhány elemét. E kérdések vizsgálata viszonylag periférikus a romakutatásokban, a problémakör konceptualizálása kifejezetten nehéz; kutatásunk során a többségi társadalom értékrendszere által befolyásolt *lehetséges megközelítésmód* kontrolljaként szolgált az, hogy a tervezési és feldolgozási folyamat során rendszeresen konzultáltunk a társadalmi grémium roma tagjaival. Ugyancsak a kutatási célokból eredően „Javaslatokat” is megfogalmaztunk a kutatási eredmények alapján.

A hazai romakutatások egy része vagy a kutatási célokból, vagy az eredményekből következően fogalmaz meg „Javaslatokat”, amelyek a kutatások által feltárt problémák kezelésének lehetséges scenárióit jelentik.¹⁹ E javaslatokat jellegzetes módon a megkülönböztetés, az oktatás, a foglalkoztatás és a szociális ellátások területén fogalmazzák meg a kutatók. Saját kutatásunk céljából következően a kutatás grémiumának intenciói alapján mi magunk is fogalmaztunk meg javaslatokat (többet, és részletesebben, mint amit jelen keretek között bemutatunk), s ezek a hazai szakirodalomban megfogalmazott javaslatokkal több ponton megegyeznek.

- A megye roma népességének helyzetére vonatkozó kutatás alapján megfogalmazható, hogy a roma népesség saját legnagyobb problémájaként a *munkanélküliséget* tekinti. Ezért a munkaerőpiac összes szereplőjének együttműködésével, állami vagy non-profit szervezetek koordinálásával *foglalkoztatási* programot kell kidolgozni a megye roma népessége számára. E programban a közszféra állásai mellett, adó- és egyéb támogatási feltételek biztosításával be kell vonni a versenyszféra szereplőit is.
- A roma népesség preferenciáinak az ismeretében a foglalkoztatási programok nem alapulhatnak mezőgazdasági programokon, és a hagyományos roma szakmákon sem.
- A munkaerőpiaci reintegrációnak a *képzésen* és átképzésen kell alapulnia. A képzési programok célcsoportja a 19–45 éves korosztály lehet.
- A képzési programoknak figyelembe kell venni a romák alacsony iskolai végzettségét, a szakmai végzettség megszerzését össze lehet kötni a be nem fejezett általános iskolai végzettség megszerzésével.
- Olyan képzési támogatási rendszert kell kialakítani, ami a munkanélküli romákat az ezekben való részvételre ösztönzi (járulékrendszer, segélyezési rendszer, családtagtámogatási formák).
- Kezdeményezni kell a roma képzési programok tanárainak szakmai és pedagógiai felkészítését.
- Tekintettel arra, hogy a települési önkormányzatok helyi szociális feladatvállalásában a kistélepülések vállalnak arányaiban nagyobb szerepet a romák szociális problémáinak kezelésében, indokolt lenne e szociális feladatvállalás támogatása pályázati és normatív módon.

¹⁹ Lásd többek között: Havas–Kemény (1995); Havas–Kemény–Kertesi (1994); Kertesi (1995b); Kemény (1999); *Javaslatok ...* (2000); Radó (1997).

Irodalom

- Glatz Ferenc (szerk.) (1999): *A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón*. Budapest: MTA
- Horváth Ágota–Landau Edit–Szalai Júlia (szerk.) (2000): *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány–Új Mandátum Könyvkiadó
- Fábián Gergely–Fónai Mihály (1999): A rokkantnyugdíjasok helyzete Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. In Lukácskó Zs.–Fónai M.–Fábián G. (szerk.): „Peremvidék” *Szociális kutatások Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében*. Nyíregyháza-Salgótarján: Salgótarjáni Népjóléti képzési Központ, 121–141.
- Filepné Nagy Éva–Fónai Mihály (2001a): Romák Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 2: 166–190.
- Filepné Nagy Éva–Fónai Mihály (2001b): A roma kisebbség néhány szociológiai vonatkozása Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. In *Közelítések I*. Budapest: Országos Közoktatási Központ, 93–139.
- Filepné Nagy Éva–Fónai Mihály (2001): A roma tanulók helyzete a közoktatásban Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. *Educatio* (tavasz): 169–177.
- Hablicsek László (2000): Kísérlet a roma népesség előreszámítására 2050-ig. In: Horváth – Landau – Szalai (szerk.) *Cigánynak születni*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 243–275.
- Hablicsek László (1999): A roma népesség demográfiai jellemzői, kísérleti előreszámítás 2050-ig. Kézirat, KSH Népeségtudományi Intézet
- Havas Gábor–Kemény István (1995): A magyarországi romákról. *Szociológiai Szemle*, (3): 3–21.
- Havas Gábor–Kemény István–Kertesi Gábor (1998): A relativ cigány a klasszifikációs küzdőtéren. *Kritika*, (március): 31–33.
- Husztai Éva (2001): A Nyíregyháza környéki tanyavilág az ezredfordulón. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, (2): 153–166.
- Javaslatok a roma népességet érintő hosszú távú stratégia kidolgozásához*. (2000) Delphoi Consulting. www.delphoi.hu
- Kemény István (1996): A romák és az iskola. *Educatio*, (tavasz): 71–84.
- Kemény István (1999): Tennivaló a cigányok/romák ügyében. In Glatz Ferenc (szerk.): *A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón*. Budapest: MTA, 229–257.
- Kertesi Gábor (1998): Az empirikus cigánykutatások lehetőségéről. *Replika*, (29): 201–222.
- Kertesi Gábor (1995a): Cigány gyerekek az iskolában, cigány felnőttek a munkaerőpiacon. *Közgazdasági Szemle*, (1): 30–66.

- Kertesi Gábor (1995b): Cigány foglalkoztatás és munkanélküliség a rendszerváltás előtt és után. Tények és terápia. *Esély*, (4): 19–63.
- Kertesi Gábor–Kézdi Gábor (1999): A cigány népesség lélekszáma Magyarországon a kilencvenes évek elején. In Glatz Ferenc (szerk.): *A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón*. Budapest: MTA, 45–73.
- Kertesi Gábor–Kézdi Gábor (1998): *A cigány népesség Magyarországon*. Dokumentáció és adattár. Budapest: Socio-Typo
- Kisebbségi Önkormányzatok Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Szövetségének vizsgálata*. (1998) Nyíregyháza, kéziratban
- Kocsis Károly–Kovács Zoltán (1999): A cigány népesség társadalomföldrajza In Glatz Ferenc (szerk.): *A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón*. Budapest: MTA, 13–21.
- KSH 1990. évi népszámlálás 3. Összefoglaló adatok*. (1992) Budapest: KSH
- Ladányi János–Szelényi Iván (2001): A roma etnicitás “társadalmi konstrukciója” Bulgáriában, Magyarországon és Romániában a piaci átmenet korszakában. *Szociológiai Szemle*, (4): 85–96.
- Ladányi János–Szelényi Iván (1997): Ki a cigány? *Kritika*, (12): 3–6.
- Mészáros Árpád–Fóti János (1996): A cigány népesség jellemzői Magyarországon. *Statisztikai Szemle*, (november): 908–929.
- Pik Katalin (1999): Roma gyerekek és a speciális iskolák. *Educatio*, (nyár): 297–312.
- Radó Péter (1997): *Jelentés a magyarországi cigány tanulók oktatásáról*. Budapest
- Sík Endre (1999): *Külföldiek Magyarországon és a velük kapcsolatos nézetek a helyi önkormányzatokban*. Budapest
- Zombori Máté–Kovai Melinda (2000): *A magyarországi roma népesség foglalkoztatása. Átfogó szakirodalmi recenzió*. Delphoi Consulting. www.delphoi.hu

A GLOBÁLIS PROBLÉMÁK ÉS A KÖRNYEZET*

A társadalom és a környezet viszonyának hagyományos megközelítésmódját egy szélesebb horizonttal kitégítő vizsgálatról szeretnék beszámolni. Láng István akadémikus a Szociológiai Társaság 2001-es konferenciája levezető elnökéként úgy fogalmazott: „túl vagyunk a környezetvédelem önmagában vett vizsgálatán, összetett gazdasági és társadalmi problémákról kell vitákat folytatnunk, s vigyáznunk kell a válaszokkal”. Valóban, egyrészt a politika, a gazdaság és a társadalom valamennyi alrendszere egyaránt érintett szereplője a környezeti problémák kezelésének. Másrészt, számos más területen is komoly megoldandó feladatok állnak az emberiség előtt, amelyeknek nyilvánvaló kölcsönhatásuk a környezeti gondokkal. A problémák meghatározásakor és a megoldások keresésekor indokolt az óvatosság, s a világfolyamatok egészének együttes szemlélete. Vizsgálatunk ennek a tágabb nézőpontnak a kialakításához kíván lehetséges bevezetőül szolgálni.

Bevezetés

Kitekintés a környezeti kérdések hazai vizsgálataira

Magyarországon az utóbbi években lezajlott jelentős, főként politikai, gazdasági és szerényebb mértékű társadalmi változások magyarázhatják, hogy az országhatárokon túlnyúló, a nagyvilág egészét fenyegető veszélyek többségéről nem készültek publikált vizsgálatok. A legsúlyosabb hazai problémakörök összevetésére, például a környezeti és más társadalmi gondok rangsorolására is csak néhány felmérés vállalkozott az elmúlt évtizedben. E tekintetben úttörő a Gallup International 1992-es „*The Health of the Planet Survey*” címen megvalósított, több mint 30 országra kiterjedő – országonként reprezentatív – közvéleménykutató programja (Dunlap–Gallup–Gallup 1992). Ennek elsődleges célja ugyan a környezeti attitűdök vizsgálata volt, azonban bevezető (nyitott és zárt) kérdésként más problémakörök – többek között a bűnözés, a megélhetés, az éhezés és a hajléktalanság – megítélését is kérte a válaszolóktól (Fischer 1992). Egy évvel később az Eurobarométer első hazai alkalmazásakor – az eredeti kérdőívnek megfelelően – zárt kérdésként szerepelt „az egészséges környezet biztosítása” mellett „a munkanélküliség csökkentése”, „a szegénység csökkentése”,

* A jelen műhelymunkában közölt eredmények egy része elhangzott a Magyar Szociológiai Társaság „*Környezet és Társadalom*” című konferenciáján a Környezetszociológiai Szakosztály ülésén tartott előadásomban (Székesfehérvár, 2001. november 22–23.), valamint az M2 Tudósklub című műsorának 2001. december 15-i adásában. A kérdőíves felmérés megvalósulásáért elsősorban Hunyady Györgynek tartozom köszönettel, a kézirat első változata hiányosságainak többségére Terestyéni Tamás hívta fel a figyelmemet.

vagy „a korszerűbb egészségügyi ellátás”, amelyeket más megoldatlan társadalmi feladatokkal együtt kellett fontossági sorba állítani (Kerekes–Kindler 1994). A Magyar Gallup Intézet 1994-ben még megismételte két évvel korábbi zárt kérdéseit (Fischer 1994), ezt követően azonban nem találunk országos reprezentatív mintán végzett összehasonlító vizsgálatokat.

A felsorolt kutatások eredményei arról tanúskodnak, hogy a középpontban álló környezeti problémakör más társadalmi kérdéskörökkel összehasonlítva mindig a jelentősebbek között szerepel, s ha az önmagában vett súlyosságára kérdeztek rá – az előbbieken túl a TÁRKI 1996-os felvételekor is (Mészáros 1996) – akkor a válaszolók egyértelmű többsége tartotta ezt komoly problémának. A vizsgálatok részletes bemutatására itt nem térünk ki, bár a számos helyen egymásnak ellentmondó adatok módszertani elemzése nem lenne tanulságok nélküli, amint arra a Vári Anna témavezetésével folytatott, kimerítő alaposágú áttekintő kutatás is felhívta a figyelmet (Füzesi–Tistyán 1998: 65).

Érdeemes megjegyezni, hogy amíg a társadalmi viták gyökeréről szolgáló és a közös fellépést igénylő problémakörök összevetésének nincs kiterjedt irodalma, sem nemzetközi, sem hazai; addig a környezeti gondok esetében már jóval kedvezőbb a helyzet. A bőséges külföldi hivatkozások bemutatása helyett – amelyek első összegző tanulmányai is már két évtizedesek (például Holohan 1982) – most csak néhány itthoni példát sorolunk fel. A Gallup részletes (és országos) környezeti attitűd-felmérései mellett a legtöbb vizsgálat a helyi konfliktusok feltárásával – lásd például Szirmai összefoglalását (1999); vagy Lányi újabb esettanulmányait (2001) –, a környezettudatosság helyi megvalósítási lehetőségeivel (például Vári et al. 1997), vagy a gazdasági szereplők környezeti érzékenységevel (például Pataki 1999) foglalkozik, illetve a környezeti ügyek döntéshozatalainak elméleti alapjait tárgyalja (többek között Vári 1996, Zsolnai 2001).

A társadalmi problémák nemzetközi összehasonlításai

Míg a környezeti kérdések közvélekedésben való megjelenését olyan szaktekintélyek irányítják, mint a környezetszociológia egyik megalapítójának számító Riley Dunlap (például Gillroy–Shapiro 1986, Dunlap–Scarce 1991), addig a többi, szintén jelentős társadalmi probléma közel sem részesül ilyen kitüntetett szakmai figyelemben. Az emberiséget fenyegető veszélyek közül – többek között – a szegénység (Gallopín–Gutman–Maletta 1989), az éhezés (Saegert–Winkel 1990), a túlnépesedés és a háborúk (Oskamp 1995), a nemzetek közötti erőszak alkalmazása és a népegészségügy (Stokols 1995), vagy éppen a túlzott fogyasztás (Corson 1995) egyaránt kiesik az empirikus tudományos érdeklődés homlokteréből. A témaválasztás hiátusai mindmáig fennmaradtak, annak ellenére, hogy Cooperrider és Pasmore már több mint egy évtizede részletes programot fogalmaztak meg a súlyos problémák együttes vizsgálatára a társadalomtudományok legkülönbözőbb területein (1991).

Kutatásaink középpontjába a globális problémákkal kapcsolatos nézetrendszerek megismerését tettük. Globális probléma alatt értve itt az emberiséget erő legsúlyosabb gondokat: az éhezést, a nyomort, a túlnépesedést, a környezeti problémákat, a háborúkat, a fegyverkezést és így tovább. Áttekintve e területek szociálpszichológiai irodal-

mát és közvéleménykutatásait kiderül, hogy – a fentebb röviden érintett környezetügy kivételével – alig néhány publikációt találunk. Az egyes problémaköröket összevető mélyinterjúknak és összehasonlító elemzéseknek, de még véleménykutatásoknak is híján vagyunk. Egyes vizsgálatokban felteszik azt a kérdést, hogy mi a fontos az életben (Spogárd–James 2000), gyakran rangsoroljuk az emberekkel a jelentősebb gondjaikat, a szükségletek (főként a fogyasztóiak, lásd például Székely 1997) feltárására pedig különösen nagy erőket mozgósítunk. Ezekben az esetekben azonban szinte kizárólag csak az egyén szemszögéből vizsgálódunk, s legfeljebb néha jutunk el kisebb-nagyobb közösségek, esetleg a nemzet, az ország érdekeire való rákérdezésig. Ami teljesen hiányzik, az az, hogy még ha az egyes ember (és ezzel együtt az őt befolyásoló társas-társadalmi környezete) szűrőjén át is, de a globális nézőpontot kiemelve tegyük fel ezeket a kérdéseket. Ennek a megközelítésnek lényegében nem találjuk előzményét a szakirodalomban, sem a kérdéskör absztrakt fogalmi szintjén, sem az egyes problémakörök egymással való összehasonlítását tekintve.

A vizsgálat

A globális problémák közvélekedésben való megjelenésének vizsgálatára egy tíz kérdéscsoportból álló kérdőívblokkot állítottunk össze, és beillesztettük a „Természet és történelem 2000” című, több különböző tematikus blokkot is tartalmazó kérdőívbe. Az Országos Tudományos Kutatási Alapprogram támogatásával lebonyolított felmérésre 2000. január végén került sor Hunyady György akadémikus (ELTE Pszichológiai Intézet) vezetésével. A személyes lekérdezést az MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoportjával együttműködő kérdezőbiztosok végezték el. A megkérdezettek véletlen kiválasztással összeállított ezer fős mintája a 18 év feletti magyar lakosságra nem, életkor és településtípus szerint reprezentatív, az iskolai végzettség szerint pedig korrigálva jól reprezentálja a felnőtt népességet. A minta relatív standard hibája a kérdések többségénél 1–1,5 százalék közé esik, de sehol sem haladja meg a 3 százalékot, azaz összességében igen kis valószínűségi hibával írja le a teljes felnőtt lakosság véleményét.¹

A vizsgálat elsődleges célja az alapkategóriák és viszonyaik feltárása. Elsősorban azt kívántuk kideríteni – a kérdésfeltevéssel való befolyásolást a lehető legteljesebb mértékben elkerülve –, hogy milyen jelenségkörökből áll az a fogalmi háló, ami a „globális probléma” közismert kifejezéséhez kapcsolódik. Bepillantást kívántunk nyerni az emberiséget érintő legfontosabb problémakategóriák egymáshoz való viszonyába, kölcsönhatásaikba és a különböző dimenziók mentén róluk kialakult eltérő véleménystruktúrákba. Az eredmények közül a munka jelen fázisában csupán három kérdéskörre térünk ki: a zárt kérdésben felvetett problémalista rangsorolására globális nézőpontból, a felkínált problémák fontosságára a hazai társadalomra való veszélyessége szempontjából, valamint az egyes emberek egyéni cselekvési lehetőségeire a világgondok, és kiemelten a környezeti problémák enyhítésében.

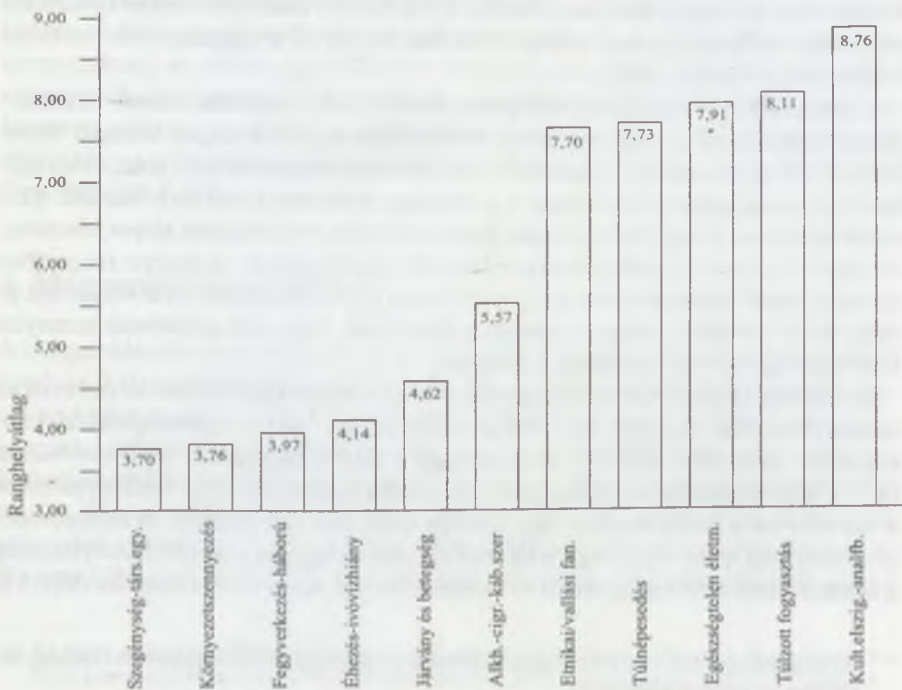
¹ A szignifikancia-szintet minden esetben legfeljebb 5 százalékban határoztuk meg, az ennél magasabb értékekhez tartozó eredményeket nem vettük figyelembe az elemzéseknél.

A zárt kérdésekben előre megadott problémákat részben a globális gondként a szakirodalomban legtöbbször előforduló problémakörök közül, részben néhány Magyarországon ismertebb problémacsoportból, részben pedig a szociálpszichológiában egyébként részletesebben vizsgált konfliktusos jelenségekörökből állítottuk össze. Így került a listára a környezet szennyezése és pusztítása, a szegénység és az egyenlőtlenségek, a háborúk és a fegyverkezés, az éhezés és az ivóvízhiány, a betegségek és a járványok. A hazaiak közül az alkohol és a cigaretta kiegészülve a kábítószerekkel, illetve az egészségtelen életmód és a fizikai elkenyelmesedés. Az empirikus vizsgálatokban rendszeresen tárgyalt etnikai és vallási fanatizmus, illetve a kulturális elszigetelődés és az analfabetizmus. Végül két, a globális problémák szempontjából kulcsfontosságú kérdéskör, a túlnépesedés, valamint a túlzott fogyasztás és a túltermelés.

1. A globális problémák

A minta döntő többsége, 969 fő, mind a tizenegy problémakört teljes körűen rangsorolták, az egyes problémakörök tekintetében a válaszmegtagadás 0,5–1,7 százalék, a „nem tudom” válaszok aránya pedig 0,9–1,5 százalék között szóródik. Összességében a megkérdezettek 98,8 százaléka oldotta meg teljesen vagy részlegesen a rangsorolási feladatot, ami arra utal, hogy az ezredfordulón a mindennapok gondjai mellett nem csak képesek, de hajlandók is az emberek foglalkozni a világ átfogó problémáival.

1. ábra
Az emberiség szempontjából legsúlyosabb problémák

A zárt kérdésben vizsgált problémakörök listáját és rangsorát az 1. ábra mutatja (a ranghely lehetséges legkedvezőbb értéke 1,0). Az átlagos rangsorhelyeket az egyes problémakörök válaszolónkénti sorszámait átlagolásával képeztük,² így a részleges besorolás esetén is minden értékelt probléma teljes értékűen járult hozzá az eredményhez, s a kimaradtak kis száma sem okozott torzítást.

A felnőtt magyar lakosság a szegénység és a társadalmak közötti egyenlőtlenség problémakörét tartja a legfontosabb világproblémának (ranghelyátlaga 3,70 és $p=0,022$ szignifikancia-szinten különbözik a második leggyakoribb problémától), a válaszolók csaknem negyede (222 fő) tette saját rangsorában a legelső helyre. A következő három helyen a környezetszennyezés (3,76), a fegyverkezés és a háborúk (3,97), valamint az éhezés és az ivóvízhiány (4,14) állnak – ranghelyátlagaik szignifikánsan nem különböznek. A környezetszennyezés némileg kitűnik csoportjából, hiszen legkedvezőbb ranghelyén kívül egyrészt a válaszolók ötöde helyezte rangsora élére (201-en, míg a másik két csoporttagot csak 177-en), másrészt a megkérdezettek ezt a problémakört sorolták hátra a legkevésbé szívesen (az utolsó öt, a 7–11. hely mindegyikénél a környezetszennyezés fordult elő a legkevesebbszer, a szegénységet is beleértve). Ez egy olyan feltételezés lehetőségét veti fel, hogy jöllehet a környezetszennyezés problémáit a megkérdezett nem is sorolja az első helyek egyikére, de a környezeti ügyben széles körben és gyakran elhangzó figyelmeztetések hatására, részben esetleges gátlások miatt, de még inkább a társadalmi elvárásoknak való megfelelés okán, „nem meri” a sor végére tenni. A környezet, a háborúk és az éhezés csoportja után szignifikánsan ($p<0,001$) alacsonyabb ranghelyen találjuk a járványokat és a gyógyíthatatlan betegségeket (4,62). Ezt az öt problémakört a megkérdezettek több mint kétharmada rangsorolta a tizenegy közül az első öt hely egyikére. Érdemes megjegyezni, hogy a kérdőívben a zárt kérdéseket megelőzően feltett nyitott, előstrukturálatlan kérdésekre adott válaszokban is ugyanez az öt problémakör fordult elő a leggyakrabban (részletes kifejtését lásd Székely 2002).

A döntő többség a lista közepén helyezte el az alkohol, a cigaretta, valamint a kábítószerek problémakörét. A megkérdezettek 40 százaléka ugyanis a rangsor középső három helyére, a legfontosabb és a kevésbé fontos problémakategóriák közé tette, s lényegében minden társadalmi almintában is a tizenegy probléma közül ez a hatodik. Ez a problémahármas a legtöbbször számára feltételezhetően a viszonyítási alapot jelentette. Az alkoholizmus és a dohányzás hazánkban jól ismert gondok – a magyar rangsorban kimagaslóan és teljes társadalmi egyetértésben a legveszélyesebb –, s a válaszolók jó része ebből kiindulva, ehhez viszonyítva döntötte el, hogy más problémák mennyire fontosak, vagy kevésbé fontosak a világban.

Az előzőeknél jóval hátrább, de egymástól alig eltérően rangsorolták az emberek az etnikai és a vallási fanatizmust (7,70), a túlnépesedést (7,73), az egészségtelen életmódot és az elkényelmesedést (7,91), valamint a túlzott fogyasztást és a túltermelést (8,11). A túlnépesedés az összes probléma között a legnagyobb, míg a túlfogyasztás és a túltermelés a kiemelkedően kicsi szórása miatt érdemel említést. A túlnépesedés problémájánál tetten érhető egy, a többiekénél viszonylagosan nagyobb bizonytalanság a besorolásban, amit magyarázhat az az ambivalencia, ami a hazai ellentétes előjelű és

² Az átlagértékek véletlenszerű eltéréseinek kiszűrésére az összefüggő mintákra vonatkozó Friedman-féle chi-négyzet próbákat alkalmaztuk.

közismert népesedési jelenség, a népességsökkenés miatt keletkezhet a probléma súlyosságának megítélésekor.

A rangsor legvégén, az előtte levőtől is jelentősen lemaradva ($p < 0,001$), a kulturális elszigetelődés és az analfabetizmus található (8,76). A válaszolók több mint negyede, 276 fő helyezte a legutolsó helyre (ennyire sokan egyetlen problémát sem helyeztek egyetlen ranghelyre sem), s az utolsó előtti ranghelyen is ez áll a legtöbbször. Ennek megfordítása is igaz: az előresorolásban is utolsó, vagyis az első hat ranghely majdnem mindegyikén ez a legritkábban előforduló problémakör. A kulturális elszigetelődés besorolásának értelmezésénél nem tekinthetünk el attól, hogy egy meglehetősen összetett, bonyolult fogalomról, s egy legalább ennyire nehezen tetten érhető és szakvakba önthető jelenségről van szó. Ha a válaszoló nem értette meg, hogy miről is szól ez a kérdés, akkor könnyen döntéshozatala végére hagyta, s „maradékulven” az utolsó helyet kapta.

A rangsorolt problémák rétegződése

A problémák különböző szociológiai változók rétegei szerinti rangsorai rendkívül erőteljes hasonlóságot mutatnak.³ A nemek között (a rangkorrelációs együttható 0,934) és a lakóhely szerinti rétegeknél (0,927–0,991) különösen erős a rangsorok hasonlósága, s az életkori csoportok esetében is mind jelentősnek mondható (0,843–0,982). Az iskolázottságnál találunk egyedül néhány közepesebb értéket: a nyolc osztályt végzettek korrelációja a középiskolai és felsőfokú végzettségű rétegekkel némileg alacsonyabb a táblázat többi értékénél (0,727–0,782). A kitűnés oka, hogy a teljes mintától (és a szoros egyezés okán csaknem minden rétegtől) eltérően a legalacsonyabban képzettek a járványok és a gyógyíthatatlan betegségek problémakörét „felcserélték” a környezet-szennyezéssel: az előbbi egyedülállóan a második, az utóbbit pedig az ötödik helyre rangsorolták. Az általános iskolai végzettségük különbözőségére jellemző, hogy valamennyi változó rétegeinek összevetésekor itt találjuk az alacsonyabb korrelációk többségét, s a teljes minta együttes rangsorával is ez a réteg egyezik meg a legkevésbé (korrelációjuk 0,873).

2. Magyarország problémái

A világproblémák megítélését követően a Magyarországon legveszélyesebbnek tartott gondok kiválasztására kértük az embereket. Az előzőekben bemutatott lista segítségével azt kellett megítélni, hogy a már megismert problémacsoportok közül melyek jellemzőek különösképpen Magyarországon. A világproblémák felelevenítésének és a közvetlenebb környezethez való közelebb kerülésnek is köszönhetően, kiemelkedően magas, 99,6 százalékos arányban kaptunk válaszokat (két fő nem akart, kettő pedig nem tudott válaszolni). A választ adók többsége három, négy, illetve öt problémát jelölt meg (266, 272, illetve 202 fő, összesen a válaszolók 74,2 százaléka), az átlagos

³ Az egyes rétegek közötti Spearman-féle rangkorrelációs együtthatók mind szignifikánsak ($p < 0,01$, $N = 11$ a rangsorolt kategóriák száma), így maradéktalanul felhasználhatók az egyezések ellenőrzésére.

válaszszám 4,17 db/fő (szórása 1,58, tizenkilencen választottak ki csak egyetlen problémakört, míg öten valamennyit). A problémák darabszáma nemenként és iskolázottság szerint azonos eloszlású, a településtípus szerint azonban sajátos rétegződést mutat:⁴ a vidéki városi lakosság szignifikánsan ($p < 0,001$) több problémát jelölt meg (4,35 db/fő), mint akár a községekben élők (4,11 db/fő), vagy akár az ennél is kevesebbet felsoroló fővárosiak (3,86 db/fő). A három csoport távolságára jellemző, hogy a vidéki városiak a többi vidéken élővel együtt is, és önállóan is, szignifikánsan ($p < 0,05$) különböző homogén alcsoportokat képeznek (Budapest–vidék, illetve vidéki város–község és főváros párosításokban).

Lényeges eltérések a nem és az iskolázottság dimenziójában nem mutathatók ki, az életkor esetében pedig csupán a legfiatalabbak és a legöregebbek választanak ki a többieknel kevesebb problémát (átlagértékük 3,93 szemben a 4,21-gyel, $p < 0,05$). Összességében tehát a társadalmi-demográfiai változók szerint közel azonos számú problémát választanak ki a listából a megkérdezettek, s mindössze a vidéki városokról mondható el, hogy némileg pesszimistábbak a többieknel.

A magyar problémák rangsora

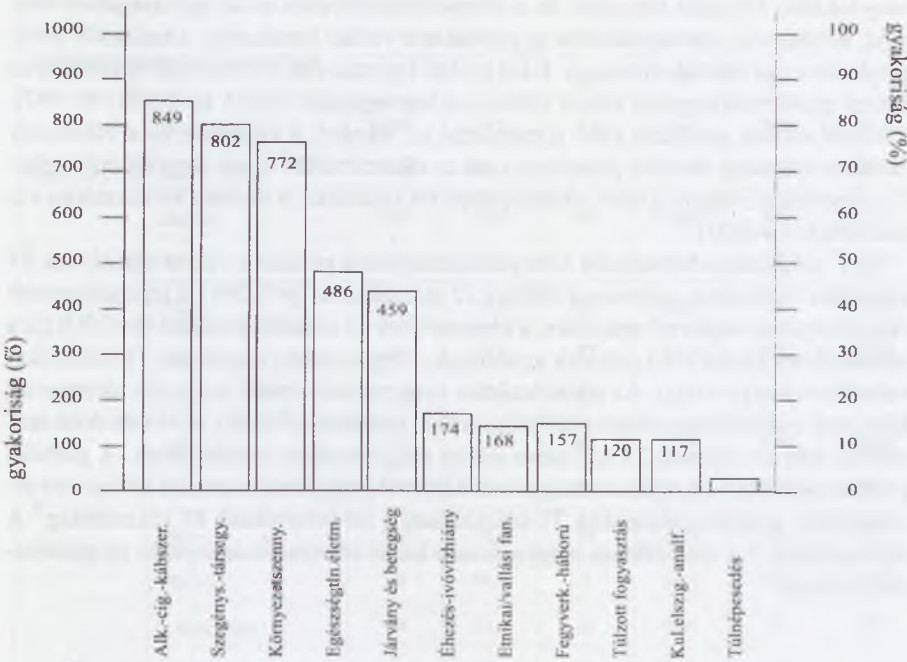
A felnőtt lakosságot reprezentáló mintánkban a legtöbben az alkohol–cigaretta–kábitószert problémakört (849 fő, 85,2 százalék) választották a hazánkban különösen veszélyes problémák közé (eltérése a következő leggyakrabban előforduló problémától $p = 0,004$ szinten szignifikáns⁵). A legfontosabb probléma megítélésében gyakorlatilag teljes az összhang, a nyolcvan év fölöttiek kivételével (ahol a második helyre szorult), valamennyi társadalmi réteg ezt sorolta fel a legtöbbször. A második és harmadik helyen a szegénységet és egyenlőtlenséget (802 fő, 80,4 százalék), valamint a környezetszennyezést és -pusztítást (772 fő, 77,4 százalék) jelölték meg a válaszolók (különbségük nem szignifikáns, $p = 0,085$, a következőtől viszont $p < 0,001$ szinten térnek el). Itt is közel azonosak a rétegenkénti eloszlások, a legidősebbeken kívül (akiknél a szegénység az első), minden csoportnál a második–harmadik helyre kerültek gyakoriságuk alapján. Az első három problémakört a felnőtt népesség több mint háromnegyede véli Magyarországon súlyosnak.

⁴ A rétegző változók szerinti alminták alapsokaságon értelmezett szignifikáns különbségeit két almintára bontás esetén független t-próbával határoztuk meg, míg több független almintánál egyrészt az egyes alminták közötti (azonos variancia esetén Tukey-féle, szignifikánsan különböző varianciáknál Tamhane-féle) korrigált t-próbákat, másrészt a függvényyszerű polinomiális kapcsolat megállapításához az egyszempontos varianciaanalízist (ANOVA), illetve a polinomiális modellek eta-négyzet együttthatójának meghatározását alkalmaztuk.

⁵ A dichotóm változók együttváltozásainak erősségét a Pearson-féle korrelációs értékekkel mértük.

2. ábra

A Magyarországon legveszélyesebbnek tartott problémakörök

Közel ugyanannyian gondolják hazánkra veszélyesnek, mint veszélytelennek az egészségtelen életmódot (48,7 százalék) és a betegségeket (46,0 százalék). Kivétel nélkül valamennyi rétegnél ez a negyedik-ötödik leggyakrabban említett problémakör. Az ezt követő problémacsoportokat lényegesen kevesebben, legfeljebb a válaszolók egyhatoda tartja veszélyesnek a mi társadalmunkra. A többség szerint nem jellemző Magyarországon az éhezés és az ivóvízhiány (17,5 százalék), az etnikai-vallási fanatizmus (16,9 százalék), vagy a háborúk és a fegyverkezés (15,7 százalék). A különböző társadalmi rétegeknél markáns különbségek nincsenek az eloszlásokban, csupán a főiskolai végzettségűek sorolják hátrább az éhezés, az egyetemi diplomások pedig a háborúk kérdését.

Némileg lemaradva követi ezt a csoportot a túlzott fogyasztás és a túltermelés (12,0 százalék), valamint a kulturális elszigetelődés és az analfabetizmus (11,7 százalék) problémaköre, szintén nagy társadalmi egyetértésben, amiből csak a huszonévesek és a főiskolai végzettségűek tűnnek ki a kulturális elszigetelődés előbbre sorolásával. A hazai közvéleményben épp ellentétes előjelű problémaként megfogalmazódó demográfiai problémakör, a túlnépesedés (2,6 százalék), messze lemaradva került az utolsó helyre – egyébként minden egyes társadalmi csoportnál. További 25 fő jelölt meg egyéb problémákat veszélyesnek, illetve hárman gondolták úgy, hogy a felsoroltak egyike sem veszélyes.

A társadalmi-pszichológiai rétegzók szerinti eloszlások az egyes problémaköröket két megkülönböztethető csoportra osztják. Az egyik csoportba azok tartoznak, amelyeket gyakrabban választottak súlyos hazai gondnak az idősebb, a képzetlenebb

és az alacsony gazdasági státuszú vidékiek. Markáns képviselőjük a betegségek és a háborúk, de ide sorolható az éhezés és a túlnépesedés kérdésköre is. A másik csoport problémáit a városlakók, a képzettebb, a fiatalabb és a vagyonosabb rétegek jelölték meg inkább. Jellemző kategória itt a környezetszennyezés és az egészségtelen életmód, de szorosan ide kapcsolódik az etnikai és a vallási fanatizmus, a kulturális elszigetelődés és az analfabetizmus is. E két utóbbi Pearson-féle korrelációja egyébként az összes problémakategória között relative a legmagasabb: 0,285 ($p < 0,001$; $N=997$). Kevésbé erősen sorolható ebbe a csoportba az alkohol, a cigaretta, és a kábítószer problémahármasa, amelyet jelentősen csak az elköteleződés képes megkülönböztethető csoportokra osztani: a nem elkötelezettek 69 százaléka, a többiek 86 százaléka választotta ki ($p < 0,01$).⁶

Az 1. táblázatban bemutatott környezetszennyezést például a vidéki városlakók 84 százaléka választotta, szemben a többiek 72 százalékaival ($p < 0,001$), a legalacsonyabb végzettségűek csupán 60 százaléka, a képzettebbek 81 százaléka mellett ($p < 0,001$), s a tehetősebbek között is 80 százaléka az arányuk, a legkevésbé vagyonosak 71 százalékaival ellentétben ($p < 0,01$). Az elköteleződést nem mutatók önálló homogén alcsoportot képeznek a különböző szinten elkötelezettekkel szemben ($p < 0,05$), az előbbiek 66 százaléka, míg az utóbbiak 78 százaléka jelölte meg veszélyes problémának. A globális problémakörben való tájékozottság növekedésével pedig lineárisan nő a környezeti érzékenység, a tájékoztatlanabbak 71 százalékatól a jól informáltak 88 százalékáig.⁷ A tájékozottság 3,1 százalékbán magyarázza a hazai környezetszennyezés megítélésének szórását.

⁶ Az elköteleződést a világproblémák megoldásában való személyes közreműködés vállalásának különböző szintjeire vonatkozó olyan állításokkal mértük, mint például *„Ha alkalom adódna rá, akár minimális fizetségért is vállalnám, hogy csak ezért dolgozzam.”*, vagy *„Ha sok pénzem lenne, biztosan juttatnék belőle a rászorulóknak is.”* Az ily módon nyert összetett változó egy négy fokozatú skála: a nagyon elkötelezettek, az elkötelezettek, a gyengén elkötelezettek és a nem elkötelezettek alcsoportjait különbözteti meg.

⁷ A globális problémakörben való tájékozottságot a globális problémákkal foglalkozó nemzetközi szervezetek ismertségére vonatkozó, előstrukturálatlan nyitott kérdéssel teszteltük. A felidézett szervezetek darabszáma alapján osztottuk be a minta résztvevőit a rosszul tájékozottak, a tájékozottak és a jól tájékozottak csoportjaiba.

1. táblázat

A környezetszennyezés hazai fontosságának rétegződése

(„A környezetszennyezés és pusztítás hazánkra nézve különösen veszélyes.”)

Környezetszennyezés és pusztítás		választotta		nem választotta		együtt	
		fő	%	fő	%	fő	%
Lakóhely	Budapest	149	74,5	51	25,5	200	100,0
	vidéki város	390	83,7	76	16,3	466	100,0
	község	233	70,4	98	29,6	331	100,0
Életkor	80-as	16	64,0	9	36,0	25	100,0
	70-es	72	73,5	26	26,5	98	100,0
	60-as	117	78,0	33	22,0	150	100,0
	50-es	110	77,5	32	22,5	142	100,0
	40-es	151	79,1	40	20,9	191	100,0
	30-as	137	77,0	41	23,0	178	100,0
	20-as	142	78,5	39	21,5	181	100,0
	18–19	26	86,7	4	13,3	30	100,0
Iskolai végzettség	8 oszt. alatt	58	60,4	38	39,6	96	100,0
	8 általános	139	72,4	53	27,6	192	100,0
	szakiskola	197	79,4	51	20,6	248	100,0
	középsiskola	256	82,6	54	17,4	310	100,0
	főiskola	76	82,6	16	17,4	92	100,0
	egyetem	46	78,0	13	22,0	59	100,0
Vagyonosság	alsó	187	70,8	77	29,2	264	100,0
	közép	398	80,1	99	19,9	497	100,0
	felső	180	80,0	45	20,0	225	100,0
Tájékozottság	rosszul tájékozott	410	71,2	166	28,8	576	100,0
	tájékozott	194	84,7	35	15,3	229	100,0
	jól tájékozott	168	87,5	24	12,5	192	100,0
Elkötelezettség	nem elköt.	47	66,2	24	33,8	71	100,0
	gyengén elköt.	249	75,7	80	24,3	329	100,0
	elkötelezett	282	79,7	72	20,3	354	100,0
	erősen elköt.	191	80,6	46	19,4	237	100,0

2. táblázat

Egyes problémakörök hazai fontosságának rétegződése a lakóhely, az iskolai végzettség és a világproblémák iránti elkötelezettség függvényében („Melyek azok, amelyek hazánkra, a mi társadalmunkra nézve különösen veszélyesek?”)

	Alkohol-cigaretta-kábítószér						Szegénység-egyenlőtlenség						Járványok-betegségek						Háborúk-fegyverkezés					
	választotta		nem választotta		együtt		választotta		nem választotta		együtt		választotta		nem választotta		együtt		választotta		nem választotta		együtt	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Lakóhely	Budapest																							
	667	83,5	33	16,5	200	100	158	79,0	42	21,0	200	100	51	25,5	149	74,5	200	100	22	11,0	178	89,0	200	100
	401	86,1	65	13,9	466	100	394	84,5	72	15,5	466	100	238	51,1	228	48,9	466	100	61	13,1	405	86,9	466	100
Lakóhely	vidéki város																							
	281	84,9	50	15,1	331	100	250	75,5	81	24,5	331	100	170	51,4	161	48,6	331	100	74	22,4	257	77,6	331	100
	79	82,3	17	17,7	96	100	77	80,2	19	19,8	96	100	50	52,1	46	47,9	96	100	26	27,1	70	72,9	96	100
Iskolai végzettség	8 általános																							
	158	82,3	34	17,7	192	100	154	80,2	38	19,8	192	100	103	52,6	91	47,4	192	100	49	25,5	143	74,5	192	100
	210	84,7	38	15,3	248	100	209	84,3	39	15,7	248	100	134	50,0	124	50,0	248	100	37	14,9	211	85,1	248	100
Iskolai végzettség	középsiskola																							
	266	85,8	44	14,2	310	100	247	79,7	63	20,3	310	100	128	41,3	182	58,7	310	100	32	10,3	278	89,7	310	100
	86	93,5	6	6,5	92	100	69	75,0	23	25,0	92	100	32	34,8	60	65,2	92	100	10	10,9	82	89,1	92	100
Iskolai végzettség	egyetem																							
	50	84,7	9	15,3	59	100	46	78,0	13	22,0	59	100	24	40,7	35	59,3	59	100	3	5,1	56	94,9	59	100
	49	69,0	22	31,0	71	100	59	83,1	12	16,9	71	100	28	39,4	43	60,6	71	100	11	15,5	60	84,5	71	100
Elkötelezettség	gyengén elkö.																							
	281	85,4	48	14,6	329	100	275	83,6	54	16,4	329	100	145	44,1	184	55,9	329	100	59	17,9	270	82,1	329	100
	304	85,9	50	14,1	354	100	288	81,4	66	18,6	354	100	164	46,3	190	53,7	354	100	45	12,7	309	87,3	354	100
Elkötelezettség	erősen elkö.																							
	210	88,6	27	11,4	237	100	176	74,3	61	25,7	237	100	120	50,6	117	49,4	237	100	41	17,3	196	82,7	237	100

A besorolásból kimaradt a minden változó szerint azonos eloszlású túlzott fogyasztás, valamint a sajátosan viselkedő szegénység és az egyenlőtlenségek. Ugyanis, amíg a globális problémák iránti elköteleződés növekedésével a környezetszennyezés, a betegségek és a káros szenvedélyek gyakorisága egyaránt növekszik, addig egyedül a szegénység csökken. Az erősen elkötelezettek között csak 74 százalékos arányban fordult elő, míg a többieknél 83 százalékban ($p < 0,01$). A szegénységet némileg többen emelték ki a vidéki városiak közül (85 százalékuk, szemben a többiek 77 százalékaival, $p < 0,01$), azonban az összes többi rétegző változó mentén – beleértve a vagyonszágot is – azonos eloszlásokat tapasztalunk.

A matematikai statisztika módszereivel igazolható tehát, hogy a tizennyolc év feletti lakosság egységesen foglal állást a világproblémák Magyarországra jellemző fontossági sorrendjéről. A világ legfontosabb problémái közül a közvélekedés első helyen az „alkohol, cigaretta, kábítószer”, azt követően a „szegénység” és a „környezetszennyezés” körébe tartozókat tartja hazánkra nézve különösen veszélyesnek.

A világ és hazánk gondjainak összefüggései

A nagyvilág legsúlyosabb problémáit – akár a nyitott kérdésre említett válaszok gyakoriságai, akár a zárt kérdésben felkínált tételek összehasonlítása határozza meg – a megkérdezettek élesen elválasztják a saját tágabb környezetükre, Magyarországra veszélyesnek tartott gondoktól. A világ és a saját társadalmunk problémalistája különbözőségében a társadalmi rétegek között nagy egyetértést találunk, ami így együttesen a kérdésfeltevés megértésére és érdemi megfontolására utal. Éppen a nagyfokú közmegegyezés miatt rajzolódnak ki élesebben az eltérések, illetve a helyi és világszintű közötti határokat átlépő hasonlóságok.

A 3. táblázatban a probléma-kategóriák globális megközelítésben kapott rangsorait és súlyos hazai gondként való kiválasztásuk gyakoriságait hasonlítottuk össze. Az egybevetést a mindkét kérdéskörben valamennyi kategóriáról véleményt formálók 969 fős almintáján végeztük el. Minden egyes kategóriánál feltüntettük a rangsorolásnál kapott ranghelyátlagokat, szórásukat, a helyezést és a szignifikánsan különböző csoportok sorszámait; a Magyarországon veszélyesnek tartottaknál az előfordulási gyakoriságukat, annak vizsgált almintára vetített arányát, a sorrendi helyet és szintén a szignifikánsan különböző csoportokat. Az utolsó oszlopban a globális és a hazai sorrendek jelentősebb eltéréseit érzékeltettük a csoportsorrendben elfoglalt hely változásával.

3. táblázat
A nagyvilág és Magyarország problémáinak összehasonlítása^x

Probléma-kategória	Világprobléma rangsora			Magyarországi válasz			Világ – Magyarország csoport- változás
	átlag	szórás	ranghely	db	arány	sorrend	
Szegénység és egyenlőtlenségek	3,72	2,48	1. (1.)	777	80,2%	2. (2.)	-1
Környezetszennyezés és pusztítás	3,77	2,28	2. (2.)	756	78,0%	3. (2.)	-
Háborúk és fegyverkezés	3,98	2,57	3. (2.)	152	15,7%	8. (4.)	-2
Éhezés és ivóvízhiány	4,14	2,57	4. (2.)	169	17,4%	6. (4.)	-2
Járványok, gyógyíthatatlan betegségek	4,63	2,58	5. (3.)	455	47,0%	5. (3.)	-
Alkohol, cigaretta, kábítószerek	5,60	2,72	6. (4.)	828	85,4%	1. (1.)	+3
Egészségtelen életmód, elkenyelmesedés	7,93	2,56	9. (5.)	479	49,4%	4. (3.)	+2
Etnikai és vallási fanatizmus	7,71	2,48	7. (5.)	167	17,2%	7. (4.)	+1
Túlzott fogyasztási, értelmetlen túltermelés	8,12	2,22	10. (5.)	120	12,4%	9. (5.)	-
Túlnépesedés	7,74	2,78	8. (5.)	25	2,6%	10. (6.)	-1
Kulturális elszigetelődés, analfabetizmus	8,78	2,19	11. (6.)	115	11,9%	11. (5.)	+1

^x A ranghelyeknél és a gyakoriságok sorrendjénél zárójelben a szignifikánsan nem különböző csoportok sorszámaikat tüntettük fel.

A legszembeütőbb különbség, hogy a válaszolók a nyitott kérdéseknél még csak éppen megemlített, a világgondok rangsorában a fontos és a kevésbé fontos közé vízválasztóként beékelődött szenvedélybetegséget előidéző szerekben, az alkohol, a cigaretta és a kábítószer hármában találták meg – szinte teljes egyetértésben – az első számú magyar problémát. Ezzel teljes összhangban emelkedik ki a világprobléma-lista végéről a hazai sor középső tartományába az egészségtelen életmód (amiről szintén érdemes megjegyezni, hogy világproblémaként a kérdőív nyitott kérdéseinél asszociatív említése elhanyagolható volt). Az alkoholizmus, a dohányzás, az egészségtelen táplálkozás és a túlhajszolt, de ugyanakkor mozgásszegény életmód tehát válaszolóink szemében jellegzetesen magyar „népbetegségek”, amelyek nem kapcsolódnak össze a nagyvilág ismert gondoljaival, de azonnal felszínre törnek, mihelyst saját társadalmunkhoz közelítünk.

Markáns, az előbbiekkal ellentétes mozgást figyelhetünk meg az éhezés és a háborúk nálunk kevésbé fontosnak ítélt kérdéseinél. Míg az éhezés esetében nehezen vitatható, hogy nem tartozik Magyarország súlyos problémái közé, s talán épp az az érdekes, hogy nem hanyagolható el azok száma, akik szemében igen; addig a háborúkkal kapcsolatos veszélyérzet hiánya igényel némi indoklást. Közvetlen szomszédainknál az elmúlt évtizedben(!) folyamatosan háborúk dúltak, s ezek végleges lezárulta a kérdőív felvételekor legfeljebb remélhető volt. Magyarországot ugyan nem érte semmilyen komoly katonai támadás, de dokumentálható formában semmilyen jogi, politikai vagy katonai megállapodás nem garantálta biztonságunkat. Az is igaz ugyanakkor, hogy a társadalomban nem alakult ki pánikhangulat, s a NATO katonáinak megjelenése, valamint belépési tárgyalásaink és felvételünk is okozhattak vélt, vagy valós biztonságérzetet. A balkáni háború száraz tényei ellenére ezt a jelenségekört a felnőtt magyar lakosság nagy része nem sorolja a legveszélyesebb problémáink közé – például a túlzott fogyasztásnál is csak kissé tartják fontosabbnak –, miközben világproblémaként minden harmadik megkérdezett (nyitott kérdésre) magától felveti, s a minta egésze a legsúlyosabbak között tartja számon. Nem zárható ki itt egy olyan feltételezés, mely szerint a lappangó és esetleges veszély érzetének elhárítása is szerepet játszik abban, hogy a közvélekedésben nem kötődik össze a saját ország a háborúk fenyegetésével.

Figyelemre méltó változás még a túlnépesedés, illetve a kulturális elszigetelődés és az analfabetizmus helyet cserélése. A kulturális elszigetelődés világproblémaként nem hogy jelentősnek, de még észrevehetőnek sem volt mondható a közvélemény számára, most viszont a válaszolók több mint tizede választotta be a „hazánkra különösen veszélyes” problémák közé. A túlnépesedést ezzel szemben alig a hibahatáron tartották néhányan magyarországi gondnak, ami érthető, hiszen épp az ellenkezője, a népességfogyás szerepel a hazai társadalmi témák napirendjén.

Összességében a felsorolt problémakategóriák közül az alkohol–cigaretta–kábítószer és az egészségtelen életmód tűnik lényegesen fontosabbnak Magyarországon, mint a világ egészén, míg a háborúk és az éhezés sorolódik jelentősen hátrébb a rangsorokban.

3. Egyéni cselekvési lehetőségek

Nyitott kérdéseinkre, miszerint „*Mit tehet az egyes ember a globális problémák kezeléséért?*”, illetve, hogy „*?Mit tett Ön ezért összességében?*”, 622-en adtak értékelhető feleletet. A minta több mint 60 százaléka véli úgy, hogy van lehetőség arra, hogy az egyén is hozzájáruljon a világméretű gondok enyhítéséhez. A különböző kategóriába tartozó megoldási lehetőségek 1,60-os fejenkénti átlagszámánál a városlakók (kiemelten a vidékiek), a fiatalabbak, a képzettebbek, a vagyonosabbak, a jól tájékozottak és az elkötelezettebbek adtak még színesebb válaszokat. A vidéki városlakók átlagosan 1,70-et, a főiskolai oklevéllel rendelkezők 1,99-et, a felső jövedelmi kategóriába tartozók 1,83-at, a jól informáltak 1,81-et. Az egyéni cselekvést megnevezni nem tudók aránya különösen magas a legalacsonyabb végzettségűeknél (62,9 százalék) és a személyes közreműködést egyébként sem szívesen vállalók között (68,1 százalék). (Valamennyi rétegtkülönbség $p < 0,01$ szinten szignifikáns.)

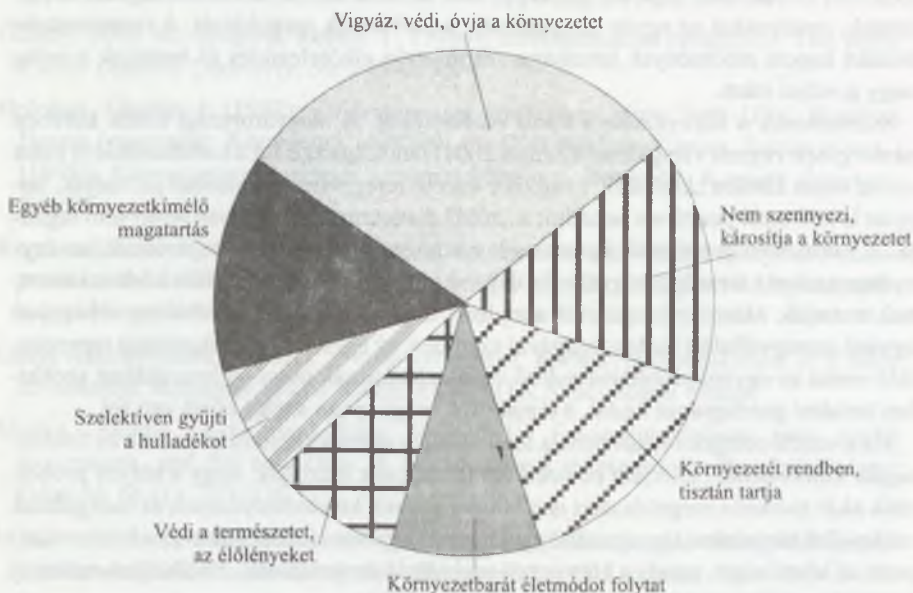
A csaknem ezer válaszelemet a globális problémáknál megismert kategóriacsoporthoz osztva azt találjuk, hogy kiugróan sokan a környezetvédelem területét találják alkalmasnak a személyes cselekvésre. Így nyilatkozott a teljes minta negyede, az egyéni szerepvállalást lehetségesnek látók 40,0 százaléka (eltérése a másodiktól $p < 0,001$). A következő két legtöbbször említett kategória egyrészt a többiek segítése, az odafigyelés és az együttműködés (23,0 százalék); másrészt az adakozás (pénz, élelem, stb.) és a szegények támogatásának különböző formái (17,5 százalék). A teljes minta 8–11 százaléka említi továbbá a káros szenvedélyek elhagyásának lehetőségét, az egészségesebb életmódra való törekvést, illetve a fiatalok tanításának és nevelésének fontosságát, beleértve a példamutatást is. Az egyes megoldás-kategóriák előfordulási gyakoriságok alapján képzett fontossági sorrendjei a társadalmi-demográfiai rétegek mentén nem térnek el jelentősen: a rangsorok szignifikáns ($p < 0,01$) korrelációi magasak (0,667 és 0,949 között szóródnak).

Környezetvédelem

Az egyéni cselekvési lehetőségekre rákérdezve nem csak a legtöbbször, de a legnagyobb változatossággal is környezetkímélő viselkedésformákat neveztek meg a megkérdezettek. Összesen 249-en fejtették ki az egyes ember számára lehetséges tetteket a környezetvédelemben, messze megelőzve az ezt követő „segítés, összefogás” kategóriájának gyakoriságát. A több mint másfél száz különböző megfogalmazásból minden harmadik általánosságban jelezte, hogy „védeni”, „óvni”, „kímélni”, „odafigyelni”, „törődni” kell a környezettel, s felelősi azt, hogy nem szabad „szennyezni”, „károsítani”, „pusztítani”. A leggyakrabban elhangzottak között szerepelt még a szelektív hulladékgyűjtés, a környezetbarát életmód (és fogyasztás), a természet és az élőlények védelme, a környezet tisztán és rendben tartása.

3. ábra

Környezetkímélő egyéni cselekvési lehetőségek említési gyakoriságai

A szociológiai-demográfiai-pszichológiai rétegzettséget tekintve a környezeti problémakörnél is a társadalmi összhangra kell elsősorban felhívni a figyelmet. A férfiak és a nők között nincs szignifikáns különbség. Az egyéni megoldási lehetőségek gyakoriságai tekintetében a fiatalabbak felé, illetve az iskolázottság, a gazdasági státusz, a tájékozottság és a globális problémák iránti elköteleződés növekedésével emelkedő érzékenységet tapasztalunk. A környezetvédő cselekvések említési gyakorisága a felsorolt rétegző változóktól lineárisan függ ($p < 0,001$), szórását (az eta-négyzet értéke alapján) 2,9 százalékban magyarázza a tájékozottság, 3,6 százalékban az elköteleződés és 4,1 százalékban az iskolázottság. Az egyéni cselekvések említésében a jól informáltak között a legmagasabb a környezeti tettek aránya (36,3 százalék), a legjelentősebb rétegzőkülönbséget pedig a saját közreműködés vállalása mentén találunk: az erősen elkötelezettek 35,9 százaléka áll szemben az elköteleződést nem mutatók 14,1 százalékaival ($p < 0,001$ szinten szignifikánsan különböző homogén alcsoportokat alkotnak).

Következtetések

A közgondolkodásban differenciált, és mégis egyöntetű fogalmi rendszer rajzolódik ki a globális problémák absztrakciója köré. Egyfelől a különböző nézőpontok mentén eltérően rendeződnek a súlyos jelenségeket összefogó fogalmaink: más fontos a nagyvilágban és más itthon. Másrészt viszont, azonos fogalmi kategóriákba, kategóriacsoportokba kerülnek a közvetlen és távoli környezet bonyolult jelenségei, s mi több, társadalmi-demográfiai rétegeken átívelő harmóniában teljesen egyforma fontossági rangsorokat alkotnak.

Újra kell gondolnunk azt a közkeletű nézetet, miszerint a világ gondjait illetően az egyes emberek általában úgy érzik, nem tehetnek semmit. A mintában résztvevők csaknem kétharmada látja ezt másképp, s ők konkrét cselekvési lehetőségeket is felvetnek, amelyekkel az egyén támogathatja a problémák megoldását. A reprezentatív mintán kapott eredmények tanulsága szerint erős elköteleződés él bennünk a világ nagy gondjai iránt.

Kiemelkedik a környezetügy iránti érzékenység. A magyarországi elitek körében nemrégiben végzett vizsgálatok (Tamás 2001) tanulsága szerint a kommunikáció mára szinte teljes körűen „kiszökdült”, vagyis a vezető rétegekben mindenhol jól tudják, hogyan is kell erről pozitívan beszélni: a „zöld” diskurzust nyilvánosan senki sem tagadja. A környezeti problémák ismertségét eredményeink részben megerősítik, amennyiben azokat a társadalom gyakorlatilag valamennyi rétegében, széles körben ismertnek mutatják. Másrészt kiegészítik annyiban, hogy az elitek még verbálisan is hiányzó egyéni szerepvállalási hajlandóságával szemben, az egész felnőtt lakosságot reprezentáló minta az egyéni problémaenyhítő viselkedésformák megfogalmazásában szokatlan tartalmi gazdagságot mutat, a témakörök megkapóan széles körét veti fel.

Ha a vezető rétegek olykor nem is felelnek meg maradéktalanul hivatásuk és felelőségük kihívásainak, kiterjedt nemzetközi felmérések igazolják, hogy a súlyos problémák akár radikális megoldásaért is elkötelezett civil kezdeményezések és mozgalmak széleskörű társadalmi támogatottsággal bírnak. Együttes fellépésükre az a közös nézőpont ad lehetőséget, amely a környezeti problémák megoldásaihoz nélkülözhetetlen új szemléletmódban gyökerezik (Mertig–Dunlap 2001).

Irodalom

- Corson, Walter H. (1995): Priorities for a sustainable future; the role of education. The media and tax reform. *Journal of Social Issues* (Winter), 51 (4): 37–61.
- Cooperrider, David L.–Pasmore, William A. (1991): Global social change, A new agenda for social science? *Human Relations* (Oct.), 44 (10): 1037–1055.
- Dunlap, Riley E.–Gallup, George H.–Gallup, Alec M. (1992): *The health of the planet survey, A preliminary report on attitudes toward the environment and economic growth measured by surveys of citizens in 22 nations to date*. Princeton NJ USA: The George H. Gallup International Institute
- Dunlap, Riley E.–Scarce, Rik (1991): Environmental problems and protection. *Public Opinion Quarterly* (Winter), 55 (4): 651–672.
- Fischer György (1992): *Greening of Eastern Europe? 'The health of the planet survey'*, Budapest: Gallup Hungary. Manuscript
- Fischer György (1994): „Zöldülő Magyarország?”, *Környezeti attitűdök 1994 őszén*, Budapest: Magyar Gallup Intézet. Kézirat
- Füzesi Zsuzsanna–Tistyán László (1998): *A környezeti tudat alakulásának elemzése a rendszerváltozás óta eltelt időszakban*. Budapest: BKE (Magyarország az ezredfordulón: MTA stratégiai kutatások, Zöld belépő: EU-csatlakozásunk környezeti szempontú vizsgálata 54.)

- Gallopín, Gilberto C.–Gutman, Pablo–Maletta, Hector (1989): Global impoverishment, sustainable development and the environment. A conceptual approach. *International Social Science Journal*, (Aug.), 41 (3): 375–397.
- Gillroy, John M.–Shapiro, Robert Y. (1986): Environmental protection. The polls. *Public Opinion Quarterly*, 50: 270–279.
- Holohan, Charles J. (1982): *Environmental psychology*. New York USA: Random House (magyarul: Környezeti attitűdök. In Düll Andrea–Kovács Zoltán (szerk.) (1998): *Környezetpszichológiai szöveggyűjtemény*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó)
- Kerekes Sándor–Kindler József (1994): *A magyarok és a környezet 1993-ban? Európai összehasonlítás az Eurobarométer kérdőíve alapján*. Budapest: Környezettudományi Központ Alapítvány
- Lányi András (szerk.) (2001): *A szag nyomában. Környezeti konfliktusok és a helyi társadalom*. Budapest: Osiris Kiadó, ELTE BTK Szociológiai Intézet
- Mertig, Angela G.–Dunlap, Riley E. (2001): Environmentalism, new social movements, and the new class. A cross-national investigation. *Rural Sociology*, (March), 66 (1): 113–136.
- Mészáros József (1996): *Lakossági vélemények, attitűdök a magyarországi környezetvédelem helyzetéről*. Zárótanulmány, Budapest: TÁRKI. Kézirat
- Pataki György (1999): *Vállalati környezettudatosság. A GEMS-HU (nemzetközi felmérés a környezettudatos vállalatirányítás helyzetéről Magyarországon) eredményeinek összefoglalója*. Budapest: Környezettudatos Vállalatirányítási Egyesület
- Oskamp, Stuart (1995): Applying social psychology to avoid ecological disaster. *Journal of Social Issues*, (Winter), 51 (4): 217–239.
- Saegert, Susan–Winkel, Gary H. (1990): Environmental psychology. *Annual Review of Psychology*, 41: 441–477.
- Spogárd, René–James, Meril (2000): Gallup International Millennium Survey. URL: www.gallupinternational.net/survey16.htm
- Stokols, Daniel (1995): The paradox of environmental psychology. *American Psychologist*, (Oct.), 50 (10): 821–837.
- Székely Mózes (1997): *A fogyasztói magatartás, A lélek- és a gazdaságtan alapfeltevései a fogyasztásról*. In Hunyady György–Székely Mózes (szerk.) (2002): *Gazdaságpszichológia*. Budapest: Osiris Könyvkiadó
- Székely Mózes (2002): Világproblémák tükröződése világképünkben. *Alkalmazott Pszichológia*, 4 (2): 5–27.
- Szirmai Viktoria (1999): *A környezeti érdekek Magyarországon. „Fontosabb, hogy megéljünk(?)”*, Budapest: Pallas Stúdió
- Tamás Pál (2001): A magyar elitek környezetvédelmi stratégiái. In Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 2000-ről*. Budapest: Demokrácia Kut. M. Közp. Alapítvány, 400–413.

Vári Anna (1996): *Döntéselemzés, konfliktuskezelés*. Budapest: ELTE TTK

Vári Anna–Vásárhelyi Judit–Szirmai Viktória–Bognár Judit (1997): *Városi közösségekben folyó komplex környezetjavító - tudatformáló programok vizsgálata*. Budapest: BKE (Magyarország az ezredfordulón: MTA stratégiai kutatások, Zöld belépő: EU-csatlakozásunk környezeti szempontú vizsgálata 7.)

Zsolnai László (2001): *Ökológia, gazdaság, etika*. Budapest: Helikon Kiadó

VITA

Tamás Pál

A MÉGÉLT VÁLSÁG, AVAGY VILÁGKÉPEK A SZOCIOLÓGIÁBAN

Hozzászólás a vitához

1. Intézmények

Némedi Dénes írása kiváló szöveg, és időben is jelent meg. Aktuális nemzetközi trendeket közvetít. A szakma oktatói részének életérzését mutatja be (s a tradicionális magon belül ma talán ez a csoport teszi ki a többséget), s a magyar irodalomban is meghonosít olyan kérdéseket, megközelítéseket, amelyek ma a szociológiaelméletet a világban foglalkoztatják. A szakma az írásra élénken reagált. Tulajdonképpen Némedi Dénes írása évek óta az egyetlen olyan szociológiai szakfolyóiratban megjelent dolgozat, amelynek a néhány fős szűkebb szakszociológusként érintett körön kívül is visszhangja támadt. A 2000. évi MSZT közgyűlésen jó hangulatú panelbeszélgetés foglalkozott az írással és a cikket a Társaság 2001-ben az év legfigyelemreméltóbb tanulmányaként ki is tüntette. A Szemlében eddig hozzászólók lényegében ugyanannak a körnek, sőt tanszéknek tagjai, ahova Némedi is tartozik. Számos állítását érdekes szempontokból gondolják tovább, de ugyanazt a nyelvet beszélik, ugyanazt a tudományos világméretet vallják – természetesen bizonyos eltérésekkel – magukénak, amit ő használ. Tőlük eltérően én ezt az oktatói világot kívülről nézem (kurzusaim posztgraduálisak és nem szociológiai tanszékekhez kapcsolódnak), a szociológiaelméletét sem művelem. De tudományszociológiai projektek résztvevőjeként valamelyest képem van más társadalomtudományi területek mozgásairól, itthon és a környező Közép- és Kelet-Európában. Hozzászólásomban ebből a pozícióból jelzek néhány vitapontot. Természetesen ezek nincsenek szigorú rendbe szedve. Az ügy megérné erről az oldalról is a tanulmányyszerű kifejtést, de erre itt most nem vállalkozom.

Nincs vita abban, hogy:

a) A szociológia a 19. században, egy olyan időpontban születik meg, amikor a szocium „nemzeti társadalmakba” rendeződik, s amikor a tudományon belüli alapvető identitások „diszciplínákba” állnak össze. A diszciplínák, vagy tudományágak a különböző megismerési területek fejlődésében változó szerepet töltenek be, a kutatások egy adott időpontjában keletkeznek, majd, mint ahogyan ezt részletesebben is bemutattam, részlegesen, vagy akár egészükben is eltűn(het)nek a színről. Az egyes diszciplínák élettartama ugyanakkor nem állandó. Egyes területeken ezek később jelentkeznek és hamarabb tűnnek el. Másokon akár megismerési, akár az azon a területen működő tudományos intézmények sajátosságaiából következően hosszabb élettartamúak. Következésképpen, miután a diszciplínák kívánatos meglétét, vagy sajnálatos hiányát

egymáshoz nem mérhetjük (élettartamuk nagymértékben csak arra a területre jellemző intézményesedési és tudástermelési tényezők kombinációjától függ), nem eldönthető, hogy a szociológiában a diszciplináris keretekhez kötött tudástermelési mechanizmusok korán, vagy későn indultak bomlásnak, illetve alakultak át. Mihez mérjük, melyik diszciplinát használjuk majd zsinórmértékként? Tudományelméleti válasz itt nincs, ezért teoretikus vitákat erről valószínűleg nem lenne nagyon célszerű folytatni. Gyakorlati válaszok adott helyzetekben és időpontokban persze lehetnek. Adott akadémiai források (kutatási pénz, személyzet, órateher, hallgatószám) elosztásánál adott számú aktor vetélkedik, és itt a diszciplináris keretek, akár Patyomkin homlokzatként is működhetve, bizonyára hasznosak lehetnek. Ha azonban, mint még később részletesebben is bemutatom, a diszciplína felbomlott, itt nem a helyreállítás, hanem a mimikri helyes formáinak keresése, vagy a diszciplína szimulálásának mikéntje válik a releváns tevékenységgé.

b) A szociológia, mint tudjuk, lényegében az egyetemen kívül jelenik először meg és helyét masszívan és elkülönülten az oktatásban csak jóval később, a weimari idők német egyetemén és később Észak-Amerikában foglalja el. A hatvanas-hetvenes évek Magyarországon – nyilvánvalóan más okokból, és egészen más tudománypolitikai helyzetben, de valami hasonlónak lehetünk tanúi – az egyetemi intézményhálózat a kutatóintézetek után jön csak létre (egyébként hasonló sorrendiséget látunk szinte mindenütt Közép- és Kelet-Európában). A hatvanas évektől kezdődően a világban a szociológia a tömegegyetemeken könnyen és olcsón oktatható tárgyként az egyetemi vezetések szemében gyorsan felértékelődik, és a szakhallgatók mellett – használható társadalomrajzot kínálva – egyre több területen háttérismeretként, melléktárgyként is komoly szerephez jut. A nagy egyetemi oktató tanszékek felépülése azonban sehol sem járt máshol az ipari országokban az egyetemen kívüli szociológiai kutatás-tanácsadás intézményi hálózatainak leépülésével. A szakma ott kiegyenlítetten oktató és kutató, akadémiai és gyakorlati problémamegoldáshoz kötött közösség. A rendszerváltás tíz éve ehhez képest a magyar szakma belső szerkezetét átrendezte. A korábbi szakintézeti hálózat (demográfiától munkatudományig, oktatástól ökológiáig) egyes intézményeit felszámolták, másokat szervizszerepekbe kényszerítettek, egy harmadik csoportnak pedig létszámai csökkentek. Mindeközben, ha nem is olyan mértékben, mint ahogy a hallgatószámok emelkedtek, de az oktatói munkahelyek száma is nőtt. E két egyidejű folyamat (az intézetek leépítése és az oktatás felfutása) végül is a magyar szociológiát tipikusan oktatói szakmává tette. Ezen oktatók jelentős része ráadásul nemcsak két intézményben, hanem két városban is tanít. Az ebből következő terheket a tömegoktatás szokatlan és sem konkrét szervezettel, sem az oktatási rendszer szintjén nem végiggondolt megoldásait sokan végül is szakmai és intellektuális világvégeként élik meg. Ezek azonban természetesen egyetempolitikai és nem a szociológia állapotából következő problémák. Egyébként a vita központi magjává váló „*Mi van a diszciplinával?*” kérdés is – ha nem is teljesen, de nagyjából – egyetemi probléma. Az intézetek számára ez sokkal kevésbé lényeges ügy. A tudástermelés ezekben nyilvánvalóan nem-diszciplináris keretekben folyik, a „fakultások vitája” az egyetemeken azonban diszciplinák vetélkedését jelenti.

c) A „megkésétt” diszciplinának, amikor végre beágyazódott az egyetemi környezetbe, nemcsak intellektuálisan kellett tisztáznia viszonyát azokkal a szakmákkal (filozófia, történelem, statisztika, stb.), amelyek közé „befurakodott”, hanem az új szakma

képzési profilját, a kibocsátott hallgatók speciális munkaerőpiaci lehetőségeit illetően is fel kellett térképezni a kialakult helyzetet. E folyamatot alaposan vizsgálva érdekes lehet az intellektuális és a szervezeti határvonalak húzásának párhuzama, illetve az ebben mégis előbukkanó különbségek. A filozófiai „határvidék” problémája elsősorban az egykori államszocializmusban volt érdekes, ahol az első szociológus nemzedék jó része eredetileg filozófus kiképzést kapott. A történészekkel a leírásokból kibontható általános modellek és a nemzetközi összehasonlítás lehetőségei gerjesztettek vitát. A statisztika – emlékszem a nyolcvanas évekbeli hazai szociológiatörténeti interjúmra az alapító nemzedékkel – elsősorban egy ideig szinte erkölcsi kérdésként jelentkezett. Az adatok értelmezésénél, vagy az adatok konfrontációjánál különböző elméletekkel akkor egyfajta szuperortodox felfogás tűnt erkölcsileg egyedül elvállalhatónak (s minden mást spekulációként, publicisztikaként utasított el). Ezeket a vitákat persze a szakma nagyjából a hetvenes évek végén – bizonyos pozícióinak kiépítése után – befejezte. Most, amikor azonban nem az elhatárolódás, hanem a kooperáció lehetőségeit keressük, kérdés, mennyire vagyunk képesek a hatvanas-hetvenes évek sztereotípiáinak meghaladására a szomszéd területekkel kapcsolatos álláspontjaink megfogalmazásánál? Ráadásul az adott időszakban e szomszéd diszciplinák is metodológiájukban átalakultak, újrendeződtek. Ismerjük-e ezeket a fejlődésükből következő újabb lehetőségeket, vagy még mindig a negyedszázaddal ezelőtti formák, alakzatok fedik le az azokon a területeken végbement változásokat?

d) A szociológia a hagyományos bölcsészettudományoktól elhatárolódva, szükségszerűen a saját, a bölcsészekétől elkülönülő munkaerőpiaci vízióknak nagy jelentőséget tulajdonított. Az államszocialista időkben persze, a bölcsészképzés és a tanárképzés nagymértékű azonosításával, a hagyományos filosz kurzusok mellett a bölcsész tanszékek is valamilyen pragmatikus irányba mozdultak. A 89–90-es fordulat után azonban a bölcsész tanszékek jó része már nem ígér világos szakmaprofil, vagy jól körüljárható elhelyezkedési lehetőségeket. E környezetben jelentkezik a szociológiai tanszékek dilemmája. Kövessék-e a többi tanszék, ismerjék be, hogy a képzés jellegeből, illetve a nagy létszámú évfolyamokból következően a korábbi szakmaprofil már nem tartható? A válaszok végül is igenlők, ha itt egyelőre a kapcsolat a képzés és az elhelyezkedés között talán valamivel még mindig szorosabb, mint a nem-tanári bölcsészszakoknál. Kérdés azonban, hogy ez az (egyébként egyre csökkenő) különbség mennyire elégséges a szociológiai képzési egységek legitimációs eszközeként, az egyetemi szervekkel folytatott alkuikban az erőforrások megszerzéséhez?

e) Ebben a helyzetben, a szakmai közösségek a szélesebben vett társadalom- és bölcsészettudományokon belül valamilyen *differentia specifica* felmutatásában voltak érdekeltek. Alapstratégiájuk az elosztási játékokban a másság felmutatása, az egymáshoz képest felmutatott elkülönülés lett. Így épültek ki az egyes „szakmai kánonok”. Ezek természetesen nem paradigmák voltak, hanem olyan oktatási csomagok, amelyek a különbségek felmutatásával az egyetemi adminisztrációnak bemutatták, miért kell az adott területen különböző szakokat és tanszékeket fenntartania. Tehát elsődleges funkciójuk az oktatói munkahelyek megteremtése és védelme volt. A „kánonok” a szociológiában is eredetileg ezt a sémát követték. Lehet, hogy igazságtanul leegyszerűsítve, de a szociológiai alapkánon a világban igen sok helyen ugyanezt a tantárgycsomag-háromszöget jeleníti meg: a szociológiaelmélet története – módszertan (különösen statisztika) – társadalmi struktúra-kutatás. Az utóbbi hivatott bizonyos

értelemben a szociológia sajátos, más diszciplína által nem elemzett tárgyát felmutatni. A hetvenes-nyolcvanas évek magyar szociológiája a strukturakérdést különösen fontosként kezelte. Emlékszem egy dubrovnikai nyári egyetemről Andorka Rudolf előadására a magyar szociológia fejlődéséről. Andorka az adott korszakban a bemutatott szövegben a magyar szociológiát lényegében a kor strukturakutatásával azonosította, és az Andorka–Ferge–Kolosi strukturavítát mutatta be „magyar szociológiaként”. A „kánonnak” ebben az időben máshol része lehetett a térségben a gazdaságszociológia (Oroszországban Zaszlavszkajához kötődően), vagy a politikai szociológia Lengyelországban, illetve a falukutatások Romániában. Azonban minden esetben látható, hogy nincs paradigmáról szó, hanem az adott erőterben a társadalmpolitikai megrendelő, vagy az egyetemszervező, illetve a szakmán belüli meghatározó személyiségek személyes érdeklődéséből következő témák köré rendeződött a bonyolult politikai környezetben kialakuló kutatás. 1989-90 után az általános oktatási kánont és az ahhoz kapcsolódó „nemzeti kutatási profilt” már nyíltan fel lehetett mutatni, de a szakma nem-paradigmákhoz kötött, elméletektől nagyjából független szerkezete lényegében nem változott. A kánon tulajdonképpen kagylóhéj volt és maradt, amelyet különböző szakmai csoportok gyakran eltérő erőterekben önvédelemre használnak.

f) A kagylóhéjak jelentettek ugyan valamennyi identitást, de ez az adott tér társbérlőinek azonosságtudata volt. Közös érdekük volt természetesen a kagylóhéjon belüli együttélési szabályok kialakítása és betartása, de ezt azért mégsem hívnam paradigmának. A hetvenes-nyolcvanas években a szociológiát korábban érzékelő ideológiai előítéletek sok vonatkozásban csak lassan épültek le. Ezért a közös védekezés teremtett valamilyen azonosságtudatot, közösségérzést a „rebellisnek” kikiáltott szakmai közösségen belül (amelynek nagy többsége természetesen csak a társadalomkritika akkor veszélytelenebb változatait művelte). 1989 után azonban az utolsó „kénkönyvok” is eltűntek a szakmából. Megszűnt a politikai céltáblaérzés. Ugyanakkor az eredeti kagylóhéj, mint oktatási csomag, a hallgatók számára azonban mégis egységet jelentett, sőt – hosszú évtizedekig – számukra valamilyen öntőformának is tűnt. Lényegében mára a kánon formálta a szakmát. A szakmai generációváltásokkal, amikor a kánon eredete, kezdeti logikája a maga történetiségében már eltűnt – mert identitások tapadtak hozzá, s mert akkor már a tanításban is abszolútúmként forgalmazták –, végül is nehezen változtathatóvá, modernizálhatóvá vált. De hát, ebben sem különbözik más kánonoktól.

g) Mindebből következően, még a kánon oktatási csomagként, egyfajta professzionális identitásképzőként lényegében valamilyen formában máig megmaradt, az élő társadalmi problémákra, folyamatokra irányuló kutatás már nem tudott vele mit kezdeni, mert az az első pillanattól szükségszerűen „interdiszciplináris” vált, vagyis csak különböző módszertanok együttes használatával megmunkálhatóvá. E kettősséget tükrözi az amerikai kutatóegyetemenek kiépülő rendszer, amelyben a szociológiai tanszék keretei az oktatás szervezeti egységeként funkcionálnak, és az ott alkalmazottak kutatásaikat az egyetemen belüli, a tanszékektől elkülönülten szervezett, lényegében problémaközpontú, több szakmából érkező szakkutatókat összefogó egységekben végzik. Az érintettek oktatóként „szociológusok”, kutatóként azonban „családkutatók”, „környezetkutatók”, stb. Az elkülönülés, lényegében feszültség nélkül, engedélyezi a szakmai közönségen belüli kettős identitást. Ennek elismerése jelentős mértékben feloldhatná azokat a kielégítetlenségeket, vagy zavaros öndefiníciókat,

amelyekről a vitában előttem is szóltak. Ugyanakkor számos esetben a kettősség – ugyan intellektuálisan nem elismerve – a mi körülményeink között is létezik. Hiszen, a kettős és többszörös alkalmazás hazai gyakorlatában nem ritka esetben az egyik betöltött munkakör oktatási és a kánonhoz kötött, míg a jövedelem másik szegmenseit a kollega igazi problémaorientált csoport tagjaként szerzi meg, egész máshol.

h) Ahogy már említettem, a beinduló tömegoktatás (Nyugat-Európában már a hatvanas években, nálunk csak az utolsó öt-hat évben) felrobbantja a „kánonhoz” korábban hozzárendelt munkaerőpiaci szerepeket. És ez azután szükségszerűen aláássa az oktató tanszékek szakmai identitását is. Az eddigi vitacikkekben vizsgált „paradigmaváltás” így felfogásom szerint nem oka, hanem következménye a társadalomtudományi oktatásban ily módon kialakult helyzetnek. A korábbi szociológus-profil két vonatkozásban is elolvad, felpuhul. Szűkebb értelemben a korábnál hétszer–tízszer nagyobb fősza­kos hallgatólétszámok elé valamilyen új szakmai szerepvíziót kell vetíteni, és ennek minőségéről és formáiról egyelőre a vélemények megoszlanak. Tágabb értelemben itt nem az lett a kérdés, milyen a viszony a hagyományos, nagy társadalomtudományok (közgazdaságtan, filozófia, történetírás) és a szociológia között. Hanem az, hogy külön szakmánként, vagy szakként megjelent egy sor olyan professzió, amelynek potenciális gyakorló szerepkészlete teljesen, vagy egészében átfedi a szociológiáét (kulturális antropológus, humán management szakértő, alkalmazott filozófus, kriminológus, közpolitika szakos, és természetesen a kommunikációs szakmák egy sora, sőt részben a politológia is). Ezek és a szociológusok a munkaerőpiacon lényegében ugyanazokért, vagy legalábbis rendkívül hasonló *job*-okért versenyeznek. Ennek valamilyen formában vissza kellene hatni magára a képzés szakmai identitásépítő elemeire is. Azonban ilyesmi még csak nyomokban látszik. A szociológiaoktatás piacai között azonban mindezzel párhuzamosan nagymértékben kiterjed és felértékelődik a szociológusok részvétele általános társadalmi ismeretek közvetítésében, vagyis a nem fősza­kosok képzése. E második képzési ág, az óraszám szerepe, súlya az óraszámokban, és a szociológiai oktatói munkahelyek biztosításában egyre fontosabbá válik, és amennyiben a szakma az ott felmerülő pedagógiai problémákat komolyan veszi, szükségszerűen a kánon háttérbe szorulásához, vagy legalábbis egy attól független oktatási csomag kialakulásához fog vezetni. A szélesebb értelemben vett kánon bomlását úgy hiszem, hogy nagyobb­részt a bemutatott mozgási irányok, s nem azok az egyébként természetesen szintén meglévő elméleti problémák határozzák meg, amelyekről a vitában eddig nagyobb­részt szó esett.

2. Megismerési stratégiák

A diszciplínák szerepének háttérbe szorulását – nemcsak a szociológiában, hanem általában a modern tudományban – aligha érthetjük meg a tudástermelés új formáiról szóló vita néhány eimének áttekintése nélkül. A tudomány meghatározó szervezeti kereteiről folyó vita legújabb hulláma a tudástermelés új formáinak keletkezését jelző koncepciók (mindenekelőtt Gibbons et al. 1994 nyomán) megjelenésével indultak. Egész sor szerző jelezte, hogy a modern ipari államokban a tudástermelés új formája jelentkezik. Ezt Mőd II-nek nevezték, szembeállítva az új tudás előállításának hagyományos, tudományágakba szervezett formájával (ez utóbbit Mőd I-ként jellemezték).

Az új megközelítés alapszövegei szerint az előttünk születő tudástermelési formáció gyakorlathoz kötött (de nem feltétlenül alkalmazott), alapvető kutatási irányultságában transzdiszciplináris, a tudást különböző irányultságú és diszciplináris felkészültségű kutatókból összeálló, nagyobbrészt ideiglenes csapatok állítják elő. Végül a kutatási szervezetek egyre inkább reflexívekké válnak, módszertanuk, értelmezési kereteik és eredményeik társadalmi hatásainak vonatkozásában. Vannak, akik ezt a váltoást közvetlenül is kapcsolatba hozzák a tudomány és a technológia szerepének általános felértékelődésével a nyugati típusú ipari társadalmakban (Stehr 1994). A megközelítés természetszerűen számos vitát vált ki. Mások (Weingart 1997, 1999) az egész kérdésfeltevést normatívnak tartják és a tudománypolitika aktuális PR-jaként értelmezve tudományelméletileg elutasítják. Szerzők egész sora a koncepciót lényegében elfogadja, de azt néhány ponton módosítva a Mőd II. helyett „poszt-normális tudományról” (Elzinga 1995), vagy poszt-akadémikus tudományról (Ziman 1995) beszél. Természetesen az empirikus szociológus egy ilyen vitában (Mayntz–Schimank 1998) mindig rámutat arra, hogy a társadalmi, gazdasági és politikai igények területenként és diszciplinánként eltérő hálózatokon keresztül érkeznek, és ez maga is igen eltérő tudástermelési algoritmusok kialakulásához vezethet és természetesen egyelőre nyitott marad az a kérdés is, hogy a tudománypolitikában ily módon megfogalmazódó prioritások végül is hogyan épülnek át a kutatást belülről irányító célokká, normákká és programokká.

A tudományos tudástermelés paradigmaváltásáról folyó vitában a drámai változásokot hirdető megközelítésekkel szembeni kritika két pontra összpontosít:

a) A változások nem forradalmi jellegűek. A tudománynak korábban is volt komplex problémafeltáró felelőssége és ambíciója. Csak akkor legfeljebb ezeket a jelenségeket másképp nevezték, vagy nem voltak annyira a figyelem középpontjában. Tehát ezek szerint, ha vannak is igazán új momentumok, akkor azok nem magában a tudástermelésben, hanem az arról folyó diskurzusban érhetők csak tetten.

b) A diszciplinák, vagy kutatási területek közvetlen társadalmi érzékenysége drámaian eltér. Míg egyes területeken (például az általunk is említetteken) valóban átrendeződik a finanszírozás és a számonkérés rendje, és más szerkezetekbe áll össze a kommunikáció is, addig alapvető tudományágakban (például a csillagászatban, vagy a nagy energiák fizikájában) ennek az izgalomnak nyoma sincsen. Tehát ott minden valószínűség szerint fennmarad a régi diszciplina szerkezet, de ugyanakkor kiválnak új területek és azok kutatóközössége akár új diszciplínákba is rendeződhet, azonban ez a belső átrendeződésből, s nem valamilyenfajta társadalmi probléma hirtelen akuttá válásából következik. A diszciplina szerkezet sohasem állandó, a területek szétválása és összeolvadása a kutatás dinamikájából szervesen következik. A rekombináció a tudományfejlődés egyik alapformája.

A vitát empirikus kutatásokkal lehetne csak eldönteni. Aligha vitatható azonban, hogy a tudomány belső dinamikája és a külső környezet változó igényei más és más pályán mozognak, és hogy a különböző tudományterületek kutatási hagyományaiból, a felhalmozott tudás és szakértői tapasztalat állagából és a tudományterület társadalmi, illetve tudománypolitikai státuszából következően itt igen eltérő helyzetekkel találkozhatunk. Az önmagában, hogy a klasszikus tudománypolitika hagyományainak megfelelően kijelentjük, a sikeres kutatás jutalma a szakmai reputáció és az új kutatástámogatási aktus (elnyert pályázat), a gyakorlati tudománypolitika szempontjaiból

nem lesz elegendő. Hiszen, a munkaszervezet legváltozatosabb formái és az egyes diszciplínákban kialakult kommunikációs formák nagymértékben meghatározzák, hogy végül a reputáció és az új források milyen kombinációi, milyen körülmények között, kiket jutalmaznak.

A tudománypolitika-kutatás aktuális metodológiai dilemmái közül talán a fentiekből következően a legfontosabb annak tisztázása, hogy e megfigyelt jelenségek milyen mélyen alakították máris át a kutatás intézményrendszerét, illetve egyáltalán, hogy milyen mértékben képesek annak lényegi átformálására. Vajon valóban végbement, s ha igen, mely területekre terjedt ki a váltás a hagyományos tudományági és intézményi szerkezetben zajló MÓD I. és az újat jellemző MÓD II. között? A *New Production of Knowledge* iskola képviselőivel: Gibbons-szal, vagy Nowotny-val szemben például Weingart (1999) úgy véli, hogy a változások a tudástermelés stratégiájában vagy nem drámaiak, vagy ha igen, akkor a szerkezetváltás nem a tudástermelés magjában, hanem csupán annak peremén jelentkeznek. A technológiai hatáselemzés, vagy a komplex környezetkutatás különböző változatai ugyan – felfogása szerint – nem periferikus jelenségek abban az értelemben, hogy a tudomány külső kontúrjainak átalakításával (fuzzy-vá tételével) a tudomány egészének alakításához is hozzájárulnak, a tudományos kutatás hagyományos magterületeinek (a fizika, a kémia, vagy a matematika tradicionális diszciplínáinak) működésére azonban mégsem hatottak. De igazán nem is az a kérdés, mely (al)diszciplínák „keveredtek bele” ezekbe a változásokba, s melyek nem, hanem az, hogy a tudomány, mint intézmény működését meghatározó alarendszerek: a diszciplínák, mint olyanok hálózatát és a tudományon belüli minőség-, jutalom- és előmeneteli rendszereket vajon miért nem érintették a tudástermelés társadalmi környezetében mégiscsak végbement változások? De e kérdés előtt talán azt is vizsgálnunk kellene, vajon a kontrollmechanizmusok tényleg érintetlenek, ahogyan azt Weingart állítja, vagy valami itt is elkezdődött a nyilvánosság különböző formáinak megjelenésével, a közentellektüel szerepének kiépülésével, a média megjelenés felértékelődésével a kutatói elit külső kapcsolati tőkéinek működtetésénél, vagy a kutatási források egyre nagyobb hányadának elosztásának a hagyományos tudományos testületeken kívülre kerülésével?

Az utolsó években egy ideig a tudományszociológiában meghatározónak tűnő konstruktivista megközelítések hangsúlyozták, hogy a tudományos tudás előállításánál a gyakorlati és szituációs logika, és nem a tudomány univerzális normái, vagy intézményi kényszerei a meghatározóak (Knorr-Cetina 1981). A tudományos tudás előállítása a napi kutatási gyakorlatban ily módon analitikusan nem különböztethető meg azoktól a procedúráktól, amelyeken keresztül az adott tudást a tudományon kívül fogják forgalmazni. A kutatás intézményi környezetében bemérhető különbségek ezért elsősorban szélesebb értelemben politikai aktusoknak tűnnek, és ebből következően a hatalmi viszonyok és a hozzáférhető források kapcsolatrendszerében elemezhetőek (Latour 1987). A szakmai elismerés szabályzó értéke ott jelentkezik, hogy a kutatók különböző kognitív preferenciákat és szakmai érdekeket fogalmaznak meg, amelyek a pillanatnyi kutatási gyakorlat szervezeti vonatkozásait és az adott területen érvényesülő intellektuális érdekeket egyaránt le fogják képezni. A kutatás intézményi-szervezeti rendje és a tudástermelés folyamatának eltérő szerkezete az adott kutatási programban olyan eltérő pályákat produkál, amelyek az állandóság és a változás világosan leírható típusaiként lesznek felmutathatók. Ebből következően módunk van

arra, hogy egyfajta aktorközpontú modellel vizsgáljuk a tudástermelés folyamatainak mintázatát. Alkalmasnak tűnik itt a Kölnben kidolgozott aktorközpontú intézménykutatás (AKI) bevezetése is. Ezt a társadalmi rendszerek önszervezését és politikai irányítását összekapcsoló megközelítést az említettek egyébként az innovációra és az alkalmazott kutatás néhány területére alkalmazták.

Az AKI értelmezési keretében az intézményeket olyan szerepek hálózataként értelmezzük, amelyek a meghatározó szereplők kompetenciáit és az általuk elérhető erőforrások lehetséges felhasználását összerendezik és személyes célokban és programokban megjelenítik. Az adott programok forrásainak ellenőrzése itt kollektívan is lehet, s ily módon az egyéni akciók kollektív céloknak alárendelődhetnek. Analitikus szempontból a hálózatok, amelyekbe az egyének tagozódnak, végül kollektív, vagy összetett szereplőkként is felfoghatóak (a formális szervezetek is ilyenek). E felfogásból következően vizsgálatainkban a kutatási szervezeteket független változóként foghatjuk fel és a kutatás irányai és eredményei lesznek ehhez képest a függő változók. Ezt a nyelvet használva a kutatási szervezet és a kutatás gyakorlata közötti kapcsolatot két köztes változó befolyásolja. Az elsőbe a kutatási szervezeteket fenntartó gazdasági és politikai aktorok olyan viszonyokat értenénk, amelyek a külső igényeket rá tudják vetíteni a tudományon belüli döntési folyamatokra. A második ilyen csoportot azok a belső döntéshozatali folyamatok alkotnák, amelyek a külső imperatívákat vagy beépítik a kutatás gyakorlatába, vagy azoktól épp ellenkezőleg, a kutatást megpróbálják megvédeni, vagy elszigetelni.

Ebben a felfogásban a kutatási szervezeteknek három ideáltípusát írhatjuk le. Ezeket Tudáskereső, Szerződéses Kutató, és Tudásszolgáltató szerepekben próbáljuk megragadni. A Tudáskereső szervezetek egyszerre biztosítják az adott akcióhoz szükséges források hozzáférhetőségét és a szervezeti célok és prioritások meghatározásának függetlenségét is. Az ilyen szervezeteknek általában nincsenek közvetlen külkapcsolataik a gazdaság és politikai gyakorlattal, és ebből következően az ilyen intézményekben nem is azonosíthatók be különösen erős próbálkozások arra, hogy az ilyen kutatószervezetek döntéshozatalára a külső igények vagy várakozások valóban hassanak. Egyéni kutatási és más intellektuális céljaikat e szervezetek tagjai az egyébként rendelkezésükre álló térben autonómmá alakíthatják. Lényegében ez a klasszikus akadémiai közeg és tulajdonképpen itt mozgatja a kutatókat az egyéni tudományos reputáció elérésének programja jegyzett publikációkon keresztül a legvilágosabban. A kritika e modell kapcsán jelentkezik a legvilágosabban. Vagy másképpen fogalmazva, az új tudástermelési modellek másságukat ehhez viszonyítva határozzák meg.

A Szerződéses Kutató is rendelkezik formalizált és kívülről elismert autonómiával, de egy fokig mégis függ kutatási eredményeinek egyfajta piaci értékesítésétől. Ez nem okvetlenül jelenti mindig közvetlenül alkalmazható tudáscsomagok azonnali értékesítését, de jelent egy olyan kapcsolathálót, amelyben a külső társadalmi környezet számára viszonylag könnyen beépíthető, és annak önmeghatározását, világképét, saját programalkotó képességeit gyarapító tudást szállít a kutatószervezet. Az ilyen formációkban természetesen a külső igények (szándékosan nem egyszerűen megrendelésekről beszélünk) az előző modellnél erősebben strukturálják az adott kutatószervezet belső rendjét. A függőségek lehetnek itt pénzügyiek és ad hoc jellegűek. De létezhetnek olyan intézményi megoldások is, amelyek ezt a társadalmi gyakorlathoz kötődést szervezeten belül is megfogalmazzák.

A Tudásszolgáltató kutatószervezetek belső autonómiája általában nem létezik, vagy csak nagyon redukált. Itt egyfelől a másik két modellhez képest a külső pénzügyi függőség is sokkal erősebb és a kutatási célok és tartalmak meghatározására is sokkal közvetlenebb hatással van a külvilág: itt valódi megrendelőkkel és végrehajtókkal találkozunk. Ez a szervezeti trend magától értetődően kevesebb helyet hagy az egyéni ambíciókból következő kutatási ötletek kivitelezésére.

Nyilvánvalóan mindhárom kutatási szervezet típusnak vannak valódi, tevékenységében meghatározó módon az egyik ideális modellt megvalósító változatai. A korszak kutatásszervezési újdonsága azonban vitathatatlanul e három modell keveredése lesz. Esetlegesen és véletlenszerűen megjelenhetnek a fundamentális tudástermelés sejtjei a csökkent autonómiájú kutatószervezetekben is. Az uralkodó trend azonban nem ez, hanem inkább a fordított irányú mozgás lesz. Vagyis, a klasszikus akadémiai szervezetekben jelenik meg a másik két szerep is. A modellváltást a hétköznapiakban megélt kutatók és kutatásvezetők mindezt elsősorban forráshiánnyal, vagy az állami szerepvállalás visszafogottabb modelljeinek előtérbe kerülésével magyarázzák. S a szervezeti és finanszírozási változások mögött elsősorban a tudástermelés és hasznosítás társadalmi modellváltása áll. Az empirikus tudomány-szociológia szintjén ragadhatóak meg ezután azok a szerepegyüttesek, amelyek diszciplinánként és nemzeti külsős megrendelő együttesenként eltérő módon az egyéni kutatói stratégiákat módosítani fogják. Az igazán érdekes elméleti kérdés azonban itt az lesz, hogy a három modell részleges szervezeti integrációja végül is milyen hatással lesz a tudástermelés belső szabályozására.

A napi tudománypolitika szintjén növekszik a különbség az akadémiai-egyetemi kutatás szükségszerűen heterogén volta, és az erről nagyon gyakran tudatosan tudomást nem vevő kifelé irányuló retorikája között. A Tudáskereső rendszerek, miközben szervezetenként egybeépülnek a másik két típussal, (kétségbeesett?) erőfeszítéseket tesznek autonómiájuk korábbi szintű megőrzésére. Ez az autonómia azonban egy homogén, kizárólag a kutatás belső dinamikáját elismerő policy és jutalmazási rendszerhez kapcsolódott. Az új hibrid, „poszt-akadémiai” intézmények azonban minél inkább hibridek, annál inkább erősebben tesznek – magától értetődően – úgy, mintha nem lennének azok. Hiszen a hibrid formák ugyan nemcsak forrásokat, hanem társadalmi hatásvédelmet is hoznak, de reális korlátozó fenyegetést is jelenthetnek a korábbi autonómia programoknak. Az akadémiai-egyetemi kutatáspolitikai „verbális kétlelkűsége” így egy szinten szükségszerű, hiszen a források, a hatások és az autonómia valami egyensúlyát kívánna e kutatószervezetek számára megfogalmazni.

Ha felületesen is, de már eddig is tettünk kísérleteket hazai tudományos tudástermelés néhány fontosabb színterének a MÓD I. – MÓD II. átmenet szempontjából. A problémaorientált kutatások táborába tartozó szerzők hangsúlyozzák, hogy a nyugati, alapvetően egyetemi rendbe szerveződött kutatásban is az új tudás előállítása egyre távolabb kerül az egyetemről, s annak fő „termelési pontjaivá” egyetemen kívüli kutatási hálózatok, intézetek, tanácsadó cégek, ipari laboratóriumok válnak. A magyar kutatási szervezet korábban, mint közismert, az egyetemeken kívül működtette legütöképesebb egységeit. Ezek egy része megsemmisült, és az egyetemi kutatás, mint közismert, a kilencvenes évek magyar tudománypolitikájának leginkább támogatott szektorává vált. E kiemelt támogatás inkább mikroszintű személyi informatikai ellátásjavulást, külföldi tanulmányutakat és a fizetések szerény mértékű javítását jelentette. Kiugrásra

alkalmas műszerkapacitást, vagy a széttöredezett tanszéki, intézeti szerkezetet radikálisan meghaladni képes kutatási környezetet szinte sehova sem telepítettek, tehát legalább is tudománypolitikailag megragadható szinten a kutatási feltételekben áttörésről szinte sehol sem lehet beszélni. Sőt, a kiépülő felsőoktatási támogatási rendszer központi célfüggvényévé az adott egységen belül elérhető maximális hallgatószám vált. A jelenleg foglalkoztatott oktatóállomány védelmében bevezetett kiegészítő terhelésből is következnek anomáliák. A gyakran valóban a helyszínen rendelkezésre álló szellemi erőforrások és autentikus hallgatói érdeklődés nélküli doktori programok elszaporodása, a belső oktatói terhelés érdekében a más tanszékektől átvehető, vagy külső akadémiai szakértők által oktatható programok csökkenése az interdiszciplinaritás állandó hangsúlyozása mellett, igen sok helyen befelé fordulást jelent.

Az egyetemen kívüli kutatási szektorok közül a hagyományos ipari kutatás (és itt nem csak gyártmányfejlesztés folyt, hanem igazi problémaorientált projektek is léteztek), mint köztudott, korábbi formájában csak romokban maradt meg, és a multinacionális vállalatok közül csak néhány telepített ide fontosabb kutatási laboratóriumokat. Az akadémiai hálózatból pedig úgy látszik, még mindig a nagy természettudományos intézetek minősíthetők a magyar és a nemzetközi tudomány legfontosabb összenövési pontjainak (ez egyébként az EU pályázati statisztikákból meglehetősen világosan látszik). E kutatói bázis azonban csak igen kis részben (például az informatikában, a növénynevelésben és néhány biotechnológiai részterületen) kötődik a MÓD II. típusú tudástermelés valamilyen formájához. A többiek klasszikus diszciplináris alapkutatást végeznek (ez természetesen nem jelenti, hogy ott nem formálódna új területek, de ez a fentiek értelmében külső hatásoktól szinte függetlenül zajlik). A tudománypolitika láthatóan, egyelőre a diszciplináris hálózat, a MÓD I. típusú kutatás intézményeinek helyreállításával van elfoglalva. A MÓD II-nek csak azért nem kell különösképpen erőszakosan magának utat törnie, mert a tudománypolitikának nem voltak igazán komoly eszközei a klasszikus hálózat rekonstrukciójára. Az ipari kutatás az egyetemeken, vagy a szűkebben vett tudománypolitikán kívülről érkező megrendelések az akadémiai intézetekben természetes részben máris elbontották a klasszikus tudományos elit ellenőrzési lehetőségeinek egy részét. A MÓD I. tudástermelő rezsimben működő intézmények elitjének egy része még abban reménykedik, hogy itt valamilyen, a pénzügyi nehézségek áthidalását szolgáló ideiglenes szervezeti megoldásokkal kell együtt élnie, és hogy a helyzet jobbra fordulásával majd végre ki lehet kergetni a kufárokat a templomból. Feltételezzük, hogy e várakozások nem teljesülnek. Azt hiszem, csalódnuk kell. A hidegháborús konfrontáció évtizedei abból a szempontból is kivételesek voltak, hogy az állam szinte teljesen hajlandó volt magára vállalni a big science fenntartási költségeit. De miért vállalna azt magára békeidőben? Nem is teszi, ezért – ha kizárjuk annak elvi lehetőségét, hogy az 1945 után kiépült big science intézményrendszer okafogyottként leépül – tartósan be kell rendezkedni a duális (a diszciplináris és a problémaorientált) kutatás együttélésére. Természetesen érdekes tudományelméleti és politikai szociológiai kérdéseket vet fel annak a vizsgálata, milyen hatással lehet a projektek tartalmában, a kutatási módszertanokban a legfontosabb kérdések megfogalmazásában annak, hogy e két eltérő indíttatású és világmérvű működésmód gyakran ugyanazokon a szervezeteken belülre kerül. A magyarországi egyetemi és akadémiai kutatási rendszerrel kapcsolatos elmélyültebb szociológiai kutatásnak minden bizonnyal ez lehet majd a következő években a tárgya is. Ebben sem

leszünk unikálisak, ilyen kettős szerkezetben működnek majd a nagy európai akadémiai rendszerek is. De mindenesetre a nálunk, e vonatkozásban észlelhető folyamatok nem lesznek marginálisak, nem az elmaradottságból, vagy szegénységből következnek, hanem igazodnak a kutatási rendszerek fejlődésének nagy nemzetközi trendjeihez. Más tudástransfer szervezetek (társadalompolitikai háttér intézmények, tudományos parkok, transzfer irodák) nemcsak nálunk, máshol sem tűnnek olyan erősnek, hogy komolyabb kikristályosodási pontjává váljanak a hazai MÓD II-nek.

Ezzel együtt feltételezéseink szerint a magyar kutatási rendszerben egyelőre a transz-diszciplinaritásból kevés látszik. Nálunk még a Whitley (1984) által már jelzett klasszikus diszciplináris keretek bomlása is csak részben jelentkezik. Mindenesetre olyan területeken, ahol a diszciplinák viszonylag későn alakultak ki, vagy honosodtak meg nálunk – például a szociológiában –, a hagyományos diszciplináris dobozok kevésbé tudtak ellenállni, s a folyamat ezért előrehaladt.

Néhány fontosabb területen (klímakutatás, bioetika, stb.) a transzdiszciplináris projektek szervezését egyébként egyre nagyobb mértékben nemzetek feletti, vagy magukat másként globálisnak nevező szervezetek vállalják magukra. Így elvben olyan kutatástámogatási, irányítási rendszerek is kiépülhetnek, amelyekben a helyi és részben nemzeti kutatásfinanszírozás nagyjából diszciplináris. A globális projektek és a nemzetiék jó része viszont már transzdiszciplináris lesz.

3. Retorikák

A szociológia válságáról, illetve annak végéről hirdetett nézetek mindeközben nem esnek egybe a szakma állapotát jelző indikátorok (létszámok, pénzek, publikációk) mozgásával. Az újabb vitákat indító paradigmatis Gouldner monográfia 1970-ben jelenik meg, amikor a szociológia felfutó szakaszában van és Lemert (1995) *A szociológia a válság után* című munkájában jelzi, hogy a válság még nem ért véget, de hát ő így is jelzi a lehetségeset és a kívánatosat. Következésképpen, az összes jelzett szerkezeti problémán túl, a szociológia válságáról értekezők száma egy nagyságrenddel meghaladja a – más jellegű, de nem kevésbé akut válságtól szenvedő – közgazdaságtant, vagy politológiát temető dolgozatokét. Ezért érdemes lenne – nem itt, hanem egy komolyabb szövegben – körüljárni, mi készíti a szociológusokat más társadalomkutatónál jobban, vagy határozottabban a válság felmutatására. Anélkül, hogy itt egy óvatosan megfogalmazott hipotézisnél tovább mennék, feltételezem, hogy ez a sajátos szociológiai önreflexió jelentős részben a szaktudósi és közértelmiségi szerep ellentmondásos és befejezetlen szétválasztásával, a társadalmi konfliktussal, mint a szociológia sajátos tárgyával és a szociológusi életutakba szervesült nem-akadémiai életpálya elemek jelenlétével függhet össze. Különböző mértékben e problémák persze más diszciplinákban is jelentkeznek. De ilyen erősen összekapcsolódva és intenzíven azonban, a modern szociológián kívül, csak elvétve fedezhetők fel.

A szociológián belüli szaktudományi és világmegváltó elemek viszonyáról már könyvtárakat írtak, ezért itt én sem általában, hanem csupán a rendszerváltás és a kilencvenes évek magyarországi erőterében megfogalmazódó részfeszültségekről szeretnék szólni. Úgy tűnik, hogy a szociológiában, illetve a szociológus közösségben jelenlévő társadalmi reformer potenciált leginkább háromféle helyzet mozgósítja: a.) a

jóléti állam racionalizálási programjai, b.) az értelmiségi közbeszédben „kiáltó igazságtalanságnak” tartott jelenségek kumulálódása a szabad beszéd valamilyen szintje által meghatározott kommunikációs helyzetben, c.) a forradalmi, vagy forradalminak hitt konfliktusok, amelyek a társadalomkutatót az értelmiségi kommentátori, tanácsadói szerepből esetleg valódi döntéshozó pozíciókba lökhetnek át. 1988–90 között a szociológián belüli utolsó nagyobb arányú közszereplés-vállalás idején a.)-ről ugyan nem volt szó, de a szakma többsége b.) és c.) egyidejű jelenlétét azonban hitte és észlelte. Mintegy 1992-93-tól kezdve a szakmai közösség úgy vélte, hogy c.), vagyis a forradalmi helyzet elmúlt anélkül, hogy neki előzetes reményeivel szemben ahhoz bármi köze lehetett volna (voltak, akik maga a c.) valamikori meglétét is tagadták, de ez a cikkbéli összefüggések szempontjából most mindegy). Az a.) program világos kontúrajai nem jelentek meg. Maradt a b.) programelem „permanens felháborodása”. Önálló közéleti szerep működtetéséhez azonban ez – legalább is a kilencvenes években – nem volt elég. A társadalmi szereplehetőség azonban nem is szűnt meg teljesen. Feltevésem szerint, az így kialakuló feszültség – a lehetőség nem kerül le a napirendről, de nem állnak rendelkezésre olyan szélesebben vett erőforrások (az anyagiak és szervezeti mellett közfigyelmiek, kapcsolatiak és státusz-elemek), amelyekkel azt igazán meg lehetne valósítani – nagyobbrészt innen ered. Az érintett szakmai közösség valamilyen mértékű és formában megjelenő frusztrációja ezért nem meglepő. S mert a szakmán belül ugyan éppen érvényes életpályaprogramok szintjén az inkább szaktudományi és a nagyobbrészt társadalomreformer szerepek szétváltak, önképekben, mentalitásban, a szakmai életút egészére megfogalmazott szerepegyüttesben azonban nem, vagy legalább is nem teljesen: a feszültség állandósult.

A válságdiskurzust a szakmán belül erősítette a társadalmi konfliktus kiemelt szerepe a kutatás tárgyaként is. A magyar szociológia magát, mint már más összefüggésben is ezt jeleztem, a hatvanas-hetvenes években az egyenlőtlenségek szociológiájaként fogalmazta meg. A nyolcvanas, s részben a kilencvenes évek kutatása nem a társadalomszerkezet egyenlőtlenségeit, hanem az egyének és csoportok számára kiegyensúlyozatlan, befejezetlen, vagy anti-equilibrium helyzeteket vizsgálta. A változás nyilvánvalóan e helyzetekben ragadható meg a legplasztikusabban. E konfliktusközpontúságnak jelentős hatása volt a szakma nyelvére, témaválasztására és témaprezentációs stratégiáira is. A kilencvenes évek első felében még különösen fontosnak tűnő megrendelések is ezt a diskurzust erősítették. A kilencvenes évek közepén részben a magyar államigazgatás stabilizálódásával, részben a régióban megjelenő EU-forrásokkal, s főleg Magyarország nemzetközi szervezetbeli tagságából következő feladatokkal ismét megjelennek ugyan a policy feladatok, de ezek tömege, összekapcsoltsága és intézményi kiépítettsége még kezdetleges. Ezért nem képesek a konfliktus diskurzus helyett egyfajta cselekvésorientált folyamatértelmezési beszédmód helyzetbe hozatalára. Az ily módon továbbra is meghatározó társadalmikonfliktus-„szemüveg” azután visszahat a szakma önképére is és saját helyzetét is ezen a nyelven fogalmazza meg. S mert tapasztalatai szerint a társadalmi konfliktusokat nem sikerül megoldani, s legjobb esetben is csak az azokkal való együttélés valamilyen elviselhető szintjét tudják csak a résztvevők kialakítani, e kép válik a szakmai önértékelés központi elemévé. Vagyis eszerint, egy permanens válságban lévő társadalom elé egy permanens válságban lévő szakmai közösség tár tükröt.

A szociológia kilencvenes évekbeli megzavarodott önképére nagymértékben hatott a társadalmi figyelem átrendeződése. Erről a vitában az eddigi hozzászólók különbözőképpen vélekedtek. Itt többfajta kérdést is érdemes lenne jelezni. Először, a megszólalók, de a szakma érettebb nemzedékei általában is, a hatvanas-hetvenes évek magyar társadalmának a szociológiával kapcsolatos reakcióit tartják „normálisnak”. A szociológia, vagy annak legismertebb képviselői adatokkal felszerelt kritikai tudományként lépett akkor a színre, és az államszocializmus uralkodó ideológiáival szembeni esetleges elutasítás vagy tiltakozás szóba jöhető módszerei között egy pillanatra az egyik tűnt a leghatékonyabbnak. S mert a szakma jelenlegi intézményi irányítói nagyjából ebben az időszakban, vagy inkább annak végén indultak, számukra ez a kivételes helyzet tűnik – tulajdonképpen magától értetődően – normálisnak. Ráadásul abban az időben szinte minden empirikus fogantatású előzetesen meghatározott normatív kereteket elutasító, vagy bíráló társadalomkutató projektet „szociológiának” hittünk, így a diszciplína lehetőségeiről kialakított kép e vonatkozásban is túlzottnak tűnt. Ma már tudjuk, a nyugat-európai és főleg az amerikai szociológiai tanszékek ezen akkor szociológiának hitt téma- és módszertani nyalábon belül csak egy szűkebb spektrumot jelenítenek meg (és számos még ma is társadalmi vitákat kiváltó téma művelése egyszerűen ezen a szociológián kívülre került). Tehát amit megélünk, az valószínűleg nem válság, hanem maga a normalitás.

A társadalmi figyelem különböző formái így is élnek. Az érdeklődés nem illant el, személyes tapasztalataim szerint olyan államigazgatási íróasztaloknál, politikai műhelyekben, ahol ránk szociológusokra két évtizeddel ezelőtt még közvesztélyes, de nem hozzáértő hablatyolókként tekintettek, ma a szociológiáról mint hasznos, cselekvési alternatívák kialakításánál akár megvilágító erejű diszciplináról beszélnek. Hitem szerint ebben a hangulatváltozásban a szakma szaktudományos eredményei önmagukban elengedhetetlen, de mégiscsak másodlagos elemek. A jelenlegi „felhasználói” piacot úgy vélem, elsősorban két elem határozza meg. A közszereplők számára itt többnyire nem adatszolgáltatók, hanem nyelvteremtők, terminusbiztosítók vagyunk. Az alkalmazó, a partner nem csak számokra kíváncsi (adott munkafázisokban, adott körülmények között persze azokra is), hanem mindenekelőtt arra a nyelvre vevő, amelyet a szociológia kínál neki. Az ilyen irányú érdeklődés pedig elsősorban a médiumokon keresztül közvetített szociológia eredménye, vélekedjünk akárhogy is az ott megjelenő szereplőkről, nyelvhasználatokról, vagy ismereteik megalapozottságáról. Másik oldalról, ez az érdeklődés megjelenik az igazgatásban, ahol a multinacionális vállalatoktól a nagyvárosok önkormányzatáig mégiscsak nő a világba kapcsoltság, s a szereplők lassan belátják, ahhoz, hogy ebben az erőterben mozogni tudjanak, nekik is, mint nyugat-európai partnereiknek, elemzésekre van szükségük. Belátom, hogy ez a figyelem a szakma különböző szegmensei, személyei és intézményei iránt egyenlőtlenül jelenik meg. És az is nyilvánvaló, hogy az oktatással túlterhelt kollegáknak a szakmán belül mindebből aránytalanul, s talán méltánytalanul kevés jut. Valamennyi társadalomkutató szakman belül azonban kialakultnak a hajlamoknak, tudatos döntéseknek, az érintettek mentális stratégiáinak megfelelő életpályák, ahogy máshol is. Más jegyzi – sokszor kolostori nyugalomban, talán elszigetelten – a nagy víziókat, és más a soron következő EU miniszteri értekezlet előkészítéséhez szükséges *survey* koordinátora. A francia és a német társadalomkutatásban van négy-öt meghatározó teoretikus, aki ugyanakkor vállaltan közszereplő is. Az angolszász világban, mint ez közismert, sok-

kal ritkább. A kelet-közép-európai értelmiségi természetesen inkább a német, francia modell helyi változatait akarta mindezidáig megélni, de hát végső soron a nyolcvanas évek óta a magyar szociológia mintái angolszászok. PhD iskoláink, szűkebben vett szakfolyóirataink, módszertani programjaink sok vonatkozásban – legalább is a kiáltványok szintjén – határozottabban amerikai mintákat követnek, mint a hasonló nyugat-európai szociológiai intézmények nagy része. Ebben persze semmi meglepő sincs, hiszen a nyolcvanas évek elejétől-közepétől éppen amerikai intézményekben, ottani ösztöndíjak vendégoktatói pozíciók rendszerén keresztül történt a jelenlegi intézmények élén állók szakmai szocializációja. Ezzel ismét nem lenne semmi baj. Sőt. Azonban akkor most, mi a helyzet a társadalmi szerepigénnyel? Házon belül angolszász mintákat követünk, majd az ezekhez elengedhetetlen tweed zakókban azért tipikus kelet-európai értelmiségi tv-kerekasztalokon is szeretnénk szónokolni? Van, aki ezt elmentmondásként, van aki szerves szerepként éli meg. Én itt csak azt jelezném, hogy a különböző mentális hagyományokból összeálló új értelmiségi szerepek természetesen tartalmazhatnak belső ellentmondásokat, s akár meg is oszthatják a szakmát.

Összefoglalva, a szociológiának most egyszerre kellene intézmény- és munkaerőpiacszervezési, episztemológiai és társadalmi szerep konfliktusait nem megoldani, de legalább kezelni. Ezek egy része összefügg, más része szociológián kívüli társadalmi változásokból vezethető le. Ha e nehézségeket a „válság” fogalma segít kezelni, akkor tölem akár „krízisről” is beszélhetünk.

Irodalom

- Elzinga, A.–Jamison, A. (1995): *Changing Policy Agendas in Science and Technology*. In Jasanoff, S. et al. (eds.): *Handbook of Science and Technology Studie*. London: Sage
- Gibbons, Michael et al. (1994): *The New Production of Knowledge: The dynamics of science and research in contemporary societies*. London: Sage
- Knorr-Cetina, Karin (1981): *The Manufacture of Knowledge: An Essay on the Constructivist and Contextual Nature of Science*. Oxford: Pergamon Press
- Latour, Bruno (1987): *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers through Society*. Cambridge Mass: Harvard University Press
- Lemert, Charles (1995): *Sociology: After the Crisis*. Boulder: Westview Press
- Mayntz, R.–Schimank, U.–Weingart, P. (eds.) (1998): *East European Academies in Transition*. Sociology of the Sciences Library, Dordrecht/Boston/London: Kluwer Academic Publishers
- Stehr, Nico (1994): *Arbeit, Eigentum und Wissen. Zur Theorie von Wissensgesellschaften*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Weingart, Peter (1999): Neue Formen der Wissensproduktion: Fakt, Fiktion und Mode. *TA-Datenbank-Nachrichten*, 8 (3-4): 48–57.
- (1997): From ‘finalization’ to ‘Mode 2’: old wine in new bottles?, *Social Science Information*, 36 (4): 591–613.

– (1997): Interdisziplinarität – der paradoxe Diskurs. *Ethik und Sozialwissenschaften*, 8 (4): 521–529.

Whitley, Richard (1984): *The Intellectual and Social Organisation of the Sciences*. Oxford University Press

Ziman, John (1994): *Prometheus Bound: Science in a Dynamic Steady State*. New York: Cambridge University Press

SZOCIOLÓGIA EGY EREDMÉNYES ÉVSZÁZAD UTÁN ÉS EGY EREDMÉNYES ÉVSZÁZAD ELŐTT?

Replika Némedi Dénes tanulmányához

Némedi Dénes tanulmányának középpontjában az elmúlt évszázad pozitív mérlege után a szociológia jövőbeni fejlődésének kérdése áll. Erre a kérdésre létezik már a szakirodalomban néhány óvatos válasz, idéz is érveket ellene és mellette, de végül (még ha csak lábjegyzetben is, gyakran csupán utalva rá) inkább pesszimista hangot üt meg. Kissé differenciáltabb Saád József, Somlai Péter és Lakatos László állásfoglalása, akik a jövőbeni fejlődés lehetséges pozitív aspektusait is hangsúlyozzák. Azt gondolhatnánk, hogy ezekben a hozzászólásokban már mindent elmondtak a témával kapcsolatban, amit csak lehetett. Miért van szükség még egy hozzászólásra? Valójában tényleg sok fontos gondolatot megfogalmaztak már, mégis úgy gondolom, hogy néhány kimaradt, és van olyan is az érvek között, amely nem maradhat ellenvetés nélkül. Különösen a hozzászólásokban előforduló általánosításokat nem lehet elfogadni.

A vitaindítóban és az azt követő hozzászólásokban a szociológia állítólag világszerte tapasztalható általános fejlődését hangsúlyozzák, ami véleményem szerint nincs így. Hozzászólásomban nyugat-európai országok példájával fogok érvelni. Természetesen ezeken az országokon belül is bizonyos különbséget kell tenni, tekintetbe véve a fejlődési szintet és a szociológia helyzetét.

Szembetűnő, hogy a természettudományok, az orvos- és műszaki tudományok képviselői nem vetették fel tudományuk jövőjének kérdését az ezredforduló alkalmából. Számukra világos, hogy az ezredforduló nem okoz különösebb törést, és a jövőbeni fejlődés – sikerekkel és kudarcokkal kísérve – ugyanúgy folytatódik, mint eddig. Ezt a kérdést a rokontudományok, a pszichológia, a jog- és a közgazdaságtudomány – hogy csak néhány példát említsek – képviselői sem tették fel, nem beszélve a jövőt illető aggodalmakról. Ez a kérdés nyilvánvalóan csak néhány szociológus (örökös) kétségeinek eredménye. A vélt krízis és a szociológia feltételezett alkonya már a 20. század kezdete óta mindig újra és újra terítékre kerül, sőt a második világháborút követően, a hetvenes években és napjainkban még gyakrabban. Vajon ez a kérdésfeltevés teljesen felesleges lenne? Egészében véve nem, akkor sem, ha ez a kérdés csak spekulatív módon válaszolható meg.

Némedi a szociológia elmúlt évszázadbeli fejlődését – másokhoz hasonlóan – teljesen sikeresnek itéli. Ennek kritériumaként többek között a szociológia intézményesítésének önálló oktatási és kutatási területként elért fokát, a szociológia professzionalizálódását (olyan tudósok, tanítók és kutatók számát, akik szociológiával keresik meg kenyerüket), a publikációk számát, a szakmai lapok számát, a szociológia szellemi termékeinek egy intellektuális rétegben elért sikerét és a nagy társadalmi elméletek fejlődését említi meg.

Némedi a szociológia 21. századi fejlődése vagy sikertelensége szempontjából három fejlődési irányt tart különösen fontosnak: az egyetem (és tágabban a tudományos

mező) átalakulását, a társadalom, mint sajátos létszféra kérdéssé válását, a klasszikus értelmiség „széttagolódását”. A szociológia fejlődése szempontjából ezeken a területeken várható változások biztosan nagyon fontosak, azonban vannak még mások is, amelyeket Némedi nem említett és a hozzászólók is csak érintették. De mielőtt ezekre rátérnék, néhány megjegyzés a Némedi által tárgyalt fejlődési irányokhoz:

1.) Némedi a szociológia mint önálló főiskolai és egyetemi szak fejlődését problémának látja (feszültségforrásokról beszél). Az egyetemi szak és a kutatás vélt eltávolodása egymástól a szociológiai kutatások egyetemen kívüli kutató intézetekbe való áthelyeződésének a következménye. A kérdés csak az, hogy létezett-e valaha az egyetemi szak és a kutatás egysége (akár a szociológiában is)? A második kérdés pedig az, hogy ezt illetően nem volt-e jelentős különbség az elmúlt évszázad során az egyes országok között. Szerintem volt és valószínűleg lesz is. Ismert tény, hogy például az egykori szocialista országokban a kutatás egyre inkább a nem-egyetemi intézményekre szorítkozott. Ez nem érvényes – korlátozásokkal persze – többek között a francia, az angol és a német szociológia fejlődésére. Németországban például minden egyetemi oktató – csakúgy mint korábban – *köteles* oktatási és kutatási feladatokat egyaránt ellátni, és a kutatáshoz megkapja a szükséges anyagi és infrastrukturális támogatást. A német egyetem (továbbra is) a tanítás és a kutatás intézménye.

Némedi aggodalommal szemléli, hogy a szociológiai képzésből nem egy kenyeret adó szakma, hanem egy általánosan tájékoztató tudomány lett. Ebben látja a feszültség forrását, mert a szociológiával szemben egymásnak ellentmondó elvárásokat fogalmaznak meg azok a hallgatók, akik a szociológiát egyrészt szakmaként kívánják üzni, másrészt azok a hallgatók, akik a szociológiát csak tájékozódási területnek tekintik. Habár ez a megfigyelés teljességgel helytálló, különbséget kell tenni az Amerikai Egyesült Államok és Európa között, továbbá Európán belül is az egyes országok között. Európa több országában (például Hollandiában, Svédországban és Németországban) a szociológia önálló diplomát adó egyetemi szakká vált (hasonlóan, mint korábban a természet- és műszaki tudományok), más országokban (például Svájcban, Angliában és Olaszországban) a szociológia más egyetemi szakok keretein belül inkább úgynevezett „mellékszakként” fejlődött. Más országokban azonban a szociológia (például Angliában, Ausztriában és Németországban) önálló egyetemi szakként és mellékszakként is létezik és mint olyan, igény is van rá. Ez az országonként különböző fejlődési folyamat az Egyesült Államokban már a második világháborút követően, Hollandiában a hatvanas években, Németországban szintén a hatvanas években indult el. A szociológiai képzés differenciálódásának pozitív következményei is vannak és nem látom, hogy miért hozhatna a századforduló egy negatívan értékelendő fejlődést. Több európai országban, különösen Franciaországban, a szociológia inkább általános tájékozódási tudományként fejlődött ki. Ott éppen ez a variáció vált be, amiből nem következett az egyetemi és egyetemen kívüli szociológiai kutatás radikális szétválása.

Más kérdés az, hogy célszerű-e az egyetemi szak és a kutatás egységét illetve szétválását a szociológia sikerének vagy sikertelenségének tekinteni. *Gulbenkianra* utalva Némedi az „advanced study center” erőteljes fejlődését látja és ezzel kapcsolatban vesztélyben érzi a szociológia egyetemi tudományosságát. Attól tart, hogy ezeknek a nagy és erős kutatási központoknak az árnyékában a szociológiai képzés a középfokú oktatás színvonalára süllyed le és a regionális kutatóhelyek jelentéktelenné válnak. A kérdés csak az, hogy ténylegesen hol figyelhetők meg ezek a trendek? Az Egyesült Ál-

lamokban, Franciaországban, Németországban vagy Magyarországon? Ez a típusú fejlődés sem Franciaországban, sem Hollandiában vagy éppen Németországban nem figyelhető meg. Németországban az elmúlt 30 év során nagy intézetek jöttek létre az egyetemi kereteken kívül is, ahol intenzív szociológiai kutatást folytatnak, ilyenek például a különböző Max Planck Intézetek, a Fraunhofer Társaság intézetei, valamint az állami finanszírozású intézetek mint például a „Deutsche Jugendinstitut”. Ezen intézmények és az egyetemek között nincsen hatalmi harc vagy törés, ezek az intézmények konkurenciát jelentenek, amelyek a szociológia egyetemi szakát sokkal inkább étellel töltik meg és inspirálják mint gátolják. A szociológus diplomával rendelkező végzősöket szívesen látják és alkalmazzák ezekben az intézetekben, itt szakmai karriert csinálhatnak, és a habilitációhoz vezető úton sokan közülük jelentős kutatási tapasztalattal rendelkező, jól képzett egyetemi oktatóként újra az egyetemen landolnak. Az ilyen egyetemen kívüli kutatási egységek vezetői egyébként maguk is magasan képzett egyetemi professzorok. Hol marad hát az a fenyegető megfigyelés, amit Némedi hozzászólásában leír és ha van is ilyen néhány országban, vajon rá lehet-e húzni ezeket az általánosításokat összességében a szociológia fejlődésére? Kivetíthető-e ez a megfigyelés a szociológia fejlődésére világszerte?

Némedi további veszélyként érzékelteti – *Gibbon* és *Mittelstrass* szemüvegén keresztül, akiket itt tanúként szólaltat meg – a tudományos kutatás növekvő transzdiszciplinaritását. Azt feltételezi, hogy a transzdiszciplinaris kutatás szemben áll a szociológia szakkal. Attól tart, hogy a szociológia, mint önálló szakterület, a transzdiszciplinaris problémafelvetés és kutatás nyomása alatt összeomlik.

A nyugat-európai szociológia fejlődését megfigyelve, különösen Németországban, Hollandiában, Franciaországban és Angliában, nem látom megalapozottnak ezt a veszélyt. Ezekben az országokban a szociológiával szemben új kihívások születtek a hetvenes évek folyamán azáltal, hogy egyre több interdiszciplinaris kutatási összefüggésre kellett választ találni. Így egyre gyakrabban jöttek létre interdiszciplinaris kutatási projektek, interdiszciplinaris összetételű kutatócsoportok és intézetek. Ez a fejlődési folyamat a nyugat-európai országokban azonban nem ment a tiszta diszciplinaris kutatás terhére. Ha a támogatott kutatási projektek számát figyelembe vesszük, nem figyelhető meg a szociológiai projektek visszaszorulása, sokkal inkább azoknak a kutatási projekteknek a megsokszorozódása, amelyek keretén belül szociológusok közösen más szakterületek képviselőivel – elsősorban közgazdászokkal, jogászokkal és pszichológusokkal – működtek együtt. Egyébként az interdiszciplinaris kutatás nézetem szerint erősebb pozitív hatást gyakorol a szociológia identitásképződésére, mint a tisztán diszciplinaris kutatás. Itt a szociológiának elméleteivel, módszertanával és kutatási eredményeivel versenybe kell szállnia más tudományterületekkel. Ebből a fejlődésből egyébként az egyetemi szak is profitál. Az egyetemi képzésben elvárják a hallgatóktól, hogy a tanult szakokat összefüggéseiben lássák, úgy, mintha egy egészet képezne. Tehát olyasmit várnak el a hallgatóktól, amit sok egyetemi tanár sem teljesít soha. Az interdiszciplinaris kutatás az egyetemi tanárok egyre több új típusát hívja életre, akik nem aggódnak, ha arról van szó, hogy egy adott kutatási kérdést más szakterületek képviselőivel közösen oldjanak meg. Némedi ugyan nem ebben látja a fő problémát, sokkal inkább a transzdiszciplinaris kutatás fejlődésében, ami véleményem szerint – ahogy már mondtam – azt a veszélyt hordozza magában, hogy felőrli a szociológia tudományterületét. Az nem is kérdéses, hogy az interdiszciplinaris kutatások a

szociológia számára – és nem csak a szociológia számára – új kihívásokat jelentenek illetve fognak jelenteni. Arról, hogy a szociológia vajon megfelel-e ezeknek a kihívásoknak, csak találgatások vannak. De miért is ne? Az interdiszciplinaritás bizonyára néhány totalitás igénygel fellépő elméleti irány feladását eredményezi a szociológiában. Mint például a morális szerepre és az egyedüli felvilágosító tudományra való igényt. De ezeket az igényeket egyébként csak szociológusok egy bizonyos csoportja sajátította ki magának. Mások kezdettől fogva sokkal szerényebbek voltak, és a szociológiát más társadalomtudományok mellett létező valóság sajátos konstrukciójaként fogták fel. A valóság szociológiai konstrukciója mellett létezik a pszichológiai perspektíva, a nemzetgazdaság paradigmája, a biológia, az orvostudomány és más tudományterületek perspektívái. Összefoglalóan: a jelenlegi egyetemi és szakképzési tudományterületek struktúrája a következő néhány évtizedben néhány szempontból bizonyára változni fog. Ez a fejlődés magában foglalja a szociológia szakterületét is, lehetőség szerint néhány kedvelt paradigma elvesztésének a következményével együtt. De a kérdés az, hogy e változás vajon feltétlenül a szociológia krízisét és hanyatlását jelenti-e? Némedi tanulmányának bevezető mondataiban arra utal, hogy jelen pillanatban nem ismerjük a bekövetkező fejlődést, és jóllehet két elgondolkodtató lehetőséget nyitva hagyva, a továbbiakban azonban csak olyan tendenciákat érint, amelyek véleménye szerint aggodalomra adnak okot.

2.) A szociológiai fejlődés további veszélyét látja Némedi *Touraine* és *Bauman* elméleteire utalva a társadalmi globalizációban. Az európai illetve a világot átfogó globalizálódás következménye nyomán ezen felfogás szerint attól kell tartani, hogy a szociológia elveszíti „eredeti” kutatási tárgyát, azaz a „társadalmat”. Azt állítja, hogy a szociológia tudományos elemzései és elméleti magyarázatai kapcsán keletkezése óta a nemzetállam korlátaira fókuszál. A nemzetállam volt a szociológia koncepciója számára az egyetlen társadalmi realitás. A gazdasági, a jogi, a kulturális és a társadalmi globalizálódás eredményeként a nemzetállam határai és ezzel együtt – így az érvelés – a társadalom kontúrjai is eltűnnek. Ezzel a szociológia egyre inkább szorítóba kerül, ha például arról van szó, hogy mi definiálja a társadalmat – amelynek a szociológia tárgyát kellene képeznie. Képes lesz-e vajon a társadalmi integráció magyarázatára és a társadalom funkciójára irányuló kérdésfelvetéseket értelmes megindokolására? Ami a társadalmi kérdést illeti, alkalmas marad-e értelmes kérdésfeltevésre és ezeknek a kérdéseknek a megválaszolására?

A szociológiai vitákban az ilyen értékelések nem újak és ezek az ismétlések során sem lesznek fontosabbak vagy empirikusan relevánsabbak.

a) Elsősorban az a kérdés, hogy melyek azok a szociológiát, mint önálló tudományt megszabó társadalomelméletek, amelyek érvényességéhez a nemzetállami határokat konstitutív feltételként vezették be. Durkheim, Weber, Simmel, Giddens, Habermas vagy Luhmann elméletei biztosan nem ilyenek. Ezeknek a neves szociológusoknak az elméletei helyi és nemzetállami feltételek meghatározása nélkül születtek, és különböző társadalmakra, különböző felismerési szinten és általánosan elismert és értékelt diszciplináris magyarázattal felhasználhatóak. Ez a nemzetállami korlátozás talán leginkább T. Parsons strukturális-funkcionalista elméletére lenne feltételezhető, amelyben a társadalmi integráció és a szolidaritás egy, a társadalom által közösen osztott, belső értékrendszerre vezethető vissza. De figyelembe kell vennünk, hogy elsősorban éppen az észak-amerikai társadalom az, amelyben ez az elmélet teret nyert és amelyre

kiválóan alkalmazható is, habár az USA a különböző nemzetiségű bevándorlók „olvasztótégelyének” tekinthető. Az észak-amerikai társadalomelméleti magyarázatánál is problémás volt egy mindent átfogó, közös „társadalmi” értékrendszer feltételezése.

b) Az elmúlt évtized során legalábbis Európában (de onnan kiindulva is) a nemzetközi összehasonlító szociológiai társadalomkutatás egyre jelentősebb lett. Itt főleg a hasonlóságok és a különbözőségek felfedezéséről van szó, tekintettel az egyes nemzetállamok társadalmi struktúrájára és az abból adódó következményekre, figyelembe véve például a szervezetek, a társadalmi csoportok kapcsolatait és funkcióit, továbbá a társadalom tagjainak magatartását is. Ebből a perspektívából az elemzésbe bevont „társadalmak” részben strukturális felépítésük, integrációjuk, strukturális ellentmondásaik és szociális problémáik néhány sajátosságával, egymástól eltérő territoriális egységként jelennek meg. A szociológiai elemzés a nemzetközi összehasonlító kutatásokkal karöltve már régen reagált elméleti, módszertani és intézményi szinten is a nemzetállamok erős összefonódására (pl. internacionális kutatási intézmények létrehozásával és az országok határain túlnyúló szociológiai kutatások támogatásával). De az mégis igaz, hogy a társadalmi realitás megváltozásával a szociológiai elméletképzés nem tud lépést tartani. De ugyanakkor konstatálnunk kell azt is, hogy az utóbbi időben komoly törekvések történtek a szociológusok körében ennek a problémának a megoldására. Különösen a globalizációs elméletek fejlődésével. A társadalmi globalizáció folyamata véleményem szerint a szociológiára nézve csak akkor rejt komoly veszélyt a szociológia mint önálló tudomány számára, ha – hasonlóan a gazdaságtudományokhoz – nem reagálna ezekre a fejlődési folyamatokra koncepciókkal és módszertana továbbfejlesztésével. Mivel pillanatnyilag valóban ellentmondás áll fenn az előrehaladó globalizáció sebessége és a szociológiai elméletképzés fejlesztését illetően, ez bizonyára kihívást jelent a szociológia számára (is).

Természetesen a globalizáció oda vezet, hogy egyre több externális társadalmi jelenség hat külső befolyással egy nemzetállam territoriális határain belül és azok a szociológiai elméletek és vizsgálatok, amelyek abból a fikcióból indulnak ki, hogy ilyen befolyások nem léteznek, a jelentéktelenségbe süllyednek. A világot átfogó globalizációt tekintve azok a 19. és 20. századi szociológiai elméletek és iskolák, amelyek a szociológia tárgyaként a nemzeti társadalmak egyedül érvényes konstitutív feltételeként fogadják el, halálra vannak ítélve. Ezek azonban nincsenek drámai következménnyel a szociológia szakterületére. A hozzászólásokban, különösen Lakatosnál, olyan megoldási lehetőségek kerülnek megemlítsésre, amelyek elgondolkodtatóak.

c) Eltekintve attól, hogy a szociológia mindig is a társadalom szerkezetének és funkciójának kérdésével főleg makroszinten foglalkozott, sok más fontos társadalmi jelenséget is tárgyának tekint a makroszint alatt, mint például a társadalmi integrációt – mikroszinten a csoportközi szolidaritást, a szervezetek szerkezetét, a társadalmi rétegek összetételét és a makroszint alatti társadalmi képződmények integrációját. Léteznek a szociológiában olyan prominens elméleti irányzatok, amelyek az emberi viselkedés magyarázatát minden lehetséges variációban (makro-, mezo- és mikroszinten) elméleti és empirikus módon a szociológia feladatának tekintik. Feltételezik, hogy az egyének eltérő társadalmi feltételek mellett eltérő módon viselkednek, így tehát az eltérő családi struktúra, csoportok összetétele, szervezetek struktúrája, stb. a társadalmon belül eltérő feltételeket teremt. Minden szociológiai elmélet azt állítja, hogy

a „társadalom” keretfeltételei között, tehát a makroszint alatti mezo- és mikroszinten az emberi viselkedésre vonatkozó feltételeknek olyan összefüggései vannak, amelyek empirikusan elemezhetők és ezek elméleti magyarázata a szociológia egyik fontos feladata. Miért kellene azért a szociológiát haldokló diszciplínának tekinteni, mert bizonyos összefüggések szintjén a „társadalom” a magatartást befolyásoló funkcióit és struktúráit tekintve a globalizáció eredményeként veszít a jelentőségéből? Jelentősebbé válnak a „társadalom” fölötti szintek? Néhány ilyen új keletű változásra a szociológia ugyan még nem teremtett megfelelő elméleti fogalmat (kivéve a „világtársadalom” fogalmát), az azonban végzetes lenne egy tudományra nézve, ha nem lenne képes az elméletképzéssel és módszertani eszközeivel (bővítéssel, módosítással, vagy új koncepcióval) reagálni vizsgálata tárgyának megváltozására. Szükséges és létezik is a szociológiában egyfajta „kumulatív” elméletképzés, amely az újabb társadalmi folyamatokat a nemzetállam regionális keretein kívül is figyelembe veszi.

d) A nemzetállami kereteknek a szociológiai szakma és a kutatás számára a múltban véleményem szerint inkább pragmatikus, mint elméleti megalapozottságú jelentősége volt. A nemzetállam keretein belül adatokat gyűjtöttek, összefüggéseket írtak le, és ezeket a saját nemzeti társadalmi struktúrához visszanyúlva próbálták meg magyarázni – jóllehet ez a határmegvonás már a 20. században is problematikus volt. Voltak olyan hatások, amelyek már a 20. század kezdete óta több szempontból is *kívülről* hatottak az egyes nemzetállamok szerkezetére és fejlődésére. A szociológia a múltban nem, vagy csak kisebb mértékben foglalkozott az ilyen összefüggésekkel, mint azokkal a hatásokkal, amelyek a nemzeti állam keretein *belül* megfigyelhetőek és kimutathatóak voltak. Az empirikus szociológia ilyen gyakorlati és elméleti kritizálható iránya főleg a 20. század második felére volt jellemző.

e) A nyugat-európai államokban a felnövekvő szociológus generációkat az egyetemi képzés keretén belül még csak tíz-húsz éve készítik fel ezen új feladatok szociológiai megoldására. De ezek a megfelelő kiképzéssel rendelkező fiatal tudósok már abban a helyzetben lesznek, hogy szociológusként megfogalmazhatják azokat az elméleti és módszertani kihívásokat, amelyeket a globalizáció eredményez. Amíg a korábbi szociológus generációk, akik elsősorban olyan szociológiai elméletek és módszertanok alkalmazásával kívánták saját társadalmukat megismerni, amelyek az ott feltárt fejlődési folyamatokat belső tényezőkkel magyarázzák. Az újonnan felnövekvő szociológus generáció számára az emberi viselkedés szociológiai kutatása során meghatározó regionális és a *regionalist meghaladó*, (világot átfogó) jelentőségű társadalmi összefüggések magyarázatánál Weber, Simmel, Giddens, Habermas vagy Luhmann elméleti paradigmái ugyanolyan jelentőségűek, mint a saját helyi társadalom és a saját társadalom keretein belüli társadalmi képződmények ismerveinek elemzése és magyarázata.

3.) A szociológia fejlődésének harmadik veszélyforrását Némedi az értelmiségi réteg széthullásában látja, amelyre a szociológia mint publikumként sorsdöntőszereven rá van utalva. Az empirikus kérdésektől függetlenül, azaz hogy egy ilyen jellegű felmorzsolódó folyamat (világszerte) ténylegesen lejátszódott, illetve megfigyelhető-e, fel kell tenni azt a kérdést, hogy vajon a szociológia – korábbi helyzetéhez hasonlóan – a jövőben is rá lesz-e erre a publikumra utalva. A 20. század értelmiségi rétege a szociológiát általánosan képző, vagy felvilágosító kritikai tudományként fogta fel, és ezt is várta el tőle. Az, hogy a szociológia ilyen jellegű elvárásokra sorsszerűen visszavezethető-e, szerintem még teljességgel nyitott kérdés. Ugyanakkor fontos egy olyan fejlődő-

dési tendencia, amely a szociológiai ismeretek iránti igényt inkább erősíti és a jövőben előreláthatólag tovább fogja erősíteni. Itt elsősorban arra a szociológiai felismerésre utalok, amelyre a társadalmi élet különböző területein alkalmazásszerű igény van, úgy mint például a város- és térségtervezés, a tömegkommunikáció, a management szervezet vezetés, a szakszervezetek és az egyházvezetés területén, továbbá a politika különböző szakterületein (mint fejlődéspolitikai, gazdaságpolitikai, szociálpolitikai, családpolitika stb.). Növekvő igényt konstataálhatunk a szociológiai felismerésekre, legalábbis a nyugat-európai országokban a vezetés majdnem minden területén.

Ugyanez a tendencia figyelhető meg a felnőttképzés területétől kezdve a középiskolai és gimnáziumi képzésig, a társadalomismeret tantárgy tanításának összefüggéseiben. A kérdés tehát az, hogy bekövetkezne-e ténylegesen az értelmiségi réteg széthullása következményeként a szociológia krízise, vagy a szociológia mint tudomány felbomlása.

A szociológia, szerintem, a fent felvázolt fejlődéstől érintetlenül megtartotta általános képzőfunkcióját is (még ha módosult formában is) a legtöbb nyugat-európai országban például az egyetemi mellékszaki típusában. Az egyetemi tanulmányok során főleg a pszichológia, történelem, közgazdász, politológia, jogász, nyelv-és irodalomtudomány, teológia és építész szakos hallgatókban merül fel az igény, hogy az általános szociológiát mellékszakként felvegyék.

4.) Meglepő, hogy Némedi hozzászólásában legalább két további összefüggést a szociológia fejlődése szempontjából nem tekint jelentősnek, és csak elvétve, mellékesen említ meg. A szociológia professzionalizálódására és a kutatási támogatásra gondolok. Némedi kezdetben arra utal, hogy eredményként kell elkönyvelni azt, hogy a szociológia önálló tudományként egyre több végzősnek ad munkát, ugyanakkor a továbbiakban ezt nem említi meg, amikor a jövőbeni fejlődés problémafelvetését tárgyalja.

Empirikus adatok arra utalnak, hogy a szociológia professzionalizálódása még messze nem érte el csúcspontját. Németországi, hollandiai és angliai vizsgálatok azt mutatják, hogy évtizedről-évtizedre nő azoknak a főiskolákon és egyetemeken képzett szociológusoknak a száma, akik a képzést követően *egyetemen kívül* találnak képzettségüknek megfelelő állást. Tehát már nem érvényes az a megállapítás, hogy a szociológus végzettségűeknek csak az egyetem területén, egyetemi tanárként vagy kutatóként van esélyük. Eközben a legtöbb európai országban hasonló fejlődési folyamatot figyelhetünk meg, mint amely a gazdaságtudományban, műszaki- és természettudomány területén, továbbá a jogtudományban már régóta lezajlott, a pszichológiában ugyancsak évtizedek óta folyik. Miért ne lehetne tehát ezt a szociológiába beágyazódott és a professzionalizálódás még nem lezárult folyamatát éppúgy a szakma sikerének és főként a szociológia számára pozitív, egzisztenciális szükséges fejlődésként értékelni, mint ahogy az más, a szociológiával rokon és szomszédos tudományokban teljesen magától értetődő? Nagyon jelentősek ebben az összefüggésben – ahogy azt már korábban is említettem – azok a lehetőségek, amelyeket a képzett szociológusok az egyetemen kívüli kutatóintézetek berkein belül találnak. E mögött a fejlődés mögött – véleményem szerint – sokkal több szociológiát érintő esély, mint veszély bújik meg.

5.) A szociológia önálló tudományként megvalósuló továbbfejlődésének szempontjából nagyon fontos a kutatás támogatása is. Ha csak azokat a monetáris eszközöket vesszük alapul, amelyeket az egyetemi és egyetemen kívüli kutató intézetek és azok kutatási programjai a kutatási projektekben eszközként alkalmaznak, akkor megállapíthatjuk, hogy a nyugat-európai országok szociológiai kutatása hatalmas, és az elmúlt évtizedekben jelentősen növekedő támogatást kapott. Semmi nem szól amellett, hogy a következő évtizedekben ebben valamiféle törés következne be. Nem csupán a felhasznált támogatás nagysága jelentős (ami ugyan egyúttal a szociológiai kutatás fontosságát is hangsúlyozza), hanem a kutatás finanszírozásának módja is fontos. A nyugat-európai országokban a versenyt támogató (és nem protekcionista) kutatási támogatás játszik fontos szerepet. Így a kutatási aktivitás esélyei is nőnek, amely során a tudományterületek és az azokat meghaladó interdiszciplináris kritériumok alapján növekvő tudományos felismerési tendencia elvárhatóvá válik. Az alapkutatások mellett azok a kutatási támogatások is növekvő szerepet kapnak, amelyeket az alkalmazott szociológiai kutatás területén vetettek illetve vezettek be. A szociológia megnövekedett jelentősége az alkalmazott tudomány formájában jelentkezik.

Ezeket az összefüggéseket egy német és egy európai példával kívánom megvilágítani:

Az első példával azt szeretném megmutatni, hogy a szociológiának mint alkalmazott tudománynak, mekkora jelentősége van Németországban. A társadalomtudományi kutatásra és fejlesztésre felhasznált összeg nagyságrendileg 27 millió Euróra rúg évente, amit a maga a szövetség biztosít. A gazdasági és társadalomtudományi kutatások finanszírozására szánt kiadások részesedése 18 százalékról (1981) 22 százalékra (1996) nőtt.

A szövetségi tartományok társadalomkutatási kiadása hozzávetőlegesen 200 millió Euró. A szövetség és tartományok együttesen az elmúlt években mintegy 200-225 millió Eurót költöttek évente a társadalomtudományi projektek finanszírozására.

Főleg a Jogi, Munkaügyi és Szociális Minisztérium, valamint a Családügyi az, amelyik anyagi eszközeit nagymértékben a társadalomtudományi kutatások területén, főként projekt támogatás formájában használja fel. Ezek a minisztériumok olyan sok eszközt bocsátanak az alkalmazott szociológiai kutatás támogatására, mint például a Deutsche Forschungsgesellschaft (DFG=OTKA) a hasonló támogatási területeken, azaz mintegy 40 millió Eurót évente (DFG 37 millióval, Max Planck Társaság 32 millióval, és a VW Alapítvány 27,5 millió Euróval támogatja évenként a tágabb értelemben vett szociológiai kutatásokat). Hasonló érvényes a különböző tartományi minisztériumokra is.

DFG, VW Alapítvány, Max Planck Társaság 1996-ban együttesen mintegy 100 millió Eurót adott ki társadalomtudományi alapkutatásokra. Becsléseim szerint a szövetségi és a tartományi minisztériumok támogatási összege az alkalmazott szociológia területén nem marad el ettől az összegtől.

Második példával az alkalmazott szociológia európai szintű, országokat összehasonlító kutatásának jelentőségére szeretnék rávilágítani. Itt csak azokra a projektekre utalok, amelyeket az Európai Bizottság az 5. számú keretprogramon (1998–2002) belül finanszíroz. Itt részben olyan vizsgálatokról van szó, amelyek csak az Európai Unió országait foglalják magukban, azonban vannak olyan vizsgálatok is, amelyek összehasonlításképpen más európai országokra – így Magyarországra – is kiterjednek, ahol a

vizsgált országok száma 3 és 15 között ingadozik. Az 5-ös számú keretprogram keretében egyidejűleg futnak összehasonlító szociológiai projektek és olyan projektek, amelyekben szociológusok közgazdászokkal és politológusokkal együttműködve vesznek részt. Ezen projektek időtartama az EU-n belül változó, vannak projektek 1–3 évig terjedő futamidővel. Ezekben a projektekben jelenleg összesen 92 szociológiai intézet vett, vagy vesz részt.

Az Európai Unió ezeket az összehasonlító kutatásokat az 5-ös számú keretprogram keretében ez év elejéig 7,4 millió Euró nagyságú összeggel támogatta, amihez még figyelembe kell venni, hogy az EU a legtöbb projektet csak 50 százalékos mértékben támogatja, a fennmaradó összeget a résztvevő országoknak maguknak kell felmutatniuk. Ez azt jelenti, hogy az ilyen európai összehasonlító vizsgálatok – az általam megemlített nem egészen négy éves időtartamon belül – összesen 14,8 milliós nagyságrendben folytak illetve folynak le.

Ezekbe a projektekbe kereken 400 szociológust és 500 más szakterületen működő kutatót vontak be (főleg közgazdászokat, jogászokat és politológusokat). Ha az EU által támogatott kutatási projektek mellett más európai összehasonlító szociológiai kutatásokat is figyelembe veszünk – olyanokat, amelyeket az egyes államok és további európai intézetek folytattak le, mint például az EUROSTAT (az Európai Unió Statisztikai Hivatala), vagy az Europaen Foundation for the Improvement of Working and Living Conditions/Dublin –, akkor láthatjuk, hogy – azokat a szociológiai kutatásokat figyelembe véve, amelyekben legalább három ország összehasonlító vizsgálata folyik – az ezekre fordított összeg mintegy további 20 milliós Euró nagyságrendre tehető.

Ezek a vizsgálatok – néhány kivételtől eltekintve – nem az alapkutatások kategóriájába tartoznak, hanem sokkal inkább az alkalmazott szociológiai kutatás témakörébe. Ezek különösen az EU által támasztott igényeknek tesznek eleget, úgy, hogy az európai egyesülés témakörében az új szociológiai ismeretek a politikai döntések, az európai jogharmonizáció alapjaként szolgálnak, továbbá az európai összfejlődés tartós megfigyelését teszik lehetővé.

* E példa mutatja, hogy a szociológia mind az európai fejlődés megfigyelésének tárgykörét tekintve, mind az európai társadalmak összehasonlító vizsgálatát nézve egy olyan gyakorlati fontosságú tudománnyá vált, amely a politika, a gazdaság, a jog és a képzés számára is egyaránt nagyon fontos. Az eredményeket sokrétűen alkalmazzák – európai szinten – a fent nevezett szakterületek döntéshozásában.

Összefoglalóan:

1.) Többek között az általam nagyon fontosnak tartott professzionalizálódás és kutatási finanszírozás fejlődését is figyelni kell. Ezek figyelembevételével a szociológia jövőbeli fejlődését illetően más végkövetkeztetésre jutunk, mint Némedi.

2.) Ugyancsak más végkövetkeztetésre jutunk, ha a szociológia fejlődését (fikcióként) nem tekintjük egy világszerte homogén folyamatnak, hanem abból indulunk ki, hogy a szociológia napjainkban az egyes országokban nagyon különböző módon fejlődik, mind a tudományos, mind pedig a kutatási terület tekintetében, hiszen intézményesedése és professzionalizálódása egymástól nagyon eltérő fejlődési szinteket ért el. Ez szakunk elméleti orientációjára is érvényes.

3.) A szociológia fejlődése és ennek a fejlődésnek az értékelése során más tudományterületek fejlődését is figyelemmel kell kísérni, azért, hogy az itt fellelhető hasonlóságokat és esetleges különbségeket is észrevegyük. Ugyanolyan fontos az,

hogy a szociológia fejlődésének értékelésekor (akár sikeres, akár sikertelen) felmerülő kritériumokat ne „szakbarbár” módon, tehát kizárólag a szociológiára jellemző kritériumként válasszuk ki. Hiszen a szociológia jövőbeni sorsáról előreláthatólag a szociológusok maguk kevésbé, sokkal inkább mások fognak véleményt alkotni és dönteni.

4.) Ami a szociológia jövőbeni fejlődését illeti, sok minden függ a szociológusoktól is: hiszen aki rezignált, már régen elvesztette a csatát.

Sárközi Zsuzsanna

ESŐ ELŐTT

Reflexiók Némedi Dénes tanulmányához

„Egy kínai faluban hosszú idő óta nem esett az eső, amikor is elhívták az esőcsinálót. Az esőcsináló elfoglalta a szállását, és semmi különöset nem tett: semmi ceremónia, semmi mágia, ki sem mozdult, nemsokára mégis eleredt az eső. Amikor a falusiak kérdezték, hogyan csinált esőt, azt válaszolta: „Az ilyesmit nem csinálja az ember. Az jön, ha a dolgok természetes harmonikus rendjük szerint állnak.”

Sikeres száz évre tekint vissza a szociológia tudománya – ünneplésre azonban nincs okunk. A laikus – vagy talán inkább felületes – szemlélő számára talán úgy tűnik, hogy az egyetemi statisztikák exponenciálisan növekvő függvénye, mely a szociológushallgatók számának növekedését írja le, a szakmai folyóiratok ezres nagyságrendje és Pierre Bourdieu halálát követő francia közhangulat (amely kísértetiesen emlékeztetett Lady Di halála utáni állapotokra) mind-mind a szociológia diadalmenetének és térhódításának mementói. De sajnos ez távol sincs így. A laposabban körülnézve a szociológia háza táján egészen másféle tendenciákat tapasztalunk: egyesek csupán fejcsóválva, mások azonban leplezetlen riadalommal szemlélik és kommentálják a társadalom tudományának jelenlegi állapotát. A perspektívák mérlegelésében kiváló támpontot jelent Némedi Dénes a Szociológiai Szemle 2000/2. számában közzétett tanulmánya, amelynek higgadt, tárgyilagos hangvétele mögött ott bujkál a kétségbeesett kérdés: hogyan tovább?

A Némedi-tanulmány gondolatmenetéhez három szerző: Saád József (2001), Somlai Péter (2001) és Lakatos László (2001) csatlakozott, amely munkák inkább kiegészítésként, mint vitaként értékelhetőek. Dolgozatomban Némedi írásának legfontosabb elemeit kiemelve számot adok a másik három szerző reflexióiról is, remélve, hogy ez az összegzéskísérlet új, hasznos gondolatok születésére serkent – hiszen megoldási javaslatoknak egyelőre sajnos szükében vagyunk.

A tudományos mező átalakulása

A szociológia állapotának legfontosabb tényezőit Némedi három problémakör körül csoportosítja: ezek közül az első a tudományos mező, ezen belül az egyetem és a felsőoktatás struktúrájának átalakulása. Hogy a felsőoktatás komoly változásokon ment keresztül az utóbbi évtizedekben, azt mindannyian a bőrünkön érezhattük és érezhetjük. Mi sem igazolja jobban, hogy ezen megállapítás nem csupán egy a „bezzeg az én időmben” kezdetű sóhajok hosszú sorából, ha fellapozzuk az UNESCO 1995-ben kibocsátott vitaanyagát, ami azzal a céllal készült, hogy előkészítse a felsőoktatás jövőjével foglalkozó 1998-as világkonferenciát. Az ominózus vitaanyag az alábbi drámai

megállapítással kezdődik: Válságban van a felsőoktatás! Vegyük röviden sorra, hogy mi is okozta ezt az átalakulást, és hogy melyek azok a momentumok, amelyek a fentihez hasonló kijelentésekre sarkallnak.

Első nekifutásra és egyetlen mondatban megfogalmazva ez a világ szinte minden országára kiterjedő válság alapvetően a növekvő hallgatói létszám és a csökkenő költségvetési támogatás ellentmondásából adódik. De hogyan is jutottunk ide? Tévedés lenne azt gondolni, hogy most jelentkeznek először válságtünetek az oktatás legfelső szintjét képviselő intézményrendszer háza táján (csak korábban még nem volt eléggé előrehaladott a szociológia tudományának expanziója, hogy az oktatási rendszer megrendülése maradandó nyemokat hagyjon rajta). A tanulságokat azonban levonhatjuk: akkoriban is csak nagy megújulások árán, sőt helyenként csak az alapok újragondolásával, újraértelmezésével sikerült a válságokból kilábalni.

A középkorban kiépített intézményrendszerét őrző egyetemet a felvilágosodás, az ipari forradalom és a francia polgári forradalom halálra ítélte, de a Humboldt testvérek által megvalósított reformnak köszönhetően mégis megmenekült és megérte a 19. századot azzal, hogy a kutatás és oktatás egységét, a professzorok és hallgatók szellemi szabadságát tette az egyetem működésének alapelvevé. Ez az alapelv köszön vissza Némedi Dénes írásában, sajnos már csak illúzióként. Hiszen az egyetemi képzés kiszélesedésének oltárán az ilyen illuzórikus eszméket fel kell áldoznunk. Fájó az a feszültség, amelyet a szerző a „szakmájában elmélyedni akaró oktató-kutató és az általános eligazítást váró hallgató” között érzékeltet. De erről majd később.

A második nagy válság a nemzetállamok kialakulásához kapcsolódott: a korábban nemzetközi kitekintésű egyetemek nemzeti határok közé szorultak. Bár látványos eredményeket értek el a tudományos kutatás területén, a 20. század autoritárius, totalitárius rendszerei, az állami kontroll kiszolgáltatottá tették az egyetemeket, súlyos torzulásokat idéztek elő alapvető értékeikben.¹

Az új modell, a 20. század legnagyobb hatású modellje az Egyesült Államokban született. Az amerikai modellben az egyetem fő funkciója a társadalmi-gazdasági gyakorlatban hasznosítható eredményeket ígérő kutatás és az ahhoz kapcsolódó oktatás, amelynek intézményrendszere az egyéni kezdeményezés és a verseny alapelveire épül.²

A következő megrázkódtatás az 1960-as évek második felében következett be. A hallgatók és a fiatal tanárok az egyetemek belső világának demokratizálását, az oktatás tartalmának és módszereinek korszerűsítését követelték, egyben kifejezésre juttatták súlyos kritikájukat az éppen kibontakozó fogyasztói társadalommal szemben. Ezt a sokkot az egyetem sok évszázados történelme dacára sem tudta kiheverni. Megtorpanak az egyetemfejlesztési folyamatok, a kormányzatok olyan új intézményi formákat

¹ Ide tartozónak érzem Saád Józsefnek azt a megjegyzését, ahol az okcidentális modernizációban végbement expanzív folyamatra utal, „amelynek során a tudás: hatalom összefüggés gyakorlatilag inkább a hatalom: tudás formulában érvényesült” (Saád 2001: 65). Kijelentésével a tudomány ideális egyetemesség-kritériumának és a hatalmi egyetemesség-igénynek egymástól elválaszthatatlan mivoltát kívánja megvilágítani, mindezt a napjainkban lejátszódó folyamatokra – nevezetesen a globalizációra és a „kulturális imperializmusra” vonatkoztatva, de ettől elvonatkoztatva is érvényes lehet.

² Itt egyébként nem tudok nem asszociálni Saád József keserű megjegyzésére, amelyben a „kor- és világértelmező és a menedzsment kiszolgáló (piackutatói, üzemszervezési, stb.) szociológizálás” (Saád 2001: 70) ambivalenciájára utal, bár szeretném közben elhatárolni magamat a „minden rossz Amerikából jön” hangvételű vádaktól is.

kerestek, amelyek politikailag könnyebben kezelhetők, szakmailag jobban irányíthatóak.

Válságlistánk – legalábbis jelenlegi – végén elérkeztünk a 20. század utolsó évtizedéhez, ahol a jelentkező újabb válság alapvető oka az 1960-as évektől beinduló, változó ütemű, de folyamatosan tartó expanzió, a felsőoktatás tömegessé válása, aminek következtében gyökeresen megváltozott a felsőoktatás társadalmi szerepe, miközben a gyors változások, a sok megoldatlan vagy csak részlegesen megoldott probléma következtében újabb és újabb feszültségforrások jelentkeztek.

A felsőoktatás területén lejátszódó mélyreható átalakulást persze nem lehet izoláltan, autonóm folyamatként értelmezni: szerves része volt a 20. század második felében végbemenő modernizációs folyamatoknak, amelyek a gazdaságot, a technikát, a társadalom szerkezetét és intellektuális kultúráját egyaránt érintették. A növekedés hátterében az ötvenes évek közepétől beinduló gazdasági prosperitás állt: a virágzó gazdaság bázisán a fejlett országok jelentős részében kiépült a jóléti állam, amelynek filozófiájához hozzátartozott a művelt fogyasztóvá való nevelés. (Hol vagyunk már a professzorok és hallgatók szellemi szabadságától...) Másrészt a jóléti állam sok új – jórészt felsőfokú végzettségű szakembereket feltételező – munkahelyet teremtett a közszolgálat, az egészségügy, az oktatás és a szociális ellátás területén. A társadalom demokratizálása a világban jól tájékozott állampolgárokat feltételez, az osztály nélküli társadalom eszméjéből a továbbtanulás lehetőségének elvileg korlátlan biztosítása következik. A felsőfokú képzés kiterjesztését megelőzte, egyúttal lehetővé is tette a középfokú iskolázás gyors elterjedése és lényegében általánossá válása, tehát az egész lakosság iskolai végzettségi szintjének emelkedése.

A nyolcvanas évek elejétől beköszöntő elhúzó gazdasági recesszió idején az ifjúsági munkanélküliség kezelésének egyik formája lett a felsőoktatásban való parkoltatás. Ilyen háttérrel persze az egyetem – és ez persze a szociológia szakra halmozottan igaz – mint tudományos képzést nyújtó intézmény már csupán ideálként létezhet – ilyen mértékben talán már úgy sem. Kor- és világértelmezőként egyáltalán nem, menedzsmentsegédként is csak csinján. A szociológia szak szerepe és értéke – amely egyre inkább „általános értelmiségképzővé” válik, vagy kicsit nyersebben fogalmazva és a hazai viszonyokra vonatkoztatva Saád kifejezésével „diplomatermelő tömegszakká” (Saád 2001: 73) – annál is inkább megkérdőjeleződik, leértékelődik, hiszen – ahogy a Némedi-tanulmány a későbbiekben, más összefüggésben kifejti – a hagyományos értelmiségi szerepek a középosztály felduzzadásával, az értelmiségi elit szétaprózódásával eltűnően vannak. Márpedig „igazi” szakma, hivatás nem kapcsolódik a szociológia szakhoz, a tudományba való bevezetés kikerül az egyetem hatásköréből (hiszen ilyen keretek között, ilyen mennyiségű hallgatóval ez már lehetetlen feladattá vált) és a szűkebb, kisebb létszámú doktorandusz-képzésbe kerül át, illetve a felsőfokú intézmények között is megindul a differenciálódás, a centrum-periféria kialakulás, ahol a periféria már nem is álmodozhat igazán értékes tudományos munkáról.

Meg kell említeni még a transzdiszciplinaritás kérdését is, melyet Némedi az oktatás–kutatás összeegyeztethetlensége mellett másik felsőoktatási feszültségforrásként értékel. A transzdiszciplináris jellegű kutatás kibővülése előbb-utóbb a hagyományos diszciplináris keretekben működő felsőfokú képzés újragondolására fog késztetni – hívja fel a szerző a figyelmünket, sőt ezen tendenciák felerősödésének nyomása alatt a szociológia széthullásának veszélyére is figyelmeztet. Erre a lehetőségre

egyetértésben reflektál Saád József, a transzdiszciplinaritást a hagyományos integratív, felvilágosító jelleggel azonosítva, nyitva hagyva ezzel azt a lehetőséget, hogy talán mégis megtalálhatja a helyét az átértékelt/szervezett egyetemi képzés keretein belül ez a meglehetősen „diffúz öndefiníciójú” (Saád 2001: 74) tudomány.

Mintha ezt a lehetőséget szeretné kiemelni Somlai Péter, amikor azt írja: „átfogó társadalomelméletre szükség van ma és szükség lesz a jövőben” (Somlai 2001: 81) – fenntartva azt az előfelvetést, hogy a jövőben is szeretnénk majd általánosabb társadalmi összefüggéseket feltárni. Éppen ezzel magyarázza a szociológia létjogosultságát, hiszen szerinte ez az a tudomány, amely a legszervezesebben kapcsolódik az ösztársadalmi problémákhoz, illetve azokhoz a cselekvéseméleti összefüggésekhez, „amelyekre szükségünk van az emberi világ, a társadalom és a kultúra történéseinek megértéséhez” (Somlai 2001: 81). Elegánsan átírja tehát az előjeleket: ami a másik két szerzőnél negatívumként jelentkezett, ő azt az erősségek közé sorolja. Sajnálatos, hogy nem fejtí ki, hogy milyen átalakításokkal, a jelenlegi egyetemi diszciplináris keretek milyen újragondolásával/megszorításával tartja elképzelhetőnek, hogy ezekből az erősségekből tőkét lehessen kovácsolni, sőt a jelenlegi tendenciákat ő is úgy értékeli, mint melyek a vágyott céllal ellentétes irányba visznek.

Lakatos László az egyetemi mező átalakulásának problémáját fokozódó specializálódás címen tárgyalja, ami kissé átrendezi a Némedi által felvetett problémakör súlyait. Értelmezése ugyanakkor figyelemre méltó: megtalálni véli az „uralkodó paradigmát”, amely kapcsolatot teremt a számtalan „kötőjeles-szociológia” között. A megoldás véleménye szerint itt volt, itt van, mindannyiunké: egyszerűen arra a szemléletmódra kell gondolnunk, amelyet valamennyiünk magáénak gondolhat, ha ennek a tudománynak művelésére adta a fejét, arra nevezetesen, hogy „az emberek gondolkodását és viselkedését a *kultúra* határozza meg, amibe beleszülettek, s amit a szocializáció során elsajátítottak. *Nem* veleszületett képességek, tulajdonságok, ösztönök vagy hajlamok tehát, még részben sem, mert az ember (...) nem rendelkezik semmi ilyesmivel, hanem csakis és kizárólag a kultúra” (Lakatos 2001: 81) Ez tehát a közös nevező, amely minden szociológusé, függetlenül attól, hogy melyik „kötőjeles szociológiát” műveli, vagy hogy melyik irányzat híve. Ez persze – ahogy ezt Lakatos is beisméri – még kevés ahhoz, hogy gyógyirt találjunk a szociológia tudományának sebeire, mindenestre kiindulási alapként jó ezt tudatosítani, erősítheti a szociológustársadalom és a tudomány kohézióját. Mindazok, akik nem osztják ezt a megközelítési módot – amit ezek szerint akár paradigmának is nevezhetünk –, azok inkább a pszichológia, biológia, közgazdaságtan és egyéb tudományok táborához csatlakozzanak – javasolja a szerző, sőt, a továbbiakban részletesen elemzi azokat a veszélyforrásokat, amelyek mindenekelőtt a biológia imperialisztikus törekvéseiben testesülnek meg.

Nem tudom mennyire jogosak ezek a félelmek, ráadásul nem érzem feljogosítva magamat arra, hogy kiálljak a racionális döntések elmélete vagy a szociobiológia mellett, amelyekről eddig azt gondoltam, hogy sok hasznos modellel és ötlettel járultak hozzá a szociológia tudományához. Nem tudom, melyek azok a kritériumok, amelyek szerint megálljt kellene parancsolnunk a tudományunkat érő hatásoknak. Természetesen érzem, hogy ezek az új, speciális szociológiák is hozzájárulnak ahhoz a feldarabolódáshoz-túlspecializációhoz, amelyek diszciplinánk hitelének-presztízsének romlásához hozzájárultak. Mégis, nem tudom osztani Lakatos László azon nézetét, amely a biológiát, mint minden gonoszok legrosszabbikát bélyegzi meg. Azt

hiszem ezeknek az elméleteknek is megvan a maga helye. Talán éppen abban a bizonyos „igazi” (Némedi után) interdiszciplináris mezőben. Hogy stílszerű legyek, a matematikából importált gödeli tételt kicsit újrafogalmazva: ha minden igazságra nyitottak akarunk maradni logikánkkal, akkor a rendszerek változtatása szükségszerű.

A társadalmi keretek kérdéssé válása

Az előbbieken olyan problémakört tárgyaltunk, amely többé-kevésbé valamennyi társadalomtudomány – sőt valamennyi tudomány – létét veszélyezteti, a keretek újragondolására késztet, nevezetesen a felsőoktatás expanzióját és az ezzel járó minőségromlást. Némedi azonban egy olyan folyamatot, tényezőt is körülír tanulmányában, amelynek fennállása kizárólag a szociológiára nézve jelent veszélyt: azt, hogy a szociológia tárgya egyre megfoghatatlanabbá válik a nemzetállami keretek kérdéssé válásának folyamatával párhuzamosan. Rövid történelmi áttekintés után helyezkedik arra az álláspontra, hogy a szociológia – bár csupán hallgatólagosan – elfogadta a nemzetállami keretet és ezen belül értelmezte azt a társadalmi világot, amelyet tárgyának tekint, ezek között a keretek között értelmezhetőek tehát a szociológia egyetemes kérdései is, az integráltság és a szolidaritás is.

Az egyetemesség és a nemzeti keretek között feszülő ellentétre reflektál Saád József, akinek érveléséből – legalábbis az én olvasatomban – az derül ki, hogy nem kell féltünk az amúgy is hagyományosan kozmopolita illúziókat dédelgető szociológiát az ezen illúziókkal rokon „globalista víziótól” – értve itt ezen a nemzeti keretek újraértelmezését. Éppen ezért olvastam újra és újra Somlai Péter kommentárját, aki éppen ennek az ellenkezőjét állítja: szerinte Saád „nem üdvözli a szociológiai elméletek univerzális igényét”, mert „a globalizáció eltorzítja a nemzeti szociológiákat” (Somlai 2001: 77).

Szó sincs róla! Saád csupán arra hívja fel a figyelmet, hogy azok a tendenciák, amelyek egy időben zajlanak, egyáltalán nem függetlenek egymástól: kiemeli a hatalmi mozzanatot, és valóban utal arra, hogy az „univerzalizásra törekvő szociológiai megismerés iránya és funkciója egybeesik a gazdasági és politikai globalizáció erőivel” – ahogy ezt Somlai írja – de én ebből csupán a *hamis* univerzalizációtól, a kulturális imperializmustól való idegenkedést vélem kihallani. Azt gondolom, hogy Saád igenis megkülönbözteti az univerzalizmust a globalizációtól (annak imperialisztikus vonzaitól), ami persze azt is jelenti, hogy teljesen osztom Somlai Péter konklúzióját, miszerint „a globalizációval nemcsak partikularista erők szállhatnak szembe, hanem azok is, amelyek az univerzalizmus értékeihez akarnak ragaszkodni” és „az univerzalista értékeket nem lehet meghaladni – már pedig a globalizáció csapdája éppen az, hogy eltérít ezektől, miközben betölteni látszik ezeket az értékeket” (Somlai 2001: 80).

Lakatos László a társadalomfogalom kiüresedésével kapcsolatban a Némedi által szintén középpontba állított szolidaritás és integráltság problémájának szenteli figyelmét – mint ahogy Némedi Dénes is arra hívja fel a figyelmet, hogy önmagában nem az jelenti a problémát, hogy a társadalom fogalma egyre bizonytalanabbá válik, hanem hogy a társadalmi integráció hagyományos értelmezése lehetetlenné válik, ezzel a szociológia alanyának értelmezése is. „Kiről fog beszélni a szociológus?” – kérdezi.

Lakatos érvelésében rámutat: a globalizáció természetes velejárója, hogy átstrukturálja a nemzetgazdaságokat, így a szolidaritás sok fontos, nemzetállamhoz kötődő fajtája elveszik. Mivel szolidaritás és integráltság nélkül nem működhet társadalom, de a nemzetállam az átstrukturálódás következtében már nem megfelelő keret ezekhez, ezért a nemzet feletti és alatti szinteken kell a megoldást keresni: a globális szerveződésekkel párhuzamosan erősödnek a lokálisak is.

Persze, mivel napról napra változik a környezet, elég nehéz számot adni róla – márpedig a szociológus feladata éppen ez lenne. Lakatos ebben látja a válsághangulat eredőjét: a szociológia „nem érti igazán azt, amiről számot kéne adnia”. Hogy mégse mozogjunk teljesen elveszetten, vakon tapogatózva ebben az új világban, hogy könnyebb legyen új értelmezési kereteket megfogalmazni, a szerző a középkorkutatások tanulmányozását ajánlja minden ambiciózus szociológus figyelmébe, hiszen a kialakuló hálózatelvű posztmodern világunk és a középkori korporációk világa között figyelemreméltó azonosságokat vél felfedezni. Az ötlet mindenestre elgondolkodásra készítet, bár azt hiszem, nem lehet elég óvatosan egyensúlyozni, hogy ne essünk a szimmetrikus párt alkotó két illúzió egyikének se a csapdájába: se abba, hogy jelenségeket sosem látottunk, forradalminak bélyegezzünk, vagy éppen ellenkezőleg, következetesen állítva, hogy nincs új a nap alatt, egészen hajmeresztő párhuzamokat vonjunk. (Ezt véletlenül sem kritikai megjegyzésnek szántam, sőt, izgalommal várom az újközépkor-elmélet további fejleményeit.)

De maradjunk még egy kicsit a jelennél – vagy a közelmúltnál. Némedi Dénes tanulmányában a nemzetállam szétesésével párhuzamosan egy másik folyamatra hívja fel a figyelmet, amely átvezet a harmadik, általa a szociológia újraértelmezését sürgető problémakörbe, ez pedig a kulturális javak piacán bekövetkezett átalakulás, amely „véget vet az értelmiség korszakának”, vagyis megszünteti a szociológia közeget és fogyasztóját, az értelmiségit.

A klasszikus értelmiség feldarabolódása

Ha már a kulturális javak piacánál tartunk: ma egyre inkább hajlamosak vagyunk elismerni a piacot, mint a legitimáció intézményét. Úgy kezeljük az eladási számokat, mint megfellebbezhetetlen döntést, az egyetlen helyes ítéletet: a kereskedelem logikája uralja a kulturális termelést. Jó lenne hinni abban, hogy a kulturális javak az eladási számokkal, a kereskedelmi szemlélettel szembe tudnak szegülni, hogy ezen kulturális javak megalkotását nem az alapvető körülmények hiánya fogja megzavarni, csak mert nem mennek elébe a közönség óhajainak. Ez persze csak hiú ábránd, hiszen különben nem állhatott volna elő az a helyzet – amelyet Némedi lefest -, hogy a „nagy értelmiségi” alakját kiszorította a televíziós sztár, amely megállapítás már idejét múlta, hiszen a kommunikációs erőter azóta is folyamatosan átalakulásban van, új és új szereplőkkel, egyre gyorsuló tempóban. Amikor Platón szembeállította a filozófust, akinek van ideje, azokkal az emberekkel, akik az agórán vannak, és akiknek sürgős a dolga, gyakorlatilag azt mondta: az idő szorításában nem lehet gondolkozni. Mennyire aktuális most, a „tömegtársadalom” és a „tömegkommunikáció” korában ez a gondolat! De lássuk részletesebben, hogy is állnak a dolgok a kulturális piacon.

Ami a fogyasztókat, vagyis a közönséget illeti: óhajaikat természetesen a fenti kijelentés ellenében sem szabad lekicsinyelni, hiszen a szociológia feladata nem csupán az (volt, lett volna), hogy diagnózisokat készítsen – l'art pour l'art – hanem azokat a közönség elé tárva megpróbálja jobbitani a helyzetet: eltárja a visszasságokat, neadjisten megoldási lehetőségeket tárjon fel. Hogy ezt a szerepet már nem tudja betölteni – legfeljebb diagnózist készít, amire egyre kevesebben kíváncsiak –, annak okát Némedi a fenti két folyamatban, nevezetesen a középosztály felduzzadásában (és ezzel együtt az egykori értelmiségi pozíciók szétszóródásában, amely természetesen összekapcsolható a felsőoktatási expanzióról mordítottakkal) és a kommunikációs átalakulásban látja.

Lakatos László leginkább a piac „kínálatát” okolja az egyre nagyobb érdektelenségért, amellyel a közönség a szociológusok ténykedését figyeli (ha figyeli egyáltalán). Szerinte a szociológia túlságosan szofisztikálttá, elvonttá, szakmaivá és nehezen érthetővé vált a nem avatott fülek számára, túlságosan „normális tudománnyá”: persze, hogy így nem kíváncsi már rá a nagyközönség (az idő szorításában nem lehet gondolkodni, ugye), s minél kevésbé talál értő közönségre, annál jobban visszavonul az elefántcsonttoronyába,¹ még több sokváltozós elemzéssel és precíz definíciókkal körülbástyázva magát. És – folytatja Lakatos – ez még mind nem lenne olyan nagy baj, ha egyáltalán lenne valamilyen mondanivaló, amit feltétlenül érdemes lenne eljuttatni a nagyközönséghez, akár újságírók és egyéb közvetítők beiktatásával (ha már egyszer az értő értelmiségi hallgatóság a múlt ködébe vész), de hát nincs mit mondani. Ezt pedig a szociológia nem engedheti meg magának, lévén a modern társadalom valamiféle öntudata, tükör, amiben megláthatja magát, hibáit, és amely hozzásegít a jó társadalomról való gondolkodáshoz. Lakatos László következtetése az, hogy ha a szociológiának újra lesz mondanivalója, akkor újra lesz közönsége, amelyben természetesen eszköz lehet az Internet, mint forradalmi kommunikációs csatorna és publikációs lehetőség, ugyanakkor önmagában ez nem fog fordulatot okozni.⁴

Való igaz: manapság a „folyton jelen lenni, a köztudatban maradni” kényszere serkentőleg hat ugyan a megjelenő publikációk számára, kevésbé van azonban jó hatással a mondanivalóra. Sokan nem teszik fel a kérdést maguknak: van-e valami mondanivalóm? Vajon képes vagyok-e elmondani? Amit mondok, méltó-e arra, hogy elhangozzék? Meggyőződésem, hogy ezt a folyamatot még jobban felerősítette az a tendencia, amelyet Bourdieu mint a tudomány „belépési költségeinek csökkenését” ír le.

Ugyanakkor nem csak magunkban – vagyis a szociológia berkein belül – kellene keresni a hibát. Vagyis nem is hibát kell keresni, egyszerűen elfogadni: változnak a körülmények, a dolgok nem statikusak, hanem változnak, és a túlélésre csak úgy van esély, ha alkalmazkodunk hozzájuk. Ez már persze a megoldási javaslatok szükségességének kérdéskörébe vezet át, amelyekről Némedi tanulmánya végén a montreali ISA világ-

¹ Ha már az „elefántcsonttoronynál” tartunk – ami Lakatos László tanulmányában a rossz irány intő jele – Bourdieunál (2001) elrendő, áhitott cél: „Egy nagyon autonóm mező – mint amilyen például a matematikáé – olyan, hogy a termelők egyedüli fogyasztói saját konkurencságnak, olyanok, akik maguk is megtehették volna azt a felfedezést, amelyet most mások bemutatnak nekik. (...) Ahhoz, hogy autonómiára tegyünk szert, fel kell építeni azt az elefántcsonttoronyt, amelyben ítéletet mondunk egymás műveiről, megbíráljuk egymást, akár még harcolunk is egymással, de tudjuk, hogy miről beszélünk: összecsapunk, de tudományos fegyverekkel, eszközökkel, technikákkal. Módszerekkel.”

⁴ Saád József a virtuális teret, mint publikációs-kommunikációs lehetőséget a kisállami tudósok hátrányos helyzetének javítására, sőt a partikuláris/univerzalisztikus probléma megoldási alternatívájaként említi, bár hozzá kell tenni, mintha némi távolságtartással figyelné az egyetemes hálózatok térhódítását.

kongresszus kapcsán ír. A két ellentétes álláspont a diszciplináris határok átgondolásának szükségességét, egy új társadalomtudományi diskurzus kialakítását mérlegeli, utasítja el vagy helyesli. Némedi ez utóbbi mellett foglal állást: szerinte nem elegendő „várni és figyelni”, a tudást készenlétben tartani és gyarapítani, hanem a szociológia helyzetét szélesebb összefüggéseiben átgondolva válaszolni az új világ kihívásaira. Akár a kínai esőcsináló történetében: az adottságok számbavételével lehet csak alkalmazkodni, és esőt hozni, vagyis megújulni, és életben maradni. Hiszen a tanmese vége így hangzik: „Amikor a faluba érkezett, megállapította, hogy a faluban diszharmónia uralkodik, tehát a természet folyamatai sem működhetnek normális rendjük szerint. De rájött arra is, hogy a falu diszharmóniája benne magában is diszharmóniát hozott létre, így visszavonult a szállására, hogy helyreállítsa magában a harmóniát. Amikor a saját belső egyensúlya helyreállt, el is eredt az eső, ahogyan a világ harmonikus rendje szerint kell.”

Irodalom

- Bourdieu, Pierre (2001): *Előadások a televízióról*. Budapest: Osiris Kiadó
- Bourdieu, Pierre (1984): *Homo academicus*. Paris: Editions de Minuit
- Castells, Manuel (1996a): *The Information Age: Economy, Society and Culture. Vol. I. The Rise of the Network Society*. Massachusetts-Oxford: Blackwell Publishers
- (1996b): *The Information Age: Economy, Society and Culture. Vol. II. The Power of Identity*. Massachusetts-Oxford: Blackwell Publishers
- (1996c): *The Information Age: Economy, Society and Culture. Vol. III. End of Millennium*. Massachusetts-Oxford: Blackwell Publishers
- Csepeli György–Wessely Anna (1992): A közép-európai szociológia kognitív esélye. *Replika*, (1–2): 1–8.
- Dawkins, R. (1986): *Az önző gén*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Kuhn, Thomas (1984): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Lakatos László (2001): Mi a baj a szociológiával és hogyan nem kéne rajta segíteni? *Szociológiai Szemle*, 11 (3): 78–109.
- Mérő László (1997): *Észjárások*. Budapest: Tercium Kiadó
- Némedi Dénes (2000) A szociológia egy sikeres évszázad után. *Szociológiai Szemle*, 10 (2): 3–16.
- Saad József (2001): Tíz széljegyzet Némedi Dénes tanulmányához és recenziójához. *Szociológiai Szemle*, 11 (1): 63–75.
- Somlai Péter (2001): Egyetemesség és heterogenitás. (Gondolatok a szociológiáról – Némedi Dénes és Saad József írásai kapcsán.) *Szociológiai Szemle*, 11 (1): 76–84.
- Szalai Erzsébet (2000): Értelmiségi szerepek az ezredvégén. In Szalai Erzsébet: *Ezredváltó dilemmák Magyarországon*. Budapest: Új Mandátum Kiadó

MÉG EGYSZER A SIKERES ÉVSZÁZADRÓL

Amikor a nyilvános viták koreográfiája szerint igénybe veszem a vitát nyitónak azt a lehetőséget, hogy övé legyen az utolsó szó, csak néhány olyan dologra korlátozom magam, ahol úgy érzem, van még érdemi mondanivalóm, s ahol úgy érzem, hogy nem elég pontosan és körültekintően fogalmaztam.

A hozzászólók többsége vitaindító tanulmányomban (valójában: előadásban) rezignációt, szépszist fedeztek fel, Sárközy Zsuzsanna egyenesen „kétségbeesett kérdés”-ről írt (Sárközy 2002:160), Lakatos László „pánikhangulatról” (Lakatos 2001: 79), de ő talán nem rám gondolt. Nem vagyok kétségbe esve. Magamat ellenőrzendő megkerestem eredeti cikkemben a szövegszerkesztővel a *válság* és *krízis* szavakat: a szociológiára vonatkoztatva, csak Gouldner, Lemert és mások „válságérzetéről” írtam. Azt akartam érzékeltetni, hogy feltehetőleg messzemenő változások kezdődnek körülöttünk. Léderer Pál egyenesen azt olvasta ki cikkemből, hogy alapján elégedett vagyok a dolgok menetével, hiszen sikeresnek tartom azt, amit ő teljesen értelmetlennek és károsnak: a ténylegesen létező egyetemi szociológiát (Léderer 2002: 226–230) Azt hiszem, elbizakodott és elégedett sem vagyok. A sikeres szót abban a köznapi, banális értelemben használom, amit üzletemberekkel kapcsolatban szoktunk alkalmazni. A szociológia abban az értelemben normális tudomány, hogy morális vagy esztétikai megváltást tőle nem lehet várni.¹

Úgy érzem, a rendelkezésre álló helyen csak három kérdésre tudok kitémi, amelyek már első cikkemben is szerepeltek: az egyetem és a tudományos rendszer problémáira, az univerzalizmus és a nemzeti keretek kérdéssére és – nagyon röviden – a szociológia és közönsége viszonyára.

1.)

Az egyetem, a szociológia egyetemi oktatása váltotta ki a Szemlében megjelent cikkekben is, a kérdéssel kapcsolatos szóbeli vitákon (az MSZT konferenciáján és a Társadalomelméleti Szakkollégiumban) is a legnagyobb érdeklődést. Nem pusztán a szociológia ügyéről van szó. Ezt bizonyítja az *Élet és Irodalomban* az e válaszcikk megírásával egy időben zajló, Polónyi István és Timár János állításaihoz kapcsolódó vita. Az a körülmény, hogy a magyar felsőoktatás alapvető szerkezeti változások nélkül nagyméretű bővülésen ment keresztül, természetesen vezetett – tulajdonképpen kicsit megkésve – ahhoz a kérdéshez, hogy mit lehet kezdeni egyrészt a korábbiakhoz képest nagyon sok hallgatóval, másrészt a rengeteg és nagyjából válto-

1 Eredetileg Léderer Pál írására részletesebben akartam reflektálni. Annak bemutatása azonban, hogy az ő szociológiai képével, tudományfelfogásával az enyém hol egyezik, hol nem, olyan hosszú fejtegetést kívánna, ami meghaladja ennek a válasznak a kereteit.

zatlan szakmai szerkezetben kibocsátott diplomással. Tamás Pál hozzászólását azért tartom nagyon érdekesnek, mert ezt a kérdéskört egy fokkal általánosabb szintre emelte, ezért először az ő cikkéhez fűznék néhány megjegyzést.

a.)

A leglényegesebb új fejlemény, amelyről Tamás Pál másokkal (így Fehér Mártával) együtt szólni szokott – és amire a vitát elindító cikkben nem fordítottam kellő figyelmet – a tudástermelés poszt-akadémikus (II. módú) rendjének az erősödése. (A poszt-akadémikus kifejezés az amerikai angolból ered, ahol az akadémia a felsőoktatás, és ez a magyar tudományos élet szóhasználatát tekintve félreértésekhez vezethet.) Arról van szó, hogy a kutatás élenjáró területein az új tudás előállítása fokozatosan eltávolodik a kutatóegyetemektől, olyan központokba helyeződik át, amelyek szerveződése nem az egyetemi rendszerhez kötődő diszciplináris struktúrát követi,² hanem autonóm módon vagy külső tényezők által generált és diszciplinák alá be nem sorolható problémákat vizsgál. Ezek az új poszt-akadémikus centrumok természetesen elsősorban a nagy forrásigényű természettudományokban jöttek létre. Valójában talán inkább arról van szó, hogy az ilyen típusú centrumok az utóbbi fél évszázadban nagyon megerősödtek, s olyan intézményekké váltak, amelyekkel a nagy hallgatótömegekkel elárasztott egyetemek nem tudtak lépést tartani. A felsőoktatáson kívüli tudományos kutatás a kutatóegyetemek virágkorában sem volt ismeretlen, hiszen már a 19. század utolsó harmadában megjelent ipari laboratóriumok is az egyetemek versenytársai voltak, amelyek szintén problémaorientáltak és multidiszciplinárisak voltak. A 20. század nagy katonai kutatásai – mindenekelőtt az atombomba előállítása – szintén „poszt-akadémikus” keretben folytak. Az amerikai szociológiában sem voltak ismeretlenek – a közvéleménykutatással kialakított bensőséges viszony miatt – a multidiszciplináris, az egyetemekhez csak lazán kapcsolódó kutatócentrumok. De a 20. század közepéig a nagy tudományos áttörések azért zömében az egyetemekhez kapcsolódtak. Az újdonság, gondolom, mint a történelemben annyiszor, a kevesebb és több kérdése: a tudományos centrumországokban egyre fontosabb lett a poszt-akadémikus típusú kutatás, és ezzel párhuzamosan az egyetemek viszonylagos kutatási jelentősége csökkent. Vaskovics Lászlónak igaza van abban, hogy ez országonként különböző formában történik, s abban is, hogy ez adott esetben ösztönzően hathat az egyetemi kutatókra (Vaskovics 2002), de ez – ebben egyetértek Tamás Pállal – a nagy általános tendencián nem változtat.

A kutatóegyetem nagy korszaka – amely Németországban a 19. század közepe táján kezdődött és az Egyesült Államok nagy kutatóegyetemeinek kialakulásával a 20. század első felében érte el virágkorát – tehát végéhez ért, a 21. században a tudományos kutatás intézményi rendszere át fog alakulni. A társadalomtudományokban a poszt-akadémikus fázis talán lassabban bontakozik ki, de nem kérdéses, hogy már számos

2 Úgy gondolom, hogy a poszt-akadémikus tudáscentrumok nem a mi régi akadémiai intézeteinknek az újjászületését fogják jelenteni, hiszen azok többsége valaha elég szigorúan diszciplináris keretekben jött létre.

példát lehet találni a világon multi-, pluri- és transzdiszciplináris, és nem egyetemekhez kötődő kutatásra itt is.

A poszt-akadémikusság kérdését azért kell a szociológia százados „sikertörténete” kapcsán felvetni, mert valóban összefügg a diszciplináris tudományosság jövőjének kérdésével. A tudományos diszciplinák a modern egyetemi képzéssel párhuzamosan alakultak ki, és az egyetemi képzés igen sokban hozzájárult a diszciplinák közti határok kijelöléséhez és megerősítéséhez. Igaz, hogy a diszciplinákba szerveződött tudományosság több mint száz éve imamalomszerűen ismételteti az inter- és multi-diszciplinaritás előnyeit, de az igazi átrendeződés, a határok problematikussá válása csak az újabb típusú kutatások rendszerének kialakulásával kezdődik el. A poszt-akadémikus fázis jellegére vonatkozó megfontolások erősíthetik azt az egyebek mellett Wallersteintől származó (és a cikkemben idézett) elképzelést, hogy a társadalomtudományok hagyományos rendszerét át kellene alakítani.

Érthető az is, hogy a láthatólag a poszt-akadémikus tudományosság szempontjait képviselő Tamás Pál több helyen – kimondva-kimondatlanul – az egyetemi világba bezárt oktatók egzisztenciális gondjaival magyarázza a szociológia jövőjével kapcsolatban megfogalmazott aggodalmakat, mert – ez lehet a kiegészítő megfontolás – a poszt-akadémikus kutató valójában már régen problémákban gondolkodik, a diszciplináris tagolódás számára skolasztikus kérdés. Hogy ebben lehet valami, azt már önmagában mutatja a nem-egyetemi és a politológia, tudománykutatás és szociológia határvidékén mozgó Tamás Pál és a többi – egyetemhez kötődő – vitarésztvevő stílus közötti különbség. De mielőtt az egyetemi szempontokat (amelyek e logika szerint konzervatívak) végleg félretennénk, néhány kérdést megfontolásra érdemesnek tartanék. Ezek: a tudományosság átalakulásának, az újfajta tudományosság és az oktatás kapcsolódásának a kérdése, majd ezt követően az, hogy mindebből mi következik a szociológiára mint egyetemi tárgyra és mint szaktudományra nézve.

b.)

A 19. és a 20. század nagy tudományos áttörései annak köszönhetőek, hogy a kutatóegyetem rendszerében sikeresen lehetett összekapcsolni a kutatást és a kutatási utánpótlás nevelését. (Azt nem kell bizonyítani, hogy a tudományos termelés szempontjából az új kutatói generációk kiképzése kulcskérdés.) A már működő poszt-akadémikus kutatási központok, a tudástermelés más módját képviselve, eddig nem vették át és talán nem is vehetik át teljesen az egyetem funkcióit. Bizonyos mértékig, mind a mai napig rá vannak utalva az egyetemekre, amelyek a személyzet megújításában töltenek be nélkülözhetetlen funkciót. Elképzelhető persze, hogy az új kutatógenerációk képzésének egy fázisa átkerülhet ezekbe a központokba, hiszen ma sem ritka az olyan kutató, aki tulajdonképpen szakmáját nem az egyetemen tanulta meg (ott esetleg egész más stúdiumokat végzett), hanem egy kutatói teamben, munka közben szerezte meg a tudományos felkészültséget. A kérdés csupán az, hogy amennyiben tovább folytatódik a kutató egyetem már megkezdődött felszámolódása, képes lesz-e az így eliskolásított felsőoktatás a poszt-akadémikus kutatás számára a megkívánt nagy számban előállítani azt a munkaerőt, amelyre az mégiscsak rá van utalva. Különösen rá van utalva az erősen munkamegosztásos kutatás viszonyai között, amikor a tulajdonképpen kutatási folyamatban különböző erede-

tű, az adott helyen nem újratemmelhető szakértelmek együttműködésére lesz szükség. (Egy multi- vagy transzdiszciplinárisan elképzelt társadalomtudományi kutatás feltételezi, hogy a résztvevők birtokában vannak azoknak a speciális gazdaságtani, pszichológiai stb. tudásoknak, amelyeknek együtt kell a kívánt új eredményt létrehozni, amelyek tehát az adott – és egyébként a kívánalmaknak megfelelően gyorsan változó tematikájú – kutatásban nem szerezhetők meg.) Mindez azt jelenti, hogy a kutatás poszt-akadémikus fázisának a megjelenése nem jelent automatikusan megoldást minden, az egyetemi szféra változásából adódó feszültségre.

Tamás Pálnak teljesen igaza van abban, hogy a Magyarországon az elmúlt évtizedben az akadémikus (I. módú) tudástermelés pozícióinak a restaurálása történt: az egyetemek pozícióinak megerősítése és az alapvetően nem poszt-akadémikus típusú intézményeknek tekinthető (magyar értelemben vett) akadémiai intézményeknek a megőrzésével (Tamás 2002). A célkitűzések szintjén valóban a hagyományos kutatóegyetem megerősítéséről volt szó, másfelől viszont a nagy hallgatólétszámot befogadó és vegyes képzési célú egyetem kialakítása úgy történt meg, hogy nemcsak a képzési struktúrát nem gondolta át senki, hanem azt sem ismerték fel, hogy ez az egyetem már feltételezi a kutatás megkezdődő elvándorlását a poszt-akadémiai centrumokba.

Úgy gondolom tehát, hogy a poszt-akadémikus fázis a tudománytörténetben (ha igazuk van azoknak, akik egy ilyen változást diagnosztizálnak) egyben a tudományos képzés valamiféle átrendeződését fogja magával hozni, s ezzel meg fogja változtatni a hagyományos, diszciplína-alapú felsőoktatást is. Kérdés, hogy mik az intézményes feltételei annak, hogy a viszonylag magas minőség – amelyet a hagyományos egyetemek egy része (kis része) képes volt biztosítani – megmaradjon. Nem hiszem ugyanis, hogy a tudományosság új intézményei automatikusan kitermelik az optimális megoldást a tudományos utánpótlás nevelésére. Az akadémikus, kutatóegyetemi rendszer utánpótlás-nevelési rendszere sem volt optimális, ezt már virágkorában is nagyon sok résztvevője megfogalmazta, de valahogy működött. Arra is sok példa van, hogy tudományos rendszerek az utánpótlás-nevelés rendszerének ellentmondásai miatt vesztettek produktivitásukból. Vegyük a legtávolabbi példát, a 19. század első felének francia tudományos rendszerét, amely egy rövid, briliáns periódus után gyorsan visszaszorult a versenyben a képzés diszfunkciói miatt. Ebben a tekintetben a helyzet nyitott.

Természetesen, számos más dolgot sem látok világosan sem Tamás Pál lendületes leírásai, sem az általa hivatkozott irodalom alapján. Mit jelentenek, miféle intézményi formák, működésmódok következnek a Tudáskereső, Szerződéses Kutató és Tudás-szolgáltató, Tamás Pál cikkében említett ideáltipikus szerepeiből (Tamás 2002:)? Úgy gondolom azonban, hogy a Tamás Pál által felvetett szempontok alapvetők a vitában tárgyalt kérdések tekintetében.

c.)

A szociológia problémája némileg különbözik a többi tudományétól, mert csak az akadémikus, I. módú kutatás aranykorának vége felé intézményesült úgy-ahogy. Ennek a következménye, hogy a szociológus lehetséges társadalmi funkciói homályosak, ennél fogva a tudomány művelői is sokszor zavarban vannak afelől, hogy mi célból tevékenykednek. Kétségtelen úgy van, mint Vaskovics László írja, hogy mindenütt – Ma-

gyarországon is – sok fiatal szociológus kap képzettségének megfelelő állást, azaz olyat, amelyben nem szellemi segédmunkát kell végeznie (Vaskovics 2002: 156–9). Ez azonban nem változtat azon, hogy az egyetemeken és specializált kutatóintézetekben alkalmazottakon kívül nincs olyan hivatás, szakma, hogy szociológus: van humán erőforrás menedzser, piackutató stb., akinek szociológus végzettsége van, és aki ezért az állásokért számos más végzettségével versenyez. Fenntartom tehát, hogy a szociológia egyik sajátossága, ami megkülönbözteti például a közgazdaságtantól és a pszichológiától (de rokonítja a politikatudománnyal, kommunikációtannal és néhány más bizonytalan státusú tudománnyal és képzési iránnyal) az, hogy az akadémikus tudományosság virágkorában nem jött létre egy olyan szociológus hivatás, amelynek a gyakorlására a megfelelő végzettség, ha nem is kizárólagos jogot, de valamiféle gyengébb jogosultságot adna (ez talán jól is van így). Ezért magának az oktatásnak is van valamiféle bizonytalan, nem-diszciplináris jellege (aminek következtében – a kommunikáció, politológia és más hasonló szakok társaságában – a diszciplinárisan nem mindig jobban lehatárolt, de egy intézményesült hivatás védelmében álló szakok le is szokták nézni).

Nem lehet-e éppen ez a szociológiai oktatás (és ezzel valamiféle egyetemi jellegű tudomány) egyik esélye a kialakuló újfajta poszt-akadémiai tudományvilágban? A szociológia történetében mindig voltak törekvések arra, hogy a szociológia bizonytalanságából erényt kovácsoljanak, és ebben a vitában is megjelent ez az elképzelés, például Lakatos Lászlónak abban a megállapításában, hogy a szociológia nem csak tudomány, hanem a modern társadalom valamiféle öntudata is (Lakatos 2001: 88 – erre a megjegyzésre más összefüggésben térek vissza), vagy Somlai Péternek abban az elképzelésében, hogy az általánosabb, a szaktudományok kompetenciáin túlmutató kérdések megoldására egy átfogó társadalomelméletre van szükség, s a szociológia betöltheti ezt az integratív szerepet (Somlai 2001: 81–2). Hasonló megfontolások ösztönözhatték Balogh Istvánt könyvében (amely a vitába csak annyiban került be, hogy a róla írt recenzióm Saád József hozzászólása egyik tárgyát is képezi) arra, hogy javasolja egy önálló társadalomelméleti diszciplína kialakítását. Ezt az elképzelést én régi, de makacs illúzióknak tartom.

Úgy vélem, hogy a tudományos rendszer átalakulása kapcsán arról van szó, hogy a poszt-akadémikus fázis kognitív és intézményi változásai aláássák a klasszikus diszciplinaritást mint az oktatást és a kutatást összefoglaló egységet. Wallerstein több munkájában – a poszt-akadémikusság gondolatától teljesen érintetlenül – valami hasonlót állított, amikor az állam/társadalom/gazdaság hármasságnak megfelelő tudományos hármasság (politológia/szociológia/gazdaságtan) idejétmúlt voltáról értekezett. Amennyiben a tudás diszciplináris tagozódása kérdéses lesz, azt sem lehet feltételezni, hogy létezhet valamiféle szuper-diszciplína, amely az egységet garantálja.³ A társadalomelmélet mint önálló diszciplína gondolatával szemben Balogh István és Karácsony András könyvéről írt recenziómban azt fogalmaztam meg, hogy nem tartom helyesnek azt a törekvést, amely egyre újabb és újabb részdiszciplinákat akar létrehozni az amúgy is túl tagolt akadémikus tudományosságban. Be kell látnom azonban, hogy Balogh István javaslata Somlai Péterével rokon: a szociológia mint általános tár-

3 A szociológia mint szuperdiszciplína gondolatának első megfogalmazója Comte volt, aki ugyanakkor kidolgozta a tudományos diszciplinák racionális osztályozásának rendszerét is. A két dolog összetartozik.

sadalomelmélet (amely ebben az értelemben elkülönül a mai, igen nagy részben empirikus rész kutatások halmazából álló szociológiától) mindkettőjüknél egyszerre lenne szaktudomány és integratív szupertudomány. Továbbra sem tartom azonban szerencsésnek egyik gondolatot sem.

Igaz persze, hogy mint egy szaktudományban (történetesen nem a szociológiában) szocializált oktató, nehezen tudom elképzelni, milyen lesz a nem-diszciplinárisan tagolt tudományosság. Mint hivatásos szociológiatörténész ugyanakkor közvetlenül szembesülök azzal, mennyit torzít a tudománytörténetben az, amikor a 20. század elején kialakult szaktudományos mátrixban értelmezzük kedvenc korábbi szerzőinket, akik egyszerűen nem férnek bele ebbe. Ez a kettős zavar sem változtat azon, hogy érzésem szerint a tudományos rendszer átalakulásának vagyunk tájékozatlan szereplői.

d.)

Minthogy az oktatásban keresem a kenyerem (s ráadásul azok közé tartozom, akik munkája iránt például a multinacionális vállalatok és a nagyvárosi önkormányzatok Tamás Pál szavaival szólva „aránytalanul és méltánytalanul” kevés figyelmet tanúsítanak (Tamás 2002) – a méltánytalanság talán mégsem áll meg, hiszen miért érdekelne egy multinacionálist Durkheim? –, azon is el kell gondolkozznom, hogy nem fognak-e már rövidtávon is megmutatkozni az átalakulás némely jelei a mai egyetemen.

Tételezzük fel, hogy a közeli jövőben a talán bővülő társadalomtudományi kutatásokban olyanokra lesz szükség, akik kellően széles látókörrrel rendelkeznek és/vagy széles körben hasznosítható készségek birtokában vannak. Ebből a szociológiai oktatás kétféle stratégiája következik. Az egyik tulajdonképpen az a régi, Lazarsfeld köréből származó gondolat, hogy a szociológia nem más, mint a kutatás egy sajátos módszertana. Az akkor favorizált módszertan a survey-technika volt, amely napjainkig is életképes maradt. Ily módon elképzelhető a problémaorientált társadalomtudományi kutatás és a felsőoktatás egy olyan együttműködése, ahol a felsőoktatás egy széles körben – és nem csak a kutatásban – felhasználható technikát oktat, amelynek birtokában a legjobbak elmennek a problémaorientált poszt-akadémikus tudásgyárakba, ahol a helyszínen, munka közben megszerzik a problémához kapcsolódó tárgyi tudást, a tömeg pedig egy olyan készségkészletet kap útravalóul, amellyel valahol még talán boldogulhat is.

Elképzelhető a szociológia olyan átalakulása is, ahol az egyetem rendkívül széleskörű (és ebből következően nagyon eklektikus) társadalomtudományi műveltséget tanít, azt a fajta széles, sajátos látásmódot generáló kultúrát, amelyről Lakatos László írt (Lakatos 2001: 82). Nem hasonlítana-e ez arra a bizonyos integratív általános társadalomelméletre, amely ellen fentebb polemizáltam? Azt hiszem, azért nem, mert ahogy már jelenleg is látszik, ez a fajta eklektikus társadalomismeret nem tudomány és végleg nem elmélet. Értelme csak az lehet, hogy erre az általános és felületes tájékozottságra támaszkodva a legjobbak a nagy gondolatüzemekben önállóan meg tudnak fogalmazni problémákat, ki tudnak dolgozni hozzájuk tartozó technikákat – míg a többiek némi általános műveltség birtokában próbálnak szerencsét a legkülönbözőbb területeken.

A mai szociológia e kétféle képzés vegyüléke, s minthogy a hallgatólétszám növekedésével ennek a vegyes képzésnek (amely mögül hiányzik a régi bölcsész szakok legi-

timáló hagyománya, egyes újabbak piaci sikeressége) egyre élesebben mutatkozik meg minden problémája, az olyan írások, amelyek a szakma problémáiról szólnak, itt nagyobb visszhangot váltanak ki. Igaza van bizonyos fokig annak, aki azt mondta, hogy a szociológia oktatás során sok jó könyvet el lehet olvasni, jó technikákat lehet megtanulni, közben egy nyelvet is el lehet sajátítani – miért ne működne sikeresen az ilyen egyetem? Lehet – ám azokra a valós problémákra, amelyeket a poszt-akadémikus tudomány az egyetem vonatkozásában felvetett, ezzel nem lehet válaszolni. Az előző bekezdésekben vázolt kép elég sötétre sikeredett, de újra szeretném biztosítani az olvasókat, hogy nem vagyok kétségbe esve.

e.)

A poszt-akadémikus tudományosság modellje kapcsán (és csak a tudományról, nem az oktatásról beszélve) a Lakatos László által említett kéretlen és veszedelmes segítőtársakról is szólni kell. Lakatos a gazdaságtanból származó racionális döntésselletben és a szociobiológiában (neodarwinizmusban) látja a szociológiát fenyegető veszélyt (Lakatos 2001: 97). A két áramlat két külön ügy. Ha történetében nézzük a szociológia kialakulását, akkor kiderül, hogy előzményeik különböző módon hatottak. A darwinizmus valaha felszabadító erejű volt a társadalomtudományi gondolkodásban. Igazi szociológia, amely az emberi világot valóban tudományosan, a hagyományos hatalmaktól szabadon vizsgálhatta, aligha jöhetett volna létre, ha Darwin nem naturalizálja az embert, megszüntetve egyszeri és kivételes voltát. (Lakatos Lászlóval szólva: Darwin baloldali volt – bár ezt nem tartom a legszerencsésebb megfogalmazásnak se Darwint, se a szociológiát, se a politikai baloldalt tekintve.) A korai szociológia nagyságai pályáján ez a hatás (akkor a darwinizmus még viszonylag új volt) nagyon jól kimutatható: Veblennél, Meadnál, Thomasnál, Parknál, Durkheimnél, Simmelnél. A közgazdaságtanban viszont általában nyomasztó versenytársat láttak, s a szociológia történetében a gazdaságtan gyámsága és nyomása alóli felszabadulásért folytatott harc meghatározó mozzanat volt Durkheimtől és a korai amerikai szociológiától Parsonsig.

Nem látom világosan, hogy ma például a kognitív tudomány, az etológia és a szociológia miért ne találkozhatna. Ez talán nem lehet poszt-akadémikus probléma? Természetesen, nem a társadalmi egyenlőtlenségek biológiai magyarázatára vágyom. De azt is fontosnak tartom, hogy az emberi világot ne úgy tekintsük, mint a természeti világtól elszakított spirituális és ezért oksági magyarázatok számára hozzáférhetetlen területet.

Hasonló a helyzet a közgazdaságtannal. Lakatos Lászlónak igaza van abban, hogy a mikorökonómia (a racionális döntések elmélete) nem tudott megbirkózni a normák problémájával (nem az egyetlen megoldatlan dolog a gazdaságtan történetében) (Lakatos 2001: 98). De egy új, poszt-akadémikus tudományosságban a legfontosabb társadalomtudományi problémák a mai szociológia és a mai közgazdaságtan háttérvidékén merülnek fel. Gazdaságtan és szociológia kombinálására való képesség volt mindig az, ami újra és újra felélesztette a marxista és neomarxista elméleteket – Wallersteint is ideértve. Kutatóként várunk kellene azt, aki erre újból képes lesz. Lehet, hogy a társadalomtudomány akadémikus (I. módú) korszaka történetében a legnagyobb deficitet az utókor abban fogja látni, hogy képtelennek bizonyult normális viszonyt kialakítani e két rokon tudomány között. Igaz, a szociológia önmeghatározá-

sában Durkheimtól Parsonsig éppen a gazdaságtantól való elhatárolás (majdnem azt írom: menekülés) volt az egyik legfontosabb lépés. De itt épp arról beszélünk, hogy minek kellene a régi módon meghatározott szociológia helyére lépni.

2.)

A hozzászólások alapján az az érzésem, hogy mindaz, amit a „nemzeti”, nemzetállami keretekkel kapcsolatban a vitát elindító cikkben írtam, nem volt elég világos. Ezért most erre bővebben szeretnék visszatérni. Ennek a kérdéskörnek három, egymástól jól elválasztható szeletét különböztetem meg: a szociológiai megismerés keretfeltételeinek a kérdését, a szociológiai intézményesedés kérdését és a nemzetivel kapcsolatos értékkérdéseket.

a.)

Amikor azt írtam, „hogy a [kialakuló] szociológia magátólértetődően és *hallgatólagosan* elfogadta a nemzetállami keretet, amelyen belül a tárgyául választott társadalmi világot értelmezte” (Némedi 2000: 8), akkor nem tettem világossá sem az „elfogadta”, sem a „keret” kifejezéseket. Most megpróbálok pontosabb lenni.

Keretről beszélvén a megismerés előfeltételezett, de az állításokban meg nem fogalmazott alkotórészeire gondolok. Amikor a társadalomról való gondolkodás elkezdődött, ezek az előfeltételezett megismerési elemek – érthetően, de nem valamiféle egyetemes szükségszerűségnek megfelelően – a nemzetállamnak nevezett területi államok által kialakított képzetekhez kötődtek. (Területinek azért nevezem inkább, mint nemzetinek, mert a 19. század második felében, a szociológia kialakulásának korában több nagy európai állam nem felelt meg a nemzetállam 20. századi kritériumainak, ugyanakkor mindegyikre jellemző volt, hogy kizárólagos joghatósággal rendelkezett egy jól meghatározott, tehát egyértelműen körülhatárolt terület felett.) Amikor a filozófiából, morálfilozófiából és egyéb helyekről származó elemekből a modern társadalomtudományok kezdtek kialakulni, természetesen vetődött fel a kérdés, hogy miképpen lehet tárgyakat meghatározni. A politikatudomány előzményét képező, államra és politikára vonatkozó elméletek számára ez nem volt különösebben kérdéses: a szuverén területi államok belső, az alattvalókhöz, később polgárokhoz fűződő viszonyait és e szuverén államok egymás közötti kapcsolatait vizsgálta. Magától értetődően és bevallottan a területileg meghatározott, intézményekben megtestesülő (nemzet)állami keretekben gondolkodott. A piaci folyamatokat elemző gazdaságtannal kicsit más volt a helyzet. Elvileg a piac semleges az állammal szemben. Gyakorlatilag természetesen a piacok mint államilag kontrollált belső piacok jöttek létre. Nem csoda, hogy a gazdaságtannak nemcsak az árak, bérek és a profit volt a problémája, hanem az adózás, a vámok és általában az állami beavatkozás kérdései. Az új tudomány tehát a *nemzetek* gazdagságáról szóló *politikai* gazdaságtan, illetve *nemzetgazdaságtan* lett. A területi illetve nemzeti állami megismerési keret tehát itt is (bár a politológiától eltérő, mert az állami akciókat sokszor negatívan szemlélő módon) magától értetődő és bevallott volt.

A szociológia – némileg leegyszerűsítve a dolgot – a gazdaság és az állam között üresen hagyott s jobb híján társadalomnak nevezhető területtel kezdett el foglalkozni (abban az értelemben, hogy az intézményesülő szociológia elutasította, hogy a politikai akaratképzés tudományos és jogi kérdéseivel, illetve a gazdaságosság kérdéseivel törődjön). Ugyanakkor örökül kapta a 17-18. század társadalomfilozófiájától és politikai gondolkodásától azt a képzetet, hogy a társadalom valamilyen körülhatárolható egység, emberek meghatározható halmaza. (Az is mutatja ezt, hogy a szociológusok felváltva és különösebb elméleti töprengések nélkül használták a társadalom szó egyes és többes számú alakjait, amelyek pedig szigorúan véve igencsak különböző jelentésűek.) A modern társadalomfogalom kialakításában kulcsszerepet játszó szerződésfogalomból következett, hogy a szerződők társadalmá elvileg meghatározható számú egyedből áll. Ugyanakkor a modern társadalomfogalom eltávolodott a latin eredeti *societas*-fogalomtól, amely egy adott, konkrét célra összefogó társaságra utalt. A vallásháborúk után világossá vált, hogy az egy társadalomban élő embereket csak egy közös törvényes főhatalom alá rendeltség kapcsolja össze, mert céljaik eltérőek. A társadalom nem lehetett más, mint a területi állam legitim főhatalma alá rendelték összessége. A modernitás politikai történései után, amikor a létező hatalmakkal szemben a nemzet mint politikai társadalom több ízben sikeresen lépett akcióba, persze mégis definiálódott egy közös cél: a nemzeti önérvényesítés.

Összefoglalva: a modern társadalomfogalom a területi, nemzeti állam korrelátumaként jött létre. A politológiával és a gazdaságtannal szemben azonban a szociológiában ez az előfeltevés sok tekintetben rejtett maradt, hiszen a kialakuló szociológia olyan intézményeket kezdett vizsgálni, amelyek a feltevés szerint nem kötődtek nemzetállami keretekhez (így például a korai szociológiában sokakat érdeklő családot). A társadalom modellje hallgatólagosan a nemzetállam közös főhatalma alá vetettek összessége volt, majd egy ugyancsak implicit operációval ezt a fogalmat univerzalizálták (általában anélkül, hogy kifejtették volna, milyen értelme lehet az egész emberiséget magába foglaló világtársadalom fogalmának).

Amikor tehát azt állítottam, hogy a szociológia számára a társadalomfogalom modelljét a nemzetállam jelentette, akkor itt a modell szó a megismerésnek magában a megismerési folyamatban meg nem jelenő előfeltételét jelenti. Erre szokták használni a transzcendentális vagy kvázi-transzcendentális kifejezést, és szépen is hangozna, hogy a modern területi (nemzet)állam képze a modern szociológiai társadalomfogalom kvázi-transzcendentális előfeltétele, de a fenti magyarázat után azt hiszem nem kell ilyen, újabb félreértésekre vezető műszavakat bevezetni.⁴

Világos, hogy a nemzetállam mint modell nem jelenti azt, hogy a szociológusok abban az értelemben nemzetállami keretekben gondolkodtak volna, hogy elméleti nacionalisták lettek volna, mint ahogy a történészek egy jelentős része az volt, amennyiben a nemzet(állam)i célokat a történelemben fellelhető legmagasabbrendű céloknak tekintették. A szociológusok elég nagy része manifeszt hitvallásaiban inkább mérsékeltlen

4 Ez az állítás tehát nem a „társadalom lényegére” vonatkozik. Azt természetesen úgy is el lehet képzelni, ahogy (nem egyedül) Léderer Pál teszi, aki szerint az nem rendelkezik a természeti világhoz hasonló objektivitással, hanem egy állandó alkufolyamatban maguk az „alkotóelemek” (a cselekvők?) konstruálják meg (Léderer 2002: 230). A társadalomelmélet szükségképpen mindig explicit állításokat tartalmaz, különben nem lenne elmélet. A „nemzetállami modell” nem elméleti modell, hanem az elméleti modell megalkotásának feltétele.

hazafias vagy kozmopolita volt. Két különböző szintről van szó: az egyik az elmélet nem kifejtett keretfeltételeit, implicit meghatározásait, a másik az elmélet explicit állításait jelenti. A legszebb eset e tekintetben Durkheim, aki mint pozitivista természetesen egyetemesen érvényesnek vélt állításait függetlenítette minden nemzetállami kerettől, mint elméleti gondolkodó – ezt a vitát elindító cikkben idézett Touraine-tanulmányok szépen bemutatták – spontánul a nemzetállami modellt vette társadalomfogalmában alapul, és mint közszereplő patrióta volt. A Vaskovics László által felsorolt ellenpéldák közül (Vaskovics 2002: 153) Weber érdemelne elemzést. Weber pályája egy jelentékeny szakaszán elméleti értelemben nacionalista volt, és fontos politológiai fejtegetései (a bürokrácia kérdését is ideértve) magától értetődően a szuverén területi (nemzet)állam problémáihoz kapcsolódtak. Ugyanakkor a *Wirtschaft und Gesellschaft* fogalommutatója (a nem Webertől származó cím ellenére) csak két vonatkozásban utal a *Gesellschaft* fogalomra: egyfelől a gazdasági társaság értelmében, másrészt a rendi társadalom értelmében – vagyis nem élt a szociológusok többsége által használt társadalom-fogalommal.⁴

Fogalmi vonatkozásban természetesen problémát jelent, hogy a szociológusok egy jelentékeny része implicit elméleti feltevései tekintetében egy olyan 19. századi modellhez kötődik, amely – mint az elméletnek plauzibilitást adó politikai valóság – eltűnően van. E vonatkozásban a Lakatos László által emlegetett „új középkor” (Lakatos 2001: 84–5) nem is olyan abszurd gondolat. A fogalmi modellből azonban semmi nem következik az implikált értékekre.

b.)

Ha a vitát tekintjük, a legkevésbé problematikusnak az intézményesedés és a nemzeti keretek viszonyának a kérdése tűnik. A szociológia a 19. század elején az egyes államok felsőoktatási és kutatási rendszeréhez igazodva különböző formákban intézményesült. Ezek a különbségek – és mindenekelött alapjuk: a felsőoktatás nemzeti oktatási nyelve (kizárólag az úgynevezett fejlett világban!) – bár meggyengülve, mindmáig megmaradtak. Ugyanígy megmaradt belátható gyakorlati okokból az, hogy a szociológusok a körülöttük levő társadalmat vizsgálják (ezt így szoktuk mondani: a saját társadalmukat vizsgálják, de már ebben a kifejezésben is benne vannak a fentebb említett rejtett előfeltevések). Ez is változik persze, például az összehasonlító kutatások jóvoltából.

Ha nem a vitát, hanem a valóságos folyamatokat tekintjük, akkor persze ebben a vonatkozásban merülhet fel a legtöbb kérdés. Csak néhányat említek: milyen lesz a tömeges, szükségképpen a helyhez, az adott társadalmi környezethez kötött felsőoktatás és az egyetemes érvényességre törekvő tudományos képzés viszonya?; hogyan globalizálódik a felsőoktatás?; mi fog történni a társadalomtudományokban általában a nemzeti nyelvekkel? és ezt még lehetne folytatni.

4 Más szavakkal: lehet valaki elméleti értelemben kozmopolita úgy, hogy a társadalom fogalma kialakításában a nemzetállam modelljéhez igazodik, s lehet valaki úgy elméleti értelemben nacionalista, hogy nem használja a nemzetállami modellhez kapcsolódó társadalomfogalmat.

Saad József emelte ki a tudományos globalizálódás és gyarmatosítás nálunk már egy évtizeddel korábban is vitatott kérdéskörét (Saad 2001: 65–70). Az e téren megmutatózó ellentmondások dolgában egyetértek vele. A tudományban megismerés és hatalom nem ellentétesek, hanem összefonódnak. Itt nemcsak arról van szó (de arról is), hogy a finanszírozás intézményei szükségképpen hatalmi centrumokként is működnek. Eddig ezek a centrumok a nemzetállami keretekben gyakorolták a hatalmat,⁵ de ma az igazi tudományos hatalom is globalizálódik. Arról is szó van, hogy láthatatlan hatalomként működik a tudományos centrumok téma-meghatározó képessége és a tudományos elismerés szétosztásában megmutatózó ereje.⁶ Természetesen, a tudományos publicisztikában nagyon szép dolgokat lehet a nemzetközi együttműködésről, a tudósok önzetlenségéről és az érdemek szerinti érdekmentes elismerésről írni. Ezeknek az öndícsérő szövegeknek a valósághoz sosem volt túl sok köze.

Úgy gondolom, hogy a tudományok – és a szociológia – jövőjét az fogja eldönteni, hogy miként fog ez a nemzetközi tudományos (egyszerre kommunikációs és hatalmi) hálózat kialakulni, milyen új intézményes formák jelennek meg, és milyen lehetőségek mutatkoznak majd a hatalommal való szembenállásra (legyünk foucauldianusok, és hatalomról beszélve mindig harcot is mondjunk).

c.)

Az előző fejtegetés átvezet az utolsó, a nemzeti kapcsán megvitandó kérdéshez. Globalizmus és egyetemesség vagy nemzeti értékörzés – Saad József és Somlai Péter hozzászólásában ez a két értékálláspont látszik egymással szembeszegülni. Magam majdnem teljesen Somlai Péterrel értek egyet, azzal, ahogy értelmezi a (megállíthatatlannak tűnő) globalizáció folyamata és az egyetemesség elve mint értékszempont közti kapcsolatot (Somlai 2001: 79–80). Habermas fejtegetései nagyon meggyőzőek azzal az állítással kapcsolatban, hogy aki érvel (és nem üt), pusztán ezzel kényszerűen feltételezi az egyetemességet abban az értelemben, hogy „bárkinek” megengedi, mint elvi lehetőséget a vitába, az érvelési folyamatba való belépést. Weber ezt úgy fejezte ki, hogy a tudósnak úgy kell állításait kifejteni, hogy azokat „még egy kínai is” megértse. A weberi megfogalmazás enyhén szólva nem éppen szerencsés, de az alapgondolat helytálló. Ha valaki a lehetséges vitapartnerek közül bizonyos csoportokat eleve kizár, érvelését nem tekinthetjük tudományosnak, kijelentéseit a szó szoros értelmében nem

5 A nemzetállami hatalmi centrum döntései nem voltak kevésbé önkényesek, mint a globálisokéi. Saad József arról ír, hogy a globális centrumokhoz való igazodás a kisállami tudósoktól „harakiriszerű önfeladást” (Saad 2001: 66) követel. Hasonló hangnemben írhatott volna és írhatna ma is sok vidéki kutató a budapesti centrumra utalva.

6 Jelenleg az Egyesült Államok tudománya foglalja el a centrum pozícióit, a szociológiában nagyon erősen. Mielőtt azonban elkezdenénk az ilyenkor szokásos litániát a szociológia amerikanizálódásáról, értsd a rutinszerű, gondolatlan pseudo-pozitivist empirikus kutatási stílus uralmáról, nem árt azt is tekintetbe venni, hogy Amerika nagyon nagy – és az amerikai szociológia és szociológiai hagyomány is. Csak a történetre utalnék: Amerika nemcsak Sumner, Giddings, Parsons és a lazarsfeldianusok, hanem Mead, Veblen, Thomas, Mills és Gouldner is. Arra is gondolni kell, hogy a rutinszerű kvantifikáló tényhajszolást állítólag megalapozó logikái pozitívizmus (és rokonsága) nem amerikai, hanem bécsi és angol eredetű. A sokszor kárhoztatott és a közönséges utilitarizmussal összekevert pragmatizmus valóban amerikai – de humanista.

érvnek tekintjük. Az is nyilvánvaló, hogy itt nem a tényleges részvételi kompetenciák és esélyek eloszlásáról van szó, hiszen belátható okokból a hozzászólás lehetősége mindig korlátozott. Az egyetemesség mint a tudományos beszéd alapelve „regulatív” eszme. Ezen nem változtat, hogy a rá való hivatkozás sokszor tényleges hatalmi pozíciók takarójaként szolgál. Az ilyen eszmék hatékonyságát éppen az mutatja, hogy sokszor még az is, aki ténylegesen bizonyos csoportok kizárására törekszik, úgy tesz, mintha elismerné az egyetemes hozzáférés elvének érvényét. Ennélfogva gyakorlati különbséget jelent, hogy ezt az egyetemességet elismerjük-e, és az egyetemesség elvének gyakorlati jelentőségét és fontosságát nem ássa alá az elvvel való visszaélés bemutatása, mert a visszaélést is csak ennek az elvnek az alapján lehet felismerni.

Abban a rövid megjegyzésben, amelyet a „német” társadalomelmélet mibenlétéről és a „német fizika” lehetetlenségéről tettem, és ami Saád József megjegyzéseit – úgy tűnik – elindította, egy a fentebb kifejtetthez hasonló gondolat játszott szerepet. Úgy gondolom – most is – hogy az NSZK/Nyugat-Németország több mint 40 éves történetének egyik legpozitívabb vonása a „nyugatosítás”, a „német különút” megtagadása (legalábbis a társadalom és tudomány meghatározó tartományaiban), azaz annak az elvnek a megtagadása, amely a fentebbi egyetemességi posztulátum nyílt ellentéte: „am deutschen Wesen soll die Welt genesen”.⁸ Tagadhatatlan, hogy az „átnevelők” 1945 után Németországban egyben „terjeszkedő birodalmak” voltak, mint Saád írta (Saád 2001: 71), s egyikük alaposan „amerikanizálta” is a neki jutott országrészt. De én elsősorban nem a megszálló hatóságok egyébként kétséges hatékonyságú átnevelő programjaira gondoltam, hanem arra a benső indíttatású „múltfeldolgozásra”,⁹ amely egy egész nemzedék gondolkozását alakította át.

Visszatérve a vitacikkhez: hogyan fér meg egymás mellett az a tézis, hogy a szociológia a társadalomfogalom kidolgozásakor modellként a területi/nemzeti államban élő népeiséget mint társadalmat vette tekintetbe, azzal az értékállásponttal, hogy a tudományos érvelő beszéd (de nemcsak az) szükségképpen feltételezi az egyetemességet mint alapelvet? Kiindulásként le szeretném szögezni, hogy mind a „nemzetállami” tézis, mind az univerzalista értékálláspont többnyire mint implicit feltevés működik. Amennyiben a társadalomtudományban explicitté válik, hogy a társadalomfogalom modellje a nemzeti társadalom, a társadalomtudomány „nemzettudománnyá” válik, és amikor ez megtörtént, hirdetői – tulajdonképpen nagyon helyesen – ki is iratkoztak a kozmopolitának tartott szociológiából. Az univerzalizmus mint értékálláspont explicit képviselője nem jár ilyen önromboló következményekkel, csak azzal a kényelmetlen hatással, hogy rendkívül komplikálttá teszi a szerző által elfogadott és nyíltan vallott értékek megalapozását. Ezt kevesen vállalják. Úgy gondolom tehát, hogy szociológusok több nemzedéke működött úgy, hogy társadalomfogalmát – hallgatólagosan – a területi/nemzeti állam népeiségének mintájára modellálta. Minthogy ez hallgatólagos volt, nem kellett szükségképpen konfliktusba kerülnie a tudományos univerzalizmus (általában nem túl igényesen megalapozott) elvével. Mi több: a saját társadalom (a

8 Körülbelül: „a német lényeknek kell a világot meggyógyítania”. Eredetileg Emanuel Geibel (1815-1884) írta a következő két sort: „Und es mag am deutschen Wesen / Einmal noch die Welt genesen”, vagyis „bár a német lényeg egyszer még meggyógyíthatná a világot”.

9 Vergangenheitsbewältigung – nem a múlt legyűrése (elfojtása?), hanem (kritikai) feldolgozása a mai német értelmezés szerint; a múlt pedig nem „két háborúvesztés következményeit” jelenti (Saád 2001: 72), hanem a náci Németországot.

centrumországok társadalma) hallgatólagos mintává emelése elősegítette azt a törekvést, amely e centrumországok társadalomfejlődési modelljét emelte univerzális mintává – annak minden jótékony és kártékony következményével. Ma, amikor a (társadalom)tudományok nemzetállami intézményi keretek közötti szerveződése egyre kérdésesebbé válik, a kényelmes kétértelműség kora a szociológia számára is véget látszik érni.

Saad József (2001) széljegyzetei 1–5. pontjában kifejtett globalizmuskritikai megjegyzései közül sok mindennel egyet tudok érteni. A fentebbi megjegyzésekből bizonyára kiderül, hogy aki az egyetemesség erkölcsi értékét elfogadja, semmilyen vonatkozásban nem kényszerül arra, hogy a tényleges globalizáció gazdasági, politikai és intézményi történéseinek a propagátora legyen. Sőt. De ezt talán nem is kell vitatni.

Véleményünk abban különbözik, amit Saad József (2001) a 6. pontban kifejtett. Ebben a nemzeti és egyetemes közötti egyensúly szükségessége mellett érvel, az általam idézett Belltől származó *bon mot* megfordításával: a nemzetállam úgymond még *éppen elég kicsi* az élet nagy problémái és már éppen elég nagy az élet kis problémái számára (Saad 2001: 68). Ezek szerint a nemzetállamiság az az „európai civilizációs alap”, amit nem szabadna – többek közt a kozmopolita szociológiának – bomlasztani (Saad 2001: 69). Mindezt egy hosszú Palágyi Menyhért idézettel illusztrálta (Saad 2001: 68). Véleményünk különbözik, mert szerintem a nemzetállam már régen *túl kicsi* „az élet nagy problémái” számára, s erre vonatkozóan a tudomány tekintetében néhány érvet már elmondtam. Ezeket nem kell elismételnem. Meg kell viszont mondanom, hogy ama bizonyos „civilizációs alap” tekintetében súlyos értékproblémáim vannak. Nehezen tudom elképzelni, hogy a balkáni öldöklés után (a világháborúk szerezcsére a mi nemzedékünk számára csak a történelmi emlékezetbe tartoznak) hogyan lehet a nemzeti elvet a legfontosabb civilizációs alapnak tekinteni (ha a civilizációt mint értéket tekintjük). A televízió naponta tart szemléltető előadást arról, hogy mennyire nem volt igaza Palágyinak, amikor a világháborúért (az elsőért) a kozmopolitákat is felelőssé tette (a Saad József által idézett gondolatmenet egészét képtelen vagyok racionálisan rekonstruálni). Aligha hiszem, hogy az idézett szofizma tenné Palágyit 21. századi aktualitásúvá (Saad 2001: 68).

3.)

Alig reflektáltak a vitában arra, amit tanulmányomban az értelmiség kapcsán írtam. Be kell vallanom, hogy én sem írtam erről eleget. Alaposabban kellene végiggondolni, milyen volt a tudományos szociológiai diskurzus és az értelmiségi diskurzus viszonya a különböző korszakokban, rendszerekben és országokban. Többet kellene e vonatkozásban beszélnünk a kommunikációs technológiák átalakulásáról, mert azok a sztereotip szövegek, amelyek szerint itt a kormányzatilag is szponzorált hálózati hozzáféréssel már az ideális, emancipált kommunikáció valósul meg, nem túlságosan meggyőzőek. De most nem akarom (és tudom) az elmulasztottat pótolni.

Természetesen az értelmiségi szerepekről kellene beszélnünk, így arról is, „hogy tweed zakókban ... tipikus kelet-európai értelmiségi tv-kerekasztalokon is szeretnénk szónokolni” (Tamás 2002: 148). De talán ennél többről is, mondjuk arról, hogy lehet-

ségesek-e még értelmiségi kerekasztalok. Lehetséges-e még a szociológiában az a fajta „emancipációs gondolkodás”, amelyet a mémökösködő szociológia eszményével olyan szépen állított szembe Huszár Ákos?

A szociológiának mint értelmiségi tudásnak a programja fogalmazódott meg a „kollektív önismeret” tervében (Somlai 2001: 79), s ezt a tervet Lakatos ma is időszerűnek tartja: „a szociológia ugyanis nem csak tudomány, hanem ... a modern társadalom valamiféle öntudata is, egyike azoknak a sajátos formáknak, amelyekben és amelyek révén a társadalom reflektál önmagára” (Lakatos 2001: 88). Ezt a szép megfogalmazást nagyon félrevezetőnek tartom. Egyrészt filozófiai értelemben az öntudat, önreflexió tudatot feltételez, márpedig az egyénfeletti, kollektív tudat, valamiféle kollektív szubjektum feltételezése nagyon kétséges következményekhez vezet. Másrészt társadalmi értelemben is kétes értékű. Az értelmiségtől általában és a kelet-európai értelmiségtől különösen nem volt idegen az a gondolat, hogy eljártssza a társadalmi lelkiismeret szerepét, de ebbe csúfosan belebukott. Ez a fajta jogtalan igény adott ürügyet arra, hogy a Saád József cikkében többször pozitívan emlegetett Helmut Schelsky megírja a kritikai értelmiség bírálatát.⁹ Ahogy a vitát kiváltó előadásban, most sem látom, hogy ki, milyen intézmény, milyen társadalmi csoport lehet a kritikai gondolkodás hordozója. Azt a kritikai értelmiséget, amelyet írásaiban például Szalai Erzsébet keres, nemigen lehet az (egyébként ritka) tv-viták tweed zakósai között megtalálni: ott a politikai harcosok és a nemzetközi társadalomtudományos vállalkozók tűnnek fel. Úgy gondolom, hogy ezek a fogósabb kérdések, mert a tudomány és a szociológia ellesz valahogy. Lehet-e még a globalizálódó világban kritikai értelmiség? Az új kommunikációs struktúrák milyen lehetőségeket nyitnak meg? Ha elmúlt az értelmiség kora,¹⁰ akkor milyen új szerkezetek jelennek meg? Ezekre már itt-ott lehet ötleteket találni, s talán erről kellene inkább beszélni.

9 Helmut Schelsky (1975): *Die Arbeit tun die anderen. Klassenkampf und Priesterherrschaft der Intellektuellen*. Opladen: Westdeutscher Verlag. A könyv főcíme az a populista vád, amelyet minden fajta hatalom és privilégium birtokosai mindenkor oly szívesen emeltek az értelmiségiek ellen: „ti csak beszéltek!”. Schelsky azt szerette volna, hogy a munkát, amelyet mások mások számára mások felügyelete alatt végeznek, ne zavarja semmi.

10 Az értelmiség és a szociológia egyidősek: a szociológia az 1890-es években intézményesült, az értelmiség szót társadalmi csoportra 1898-ban Franciaországban (az egyik dreyfusard deklarációban) alkalmazták.

Irodalom

- Balogh István (2002): Rendszerdifferenciálódás és interpenetráció, *Szociológiai Szemle*, 12 (2): 114–133.
- Huszár Ákos (2002): Sikeres-e a szociológia, *Szociológiai Szemle*, 12 (2): 134–143.
- Lakatos László (2001): Mi a baj a szociológiával, és hogyan nem kéne rajta segíteni? *Szociológiai Szemle*, 11 (3): 78–109.
- Léderer Pál (2002): Mesélj! ... Újabb episztemológiai kollázs összekötő szövegekkel. In Léderer Pál: *A szociológus, a módszerei, meg a szövege. Rögeszme-félék a mesterségről*. Budapest: Új Mandátum, 209–264.
- Némedi Dénes (2000): A szociológia egy sikeres évszázad után, *Szociológiai Szemle*, 10 (2): 3–16.
- Saad József (2001): Tíz széljegyzet Némedi Dénes tanulmányához és recenziójához. *Szociológiai Szemle*, (11) 1: 63–75.
- Sárközy Zsuzsanna (2002): Eső előtt. Reflexiók Némedi Dénes tanulmányához. *Szociológiai Szemle*, 12 (3): 160–167.
- Somlai Péter (2001): Egyetemesség és heterogenitás. (Gondolatok a szociológiáról – Némedi Dénes és Saad József írásai kapcsán.) *Szociológiai Szemle*, (11) 1: 76–84.
- Tamás Pál (2002): A megélt válság, avagy világképek a szociológiában. Hozzászólás a vitához. *Szociológiai Szemle*, 12 (3): 135–149.
- Vaskovics László: Szociológia egy eredményes év után és egy eredményes évszázad előtt? Replika Némedi Dénes Tanulmányára. *Szociológiai Szemle*, 12 (3): 150–159.

KÖNYVEK

Csizmadia Zoltán

ROBERT D. PUTNAM: BOWLING ALONE. THE COLLAPSE AND REVIVAL OF AMERICAN COMMUNITY

(New York: Simon&Schuster, 2000)

A társadalomtudományi szakirodalomban a hetvenes évek közepétől kezdődően komoly szerepet kap a társadalmi tőke fogalma. A téma Mark Granovetter (1988), Pierre Bourdieu (1997) és James S. Coleman (1996, 1998) munkái révén vált egyre népszerűbb tudományos vizsgálati kategóriává. Robert D. Putnam a Harvard Egyetem professzora, az olasz és az amerikai civil társadalommal kapcsolatos munkáival (1993a, 1993b, 1995a) eszmecserére, és konceptuális álláspontjuk újragondolására, vagy megerősítésére ösztönözte a témában érintett szereplőket. Putnam a kilencvenes évektől kezdődően az egyik legfontosabb szereplőjévé vált a társadalmi tőke fogalma és mérhetősége körül kialakult szakmai vitáknak. A bemutatásra kerülő monográfia a *Journal of Democracy* hasábjain megjelent (1995b), az amerikai közösségek válságával és a csökkenő társadalmi tőke kérdésével foglalkozó vitaindító gondolatokon alapul.

Putnam problémafelvetésének az alap gondolata úgy fogalmazható meg, hogy az amerikai társadalom közösségi alapú társulási készségében nagyon radikális, és egy bizonyos pontig szinte láthatatlan *eróziós folyamatok* indultak be a 20. század utolsó néhány évtizedében. A bomlás jelei a közösségi alapú civil társadalom szinte mindegyik szférájában az ötvenes és a hatvanas évek „aranykorszaka” után jelentek meg, annak ellenére, hogy a civil társadalom jövője a prosperitás szempontjából nem rendelkezett fényesebb kilátásokkal a korábbi korszakokban. Persze tisztában van a szerző azzal a ténnyel, hogy az amerikai civil társadalom története több évszázada egy erősödő, majd legyengülő játéktérben formálódik folyamatosan. A közösségi élet, a civil részvételi hajlandóság egy állandó megerősödési és legyengülési folyamat két szélső pólusa között ingadozik, de az utóbbi három évtized folyamatai arra utalnak, hogy az amerikai társadalom darabokra szakadt. Mi történt az amerikai társadalom közösségi társas hajlamával, civil részvételi aktivitásával az utóbbi három évtizedben? A folyamat mögött húzódó változó társadalmi karaktereket a *társadalmi tőke* terminus használatával írja le, és megpróbálja „felboncolni” a negatív tendenciák háttérelmeit is.

A válaszkeresési folyamat összetettségét jól érzékelteti a könyv világos szerkezete, logikai stabilitása. Öt nagyobb részre tagolódik a huszonnégy fejezetből álló munka. A bevezető rész a társadalmi változások alapvető jellemzőit taglalja és felvázolja a társadalmi tőke putnami koncepcióját. A magyarázatkeresés első lépése az alapvető tények és trendek bemutatása, majd a ránk zúduló adathalmaz súlya alatt végre előkerülnek a

miért kérdésre adható válaszok is. A könyv utolsó két fejezete az empirikusan megalapozott feltáró munka következtetéseire építve a lehetséges megoldási alternatívákat tárgyalja, s egy szakácskönyvhöz hasonlóan megadja a problémakezelés receptjeit, bár az összetételi és a sorrendi kérdéseket óvatos nagyvonalúsággal kezeli. A könyv *végző konklúziója* röviden úgy foglalható össze, hogy ha sikeres és fejlődő társadalomban szeretnénk élni, akkor szükségszerűen újra kapcsolatba kell lépünk egymással, újra kell gondolni az individualizmus és a kollektívizmus kategóriáit, és át kell értékelnünk a társulási hajlamról, a voluntarizmusról és a bizalomról alkotott képünket (ez megítélésünk szerint persze nem csak az Egyesült Államokra vonatkozik).

A társadalmi tőke putnami koncepciója

A társadalmi tőke fogalmának problematikájával foglalkozó tanulmányok (Adler–Woo Kwon 1999; Baker 2000; Lin 2001; Portes 1998; Woolcock 1998) „rendezési terveiben” sok elem gyökeresen eltér egymástól, de abban szinte mindegyik megközelítés egyetért, hogy milyen fogalmi irányvonaléhoz sorolja Putnam koncepcióját. Az általa végigvezetett interpretációs séma normatív alapú, a fő témasík a társadalmi integráció, a kölcsönös kötelezettségek és elvárások, a bizalom és a civil részvétel kapcsán domborodik ki. Az elemzés ebben a sémában csoportszinten mozog, a társadalmi tőke a bizalommal, a kölcsönös támogatással azonos, mely egyben alappillére is a kooperatív társadalmi cselekvésnek. A vizsgálati célközeg pedig valamilyen közösségi formáció. A longitudinális adatokra épülő felmérés egy adott országra, vagy esetleg több bizonyos karakterében eltérő nemzetre terjedhet ki.

Az általános társadalmi tőkeelmélet alapelve az, hogy a társadalmi hálózatok *értéket jelentenek*, a hálózatokká szerveződő társadalmi kapcsolatok behatárolják az egyének és a csoportok produktivitási mozgási pályáját. A könyvben „civil erényként” megfogalmazott társadalmi tőke utal az egyének közötti relációkra, a kapcsolatokból felépülő hálózatokra, és a hálózatokat működtető generalizált és specializált reciprocitási elvekre is. A társadalmi szerveződés azon jellemzőinek az összességéként írható le a társadalmi tőke, amelyek biztosítják a koordinációt és a kooperációt a kölcsönös haszonszerzés érdekében. Ilyen jellemzők lehetnek a hálózatok, a normák és a társadalmi bizalom. Megítélése szerint a társadalmi tőke abban az esetben a leghatékonyabb, ha a kölcsönös társadalmi kötelek sűrű hálózatába ágyazódik. A szerző a könyv alapját képező témakör fogalmi letisztázásakor felhívja a figyelmet a társadalmi tőke *kétarcúságára*. A „magán jószág”-ként definiált irányvonal az egyéni aspektusokra helyezi a hangsúlyt. Ebben a formában a társadalmi tőke az egyéni érdekek által vezérelt kapcsolatépítés eredménye. A „közjószág” jellege abból adódik, hogy ugyan nem a közösségek alakítanak ki társadalmi kapcsolatokat (nem ők fizetik meg a költségeit), de ennek ellenére részesednek a hálózati mechanizmusok pozitív és negatív következményeiből. A putnami társadalmi tőke koncepció kulcseleme tehát egyrészt az *általános reciprocitás* elve, másrészt az ezen alapuló *bizalom*, amely „megolajozza” a társadalmi élet szinte minden területét, lehetővé téve a kölcsönös előnyök érdekében létrejövő társadalmi kooperációt.

Putnam a pozitívumok mellett nem feledkezik meg a társadalmi tőke árnyoldaláról sem, mivel az a többi tőkeformához hasonlóan *antiszociális célok* megvalósításához is

hozzájárulhat. A témával kapcsolatos alapvető probléma pontosan a pozitív és a negatív külső társadalmi hatások (*externalities*) nyugtalanító kettősségén alapul: hogyan lehet a társadalmi tőke pozitív külső hatásait (kölcsonös támogatás, együttműködés, bizalom, kollektív intézményi/szervezeti alapú hatékonyság) úgy maximalizálni, hogy a negatív hatásokat (szektarianizmus, etnocentrizmus, korrupció, szervezett bűnözés, társadalmi kirekesztés) a lehető legminimálisabbra csökkentsük? A könyv erre a kérdésre komolyan meg sem próbál válaszolni, éppen elég fejtörést jelent a szerzőnek az, hogy miként lehet a közösségi alapú szerepvállalási hajlandóságot, a társulási készséget makrotársadalmi szinten újraéleszteni.

Trendek és mérőszámok

Putnam kutatási alapproblémájának alátámasztására lenyűgöző mennyiségű és meglepően sokrétű adatot gyűjtött össze (a szerző honlapján www.bowlingalone.com/ elérhetőek a felhasznált empirikus források lelőhelyei). Vizsgálati módszerének lényegét röviden *három alapelv* köré csoportosítja: 1) nem nyújthat tudományos értelemben megbízható információt az az adat, amelyet legalább két egymástól független forrás nem erősít meg; 2) a tények és bizonyítékok lehető legszélesebb körét kell áttekinteni minden egyes kérdéskör esetén, alapvetően soha sem lehet megelégedni egyetlen csinos és passzentes mutatóval; 3) a társadalmi tőke és a civil részvételi hajlandóság trendváltozóinak az áttekintése során — a komplex társadalmi keretből következően — a lehető legszélesebb körű empirikus tények ütköztetésére van szükség.

Putnam céljaihoz a statisztikai mérés két módszerét használja. Az első azoknak az információknak a vizsgálata, amelyek a csoportokra és a csoporttagságra, valamint a társadalmi és politikai részvétel mutatóira vonatkoznak (szervezeti és intézményi adattárak, tagnyilvántartások, stb.), a másik metódust pedig a longitudinális kérdőíves adatfelvételi módszerek jelentik (*General Social Survey, National Election Studies, Roper Social and Political Trends, DDB Netham Life Style Surveys*).

A társulási hajlam eróziós folyamatainak empirikus „bizonyítékait” *hét dimenzióban* vonultatja fel. A részvételi hajlandóságot a politika, a társadalmi szerveződések és a vallási aktivitás kapcsán ismerteti, áttekint a munkahelyi kapcsolatok változási tendenciáit, az informális — főként családi, baráti és szomszédi — kötelékek sajátosságait. Két fejezetben tárgyalja az altruizmus, a voluntarizmus, a filantropia társadalmi megnyilvánulásának nyomait, valamint kitér a reciprocitás, a becsületesség és a bizalom (a társadalmi tőke alapvető elemei) alakváltozásaira is (*1. táblázat*).

Putnam adatai arról tanúskodnak, hogy az amerikai társadalom szervezeti és egyéni alapú társulási készségének a mutatói minden egyes vizsgálati dimenzióban *radikális csökkenésnek* indultak a hatvanas évek végétől, a hetvenes évek elejétől kezdődően (a negatív trendek százalékos értékei bizonyos esetekben csak tíz–tizenöt, míg máskor akár ötven–hatvan százalékos relatív csökkenésekre utalnak). Azóta folyamatosan csökken a választói részvétel, háttérbe szorul a szervezeti tagság, a politikai szerepvállalás (például egy pártban), egyre több állampolgár határolódik el az aktív egyéni vagy csoportos véleménynyilvánítástól (levél, petíció, tüntetés). Ezzel párhuzamosan a civil szektor intézményi és tagsági arculata is radikális változásokon ment keresztül. Háttér-

I. táblázat

A társadalmi tőke és a civil társulási hajlandóság trendváltozói

A társadalmi tőke mutatói	
<i>Politikai részvételi hajlandóság, politikai érdeklődés</i>	
A szavazók %-os aránya az elnökválasztásokon Valamilyen tisztség betöltése szervezetben, klubban Részvétel a közösségi gyűléseken, rendezvényeken Levéliás a politikai szereplőknek (országos és helyi) Levelet írásújságok, magazinok szerkesztőségébe	Politikai pártban szerepvállalás Tagság helyi szervezeti bizottságban Részvétel politikai tüntetésen, felvonuláson Petíció gyűjtése, vagy aláírása Indult politikai tisztség betöltésért
<i>Civil szerepvállalás</i>	
Non-profit szervezetek száma (1000 főre) Az egy szervezetre jutó tagok száma Hivatalos tisztség vagy bizottsági tagság civil szervezetben	Tényleges tagságon alapuló szervezetek száma A részvételi tagsággal rendelkező tagok száma egy szervezeten belül Az egy szervezetre jutó éves összejövetelek gyakorisága
<i>Vallási alapokon nyugvó szerepvállalás</i>	
Egyházközösségi tagság (100 főből)	Templomba járási gyakoriság (hetente)
<i>Munkahelyi kapcsolatok</i>	
A foglalkoztatottak szakszervezeti tagsága (%) A foglalkozási alapú szakmai szervezetek tagjainak a száma (relatív aránya) Közösségi érzés foka a munkatársak között	A foglalkozási alapú szakmai szervezetek száma A munkaközösséghez kötődő baráti kapcsolatok aránya az összes baráti kapcsolathoz képest A kölcsönös segítségnyújtás valószínűsége
<i>Informális társadalmi kapcsolatok (a felsorolt társadalmi aktivitások gyakorisága)</i>	
Vacsora étteremben, közös családi vacsora Közös baráti TV nézés, kártyaparti, Pletykálgatás a szomszédokkal Moziba, színházba járás, Sportrendezvények, csapatszintű sportolás	Barát meglátogatása, vagy a barát látogatása Közös reggeli kocogás Közös izsgatás munka után Szórakozóhelyek, koncertek látogatása Tagság olvasói körben, vitaklubban
<i>Altruizmus, önkéntesség, filantrópia</i>	
Önkéntes munka vállalása (évente) Adakozás, segítélyezés	Véradási hajlandóság és gyakoriság Önként, juttatás nélküli segítség barátnak, ismerősnek vagy akár idegennek
<i>Reciprocitás és hialom</i>	
A legtöbb ember becsületes (igen válaszok %-a) Részvételi hajlandóság kérdőíves lekérdezésekben A jog és a közbiztonság területén dolgozó személyek aránya 1000 foglalkoztatottra bontva	A legtöbb ember erkölcsös (igen válaszok %-a) A közlekedési szabályok betartása

Forrás: Putnam (2000). Saját válogatás és szerkesztés.

be szorultak a tényleges tagsággal rendelkező szerveződések, leredukálódott a rendszeres összejöveteleket biztosító szervezeti tagság súlya a civil szektor intézményi szereplői körében, és ezzel párhuzamosan felértékelődött a postai úton szervezett tag-

sági procedúrák alkalmazása a támogatói tábor bővítésének marketingpalettáján. A vallási közösségek korábbi társadalmi súlya (a vallás és az egyházi közösség az amerikai közösségi élet egyik alappillére, mint a civil értékek és normák, illetve a társadalmi szerepvállaláshoz nélkülözhetetlen képességek és ismeretek inkubátora), és a felekezeti hovatartozáson túlmutató vallási gyakorlatok (például a templomba járás) szerepe is módosult a kilencvenes évek közepére. A három eltérő szerveződési forma esetén megfigyelhető párhuzamos hanyatlási jelenségek szorosan összefüggenek a pontosan a hatvanas és a hetvenes évek fordulóján kezdődő *generációs váltással*. Közös háttértenyezőkre utal az a tendencia is, mely szerint minél intenzívebb részvételi hajlandóságot igényel egy adott közösségi alapú szerveződés (akár a politikai, akár civil vagy a vallás területén vizsgálódunk), annál komolyabb veszteségeket szenvedett a tagjai sorában az elmúlt évtizedek mindent átható változásai következtében.

Ellentmondóak a *munkahelyi közösségi szerepvállalásnak* (a különböző típusú társadalmi kötelek jelentős része a munkahelyi környezetben alakul ki) és a munkaerőpiaci részvételhez kötődő szervezeti formákban való tagsági alapú részvételnek a trendjei is (Putnam értelmezésében a munkához kapcsolódó szervezeti formák, mint például a szakszervezetek, a különböző üzleti és szakmai alapon szerveződő társulások, a civil közösségi élet legradicionálisabb formái közé sorolhatóak az Egyesült Államokban). A munkával kapcsolatos szervezeti, részvételi trendek nem árulkodnak egyértelmű bomlási folyamatokról, de felhívják a figyelmet arra, hogy a munkahelyi és a közösségi, társadalmi élettel fokozottabb integrációjára lenne szükség. A longitudinális életmódivizsgálatok adatai alapján Putnam azt a következtetést vonja le, hogy az *informális társadalmi tevékenységek* (informális szocializációs mechanizmusok) a hatvanas évek végétől kezdődően, különböző ütemben ugyan, de komoly visszaeséseket mutatnak, ami többek között abban nyilvánul meg, hogy kevesebb idő jut a vacsora-i beszélgetésekre, a baráti kapcsolatok ápolására, a társadalmi interakciós közegeket is jelentő szabadidős tevékenységekre. Az informális közeg felhígulására utal az is, hogy fokozatosan fellazulnak a szomszédi-baráti kötelek, mint az informális alapú társadalmi kapcsolatrendszer egyik alappillére.

A válságtendenciák boncolgatása kiterjed az *altruizmus és az önkéntesség* társadalmi jelenségére is, mivel Putnam olvasatában a társadalmi tőke mérésének, és a közösségi élet „egészségességének” központi eleme a segítőkészség, az önkéntes, bizonyos esetekben önfeláldozó (legalább is a közösség érdekében) magatartás. Ezt erősíti meg a részvételi hajlandóság, a civil aktivitás, és az altruista magatartás közti komoly korreláció is (pozitív összefüggés figyelhető meg a civil, főként szervezeti, tagsági alapú és az informális csoport alapú társadalmi aktivitás szintje és az önzetlen segítőkészség, adakozási hajlandóság, jótékony magatartás között). A társadalom integráltságának gyengülésére, illetve a közösségi életforma krízisére utal az egyre magasabb fokú passzivitás és közömbösség az imént említett trenddimenzióban.

A trendváltozók sorában kiemelt szerepe van a *reciprocitásnak és a társadalmi bizalomnak* is, mivel az általánosított (generalizált) reciprocitás (Én ezt megteszem érted/neked, most, anélkül, hogy bárminemű közvetlen viszonzást várnék érte cserébe, sőt anélkül hogy akár ismernélek, bízva abban, hogy a későbbiekben te, vagy valaki más viszonzni fogja a szívességet.), illetve ezen mechanizmusok alapját képező bizalom és becsület a társadalmi tőke alappillére, és egyben a sikeres civil alapokra helyezett közösségi élet sarokköve. Az utóbbi három évtizedben elburjánzó bizalmatlanság,

a becsületesség előfeltételezésének a fokozott hiánya alapjaiban rengeti meg a reciprocív interakciós mechanizmusokat, és aláássa a közösségi szerveződési keretek formális és informális szegmenseinek a hatékonyságát, sőt bizonyos esetekben akár a létjogosultságát is.

A lehangoló bomlási folyamatok adatrengetegében végül felbukkannak az ellentendenciák is. A szerző értelmezésben a *társadalmi kiscsoportok*, illetve a nagy *tömegmozgalmak*, valamint az új tömegkommunikációs eszközök térhódításán alapuló *virtuális közösségek* burjánzása jelentős ellenpontja lehet a korábban bemutatott erőzói trendeknek. Egyre nagyobb népszerűségnek örvendenek a privát, informális jellegű, főként rendszeres (és tényleges) interakciókon alapuló csoportok (olvasói körök, támogató és önszorgító csoportok), melyek amerikaiak millióinak az életét segítik emocionális és szociális értelemben egyaránt. A hatvanas években kezdődött a nagy társadalmi mozgalmak korszaka is (polgárjogi mozgalom, diák mozgalom, béke-mozgalom, a homoszexuálisok törekvései, majd a ma is egyre nagyobb integráló erőt jelentő környezetvédelmi és globalizáció ellenes mozgalmak), melyek megcáfolják a pervazív bomlási folyamatokról alkotott vélekedéseket. Az új tömegkommunikációs eszközök által nyújtott technikai lehetőségek kiaknázásán alapuló virtuális közösségek fokozatosan felváltják a hagyományosan, fizikai formában is megnyilvánuló közösségi formációk egyes típusait, új, jelenleg még kevésbé átlátható táptalaj jelentve a civil társulási hajlam számára.

Az utóbbi harminc év szervezeti-tagsági és a longitudinális empirikus kérdőíves adatfelvételek információinak áttekintése alapján Putnam megfogalmazza „ítéletét”, mely a magyarázatkeresést vezérlő problémákat is felvezeti. Az Egyesült Államokban az utóbbi két-három évtizedben a *sűrű kötésű, multiplex, és jól begyakorolt* kapcsolódási formákat felváltották a *laza szövésű, én-orientált, specializált célokra alapozott egydimenziós* viszonystruktúrák. A nagyléptékű, közös történeti múltra visszatekintő, helyi kirendeltségekkel és összetett feladatköörökkel rendelkező “hagyományos” csoportosulások szerepét a rövid futamidejű, egy adott célra összpontosító szerveződések, kiscsoportok vették át, amelyek úgy reflektálnak az amerikai társadalom egyre cseppfolyósabb életkereteire, hogy ugyanolyan könnyen elengedik a tagjaikat, mint amilyen könnyen befogadták. A hét vizsgálati dimenzióban élénk táruló negatív trendvonalak tömkelege arra a következtetésre ösztönöz, hogy a társadalmi tőke erőzói folyamatai az amerikai társadalom szinte minden szintjén és szegmensében megjelentek az utóbbi évtizedekben, és legfeljebb csak a dinamikájuk tér el egymástól, de az irányuk nem.

Lehetséges magyarázatok

Putnam áttekinti az amerikai közösségek összeomlásával kapcsolatos trendekre adható *alternatív magyarázatok* irányvonalait az egyes vizsgálati dimenziókban megjelent szakirodalmak alapján. A kauzális elemek öt nagyobb kérdéskör mentén csoportosíthatók: 1) a gazdasági változások (az üzlet, és az idő társadalmi „nyomása”; az amerikai gazdaság szerkezeti változásai és az ebből következő nehézségek; a nők fokozott munkaerőpiaci szerepvállalása); 2) a család (a kétkeresős családmódelletterjedése; a családi és a házastársi kötelek meggyengülése, széttöredezése); 3) a térbeli mobilitáció és a szuburbanizáció; 4) a technológiai változások (az elektronikus forradalom, a

televíziózás „uralma”); 5) a társadalmi és szociálpolitikai változások (a jóléti állam; a polgárjogi mozgalmak; a hatvanas évek nagy kiábrándulásai; a polgárjogi, kulturális és erkölcsi „forradalmak”). A putnami magyarázatkeresési alapelvek megrostálják a széles palettán mozgó alternatív magyarázó faktorokat. A feltételezett kauzális reláció magyarázó elemének – értelmezésében – minden esetben korrelálnia kell a társadalmi tőke és a civil részvételi hajlandóság általa alkalmazott mutatóival. A hamis összefüggések kiszűrése céljából a lehető legalaposabban meg kell bizonyosodni arról, hogy a változások háttérében ténylegesen a feltételezett magyarázó tényező szerepel-e. Ha az összefüggés fennáll, akkor a feltételezett magyarázó faktor értékeinek is releváns változásokon kell keresztülmennie a vizsgált időszakban. És végül, minden esetben ki kell zárni annak a lehetőségét, hogy a magyarázó elv a magyarázandó jelenség vagy folyamat következménye legyen (tautológia).

A *kétkeresős családmodell* elterjedése és az *amerikai gazdaság átstrukturálódása* miatti változások (a szolgáltatói és információs társadalmi keretek, a globalizálódás) mindenképpen a társadalmi időkeretek beszűküléséhez, és egyre növekvő pénzügyi szorongási tünetekhez vezettek. De a lehetséges magyarázatok ezen alternatívái Putnam szerint, mindössze tíz százalékban magyarázzák meg az általa ismertetett eróziós folyamatokat. Hasonló magyarázó ereje van a *mobilizációs és szuburbanizációs* folyamatoknak is. A földrajzi értelemben vett nagyfokú mobilitás és rugalmasság ára az utazással töltött időszak kitágulása. Ilyen értelemben a mobilitás terjedése és a szuburbanizációs trendek elterjedése a közösségi jellegű aktivitásokra, és a társadalmi kapcsolatok ápolására és építésére szánt időből csippent le egy szeletet folyamatosan. A szegregálódási folyamatok a társadalmi homogenizálódás táptalaját is jelentik, mivel olyan zárt, egységes és redundáns hálózatokat támogatnak, amelyek ritkán tartalmazzák a nagyfokú heterogenitással jellemezhető hídserű gyenge kötések, sőt bizonyos esetekben meg is gátolják az ilyen típusú társadalmi összefonódások kialakulását. Az elmúlt három évtizedben lezajló *technológiai változások* és a tömegmédiá társadalmi szerepvállalásának kibővülése megteremtette az elektronikus szórakoztatóipar térhódításának az alapjait a rekreációs tevékenységek palettáján. A főként individuális alapokra helyezett elektronikus szórakozási formák (különös tekintettel a televíziózás) a szabadidő jelentős részét privilegizálják. Minél dominánsabb szórakozási formát jelent az individualizált elektronikus média, annál izoláltabbak, közömbösebbek és passzívabbak az emberek. Putnam a legnagyobb hangsúlyt a televíziózásra fekteti, és egy új TV-generáció jellemzőit is felvázolja (a napi televízió-nézés órászáma nagyon magas, a háttértévezés dominánsabb mint a célirányos, egyre nő a csatorna-szörfösök aránya, a tudatos információszerzésen alapuló felhasználói profilokat háttérbe szorítja a kizárólag szórakozási céllal jellemezhető felhasználói profil). Megítélése szerint a technológiai változásokra épülő életvitelbeli változások huszónöt százalékkal magyarázzák a társadalmi tőke eróziós folyamatait. A magyarázatkeresési folyamatban a legjelentősebb faktor az amerikai társadalomban jelentkező *generációs alapú változási tendenciák* jelentik, amelyek ötven százalékban magyarázzák a részvételi hajlandóság és a társulási készség bomlási trendjeit. Összevetette a különböző korcsoportok civil szerepvállalási hajlandóságának eltéréseit 1972–75 és 1996–98 között. Megállapítása szerint, a legfiatalabb generációban (18–29 évesek) majdnem minden vizsgált dimenzióban több mint ötven százalékos relatív csökkenése figyelhető meg a szerepvállalási aktivitásoknak, ami azt jelenti, hogy a kilencvenes évek végének

fiatalságában radikálisan csökkent a civil társulási készség és hajlandóság a hetvenes évek fiatal generációjához viszonyítva. A generációs váltás mentális és szociális kihátsái is nyomon követhetőek az adatokban (öngyilkosság, lelki és fiziológiai zavarok). A társadalmi értékek átstrukturálódása is komoly összefüggésben áll a generációs változásokkal: a fiatal korcsoportokban kevésbé jelent fontos értéket a patriotizmus, ezzel szemben jelentős értéket tulajdonítanak a pénznek és az önmegvalósításnak. Putnam szerint tehát a *legfontosabb oka* a megfigyelt változásoknak az, hogy az amerikai társadalomban egy radikális, generációs alapú átalakulási folyamat ment végbe, amely az értékek és normák, illetve az ezek által koordinált és irányított társadalmi aktivitások jellemzőiben töréseket, vagy legalábbis irányváltozásokat okozott.

Mi a teendő?

A társadalmi tőke bomlási tendenciáinak és lehetséges kauzális faktorainak áttekintése után Putnam felhívja a figyelmet: ha elfogadjuk azt a hipotézist, hogy a társadalmi tőke előnyöket jelent individuális és kollektív, közösségi alapon egyaránt, akkor az első, és legfontosabb dolog az, hogy megértsük a működési mechanizmusát. *Öt működési mechanizmust* különít el a társadalmi tőkével kapcsolatban. A társadalmi tőke: 1) megkönnyíti a kollektív problémák megoldását, mivel receptet nyújthat a „kollektív cselekvés dinamikájára” (potyautas probléma, fogolydilemma, a közlegelők problémája); 2) a közösségi fejlődés és versenyképesség alapja (a gazdasági és a társadalmi tranzakciók költségei csökkenthetők egy magas bizalmi szintű közegben); 3) kiszélesíti a társadalmi életünkkel kapcsolatos látókörünket, tudatállapotunkat (megmutatja egyéni sorsunk miriádnyi összefonódási lehetőségét, és tényleges kapcsolódási pontját a többiekével); 4) biztosítja a sikeres célmeghatározáshoz, és célmegvalósításhoz szükséges információkat (pl. munkakeresés, csapatmunka); 5) a magas bizalmi szintű, társulásra hajlamos közeg megteremtése révén javítja az egyének életminőségét, elégedettségét, pszichés és fiziológiai stabilitását. Ezek azok a Putnam által fontosnak ítélt mechanizmusok, amelyek miatt elengedhetetlen feladat az amerikai társadalom társulási hajlamának az újraélesztése. Az empirikus adatok tükrében Putnam arra a megállapításra jut, hogy az USA magasabb társadalmi tőke indexszel rendelkező államaiban magasabb az oktatás színvonala, jobb a diákok teljesítménye és a gyermekek nagyobb jólétben és hatékonyabb szociális környezetben nőnek fel. Biztonságosabb és fejlődőképesebb lakókörnyezetekben lehet letelepedni, szilárdabb alapokra helyezkedik és dinamikusabb a gazdasági-piaci sikeresség, illetve a vizsgált térség lakópolgárainak az egészségi állapota is (mind biológiai, mind pszichológiai értelemben egyaránt) kielégítőbb azokkal a térségekkel szemben, ahol nagyobb fokú az elidegenedés, a passzivitás, ahol a társadalmi tőke legradikálisabb eróziós folyamatai voltak megfigyelhetőek az utóbbi évtizedekben. A bemutatott tendenciák egyértelműen megerősítik a társadalmi tőke működési mechanizmusainak társadalmi és gazdasági fontosságát, és komoly legitimációs alapot nyújtanak a könyv záró részében megfogalmazásra kerülő cselekvési program számára.

2. táblázat

A társadalmi tőke ki- és újratermelésének szereplői és irányelvei

Szereplők	Társadalompolitikai irányelvek
<i>Oktatás</i>	
<i>Szülők, oktatók, fiatalok</i>	A civil részvételi hajlandóság mértéke ismét érje el azt a szintet, amelyet akkor ért el, amikor az érintettek nagyszülei hasonló korban jártak, de úgy, hogy a társadalmi tőke hídszerű, összekötő szerepe lényegesen nagyobb legyen a nagyszülőkéhez képest.
<i>Munkaerőpiac</i>	
<i>Munkaadók, közhivatalnokok és a munkavállalók</i>	Családbarát és közösségszármazékos munkakörnyezetben dolgozhatnak a foglalkoztatottak, amely nagymértékben hozzájárulna a munkaerő társadalmi tőkekészletének újratöltődéséhez a munkaközösségen belül és kívül egyaránt.
<i>Városfejlesztés</i>	
<i>A települési és a regionális tervezés és fejlesztés szereplői, a közösség-szervezés érintettjei</i>	A társadalom többsége kevesebb időt töltsön utazással, ingázással és több időt fordítson a szomszédai kapcsolatok ápolására, hogy egy integrált gyakorlatos-barát környezetben élhessen, amelyben az elérhető közösségi terek tervezése és kialakítása még több közös baráti és szomszédai összejövetelre adna lehetőséget.
<i>Vallás</i>	
<i>Az egyházak és hitgyülekezetek képviselői, hívők</i>	A mainál jóval intenzívebben vállaljanak szerepet az egyes vallási közösségek életében, de úgy, hogy ezzel párhuzamosan jóval toleránsabbak legyenek a más hitű és eltérő vallási gyakorlatú társaikkal szemben.
<i>Elektronikus tömegmédiá</i>	
<i>„Média mogulok”, újságírók, „internet guruk”, fogyasztó állampolgárok</i>	A szabadidő eltöltésében sokkal kisebb szerepet kapjon a passzív televíziózás, hogy egyre több idő jusson az aktív kapcsolatépítésre és kapcsolattartásra. Törekedni kell olyan új elektronikus szórakoztatási és kommunikációs formák elterjesztésére, amelyek a közösségi szerepvállalást erősítik és táplálják.
<i>Művészet, kultúra</i>	
<i>Művészek, országos kulturális intézmények vezetői, képviselői, művészetbarát állampolgárok</i>	Többen vegyenek részt a különböző kollektív alapú kulturális rendezvényeken, de ne csak passzív vásárlóként, érdeklődőként és csodálóként, hanem aktív szereplőként. A művészet új utakat nyithat az egymástól elkülönülő, gyakran elszigetelt és zárt társadalmi csoportok tagjainak az összekapcsolásában, ezzel is erősítve és színesítve a társulási készséget.
<i>Politika és kormányzat</i>	
<i>Kormányzati hivatalnokok, politikusok, tanácsadók és az összes állampolgár</i>	Sokkal több állampolgár vállaljon feladatokat a közügyekben, növekedjen a politikai és a civil alapú részvételi hajlandóság.

Forrás: Putnam (2000). Saját válogatás és szerkesztés.

A munka kritikai dimenziójának középpontjában tehát az áll, hogy az amerikai társadalom *kapcsolathányos*. A cél a társadalmi tőke ki- és újratermelése, amelynek az első lépése a jelenlegi problémák megnevezése, feltárása és megértése (a most bemutatott kutatási eredmények talán ezen a téren a legsikeresebbek). A közösségi élet újra-élesztése alapvetően két szinten kell, hogy mozogjon: kollektív-szervezeti és individuális szinten. Egyrészt, komoly felelősség hárul a döntéshozókra, a vezetőkre, mivel új és innovatív gyakorlatok kialakítására van szükség az erodálódott civil intézményszervezet és a civil szerepvállalási mechanizmusok területén (új struktúrák, új irányvonalak). Másrészt, ezzel párhuzamosan, felül kell vizsgálni a kollektív cselekvési hajlandóság jelenlegi paradox helyzetét az egyéni aktivitási dimenzióban, meg kell találni az újrapcsolódási pontokat a különböző társadalmi szinteken és szférákon belül, illetve az érintett szintek és szférák között. Ezek a célkitűzések *nemzeti szintű és évtizedekig elnyúló* társadalompolitikai irányelveket jelentenek, melyeknek hét kihívási szférában kell sikereket elérnie (2. táblázat).

Az imént felsorolt célkitűzések megvalósításának módszereiről hallgat Putnam. Persze, mivel ez egy hosszú távú nemzeti szintű reformfolyamat kell legyen, és fel kell, hogy ölelje az amerikai társadalom egészét (mind horizontális, mind vertikális értelemben); ezért nem is várható el a szerzőtől az, hogy a legfontosabb reformterületek összegyűjtésén és néhány általános célkitűzésen kívül bármilyen javaslatot tegyen. A problémák megfogalmazásra kerültek, az ok-okozati folyamatok szövevényes hálózata egy fokkal világosabbá vált, tényekkel lehet megalapozni a társadalmi kapcsolatokban, az együttműködésekben rejlő erőforrások társadalmi hasznát és értékét. A nemzeti szintű vita, az érdekegyeztetés és a társadalompolitikai döntések innentől kezdve nem a társadalomtudományokra háruló feladatok.

Irodalom

- Adler, P. S.–Seok Woo Kwon (1999): Social capital: the good, the bad, and the ugly. <http://worldbank.org/poverty/scapital/library/adler.htm>
- Baker W. E. (2000): *Achieving Success through Social capital*. San Francisco, CA: Jossey-Bass. (Első fejezet: What is Social Capital, and Why Should You Care About It? 1–25.)
- Bourdieu, P. (1997): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Angelusz R. (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 156–177.
- Coleman, J. S. (1996): Társadalmi tőke. In Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.): *A gazdasági élet szociológiája*. Budapest: BKE Szociológiai és Szociálpolitikai Tan-szék, 99–129.
- Coleman, J. S. (1998): A társadalmi tőke az emberi tőke termelésében. In Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: A társadalmi és a kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest: Aula Kiadó, 11–43.
- Granovetter, Mark (1988): A gyenge kötések ereje. A hálózatelmélet felülvizsgálata. *Szociológiai Figyelő*, (3): 39–60.

- Lin, N. (2001): Building a Network Theory of Social Capital. In Lin. N.–Cook. K.–Burt R. S. (eds.): *Social Capital: Theory and Research*. New York: Aldine De Gruyter, 3–31.
- Portes, A. (1998): Social capital: Its origins and applications in modern sociology. *Annual Review of Sociology*, 24: 1–24.
- Putnam R.D. (1993a): The Prosperous Community: Social Capital and Public Life. *The American Prospect*, 4 (13), March 21.
- Putnam R.D. (1993b): *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton N. J.: Princeton University Press.
- Putnam R.D. (1995a): Tuning In, Tuning Out: The Strange Disappearance of Social capital in America. *Political Science and Politics*, 664–682.
- Putnam R.D. (1995b): Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *Journal of Democracy*, 6: 65–78.
- Woolcock, M. (1998): Social capital and economic development: Toward a theoretical synthesis and policy framework. *Theory and Society*, 27: 151–208.

Csurgó Bernadett

SIMONYI ÁGNES (szerk.):
TIZENEGY FALU ÖTVENÖT CSALÁD.
MUNKATUDOMÁNYI TANULMÁNYOK

(„Közösen a Jövő Munkahelyeiért Alapítvány”, *Struktúra-Munkaügyi Kiadó, 2001*)

Az interjúkötet olyan műfaj, amit nehéz kritizálni vagy bírálni. Nem tartalmaz elméleteket és következtéseket, amit elfogadhatunk vagy cáfolhatunk. A problémát alulnézetből, a szereplők szemszögéből ragadja meg, szubjektív élményeket és ismereteket nyújtva az olvasó számára.

A Simonyi Ágnes által szerkesztett *Tizenegy falu ötvenöt család* című könyv is interjúkból és esettanulmányokból áll. A munkanélküliség problémakörét járja körül, az érintettek szemszögéből, illetve azok szubjektív beszámolóira építve.

A munkanélküliség definíció szerint azt jelenti, hogy valamely ország, térség, foglalkozási munkaerőpiacán a kialakult bérszinteken elhelyezkedni kívánók egy része nem, vagy csak rövidebb-hosszabb idő elteltével talál elfogadható munkát. A munkanélküliség fontos és kiemelt gazdasági mutató. A statisztikai táblázatok és arányszámok azonban nem képesek a fogalom valódi társadalmi, illetve individuális jelentésének megragadására. Ezzel szemben a kötet szerzői mellőzve a statisztikai adatokat, a számok világa mögé nézve igyekeznek megragadni a munkanélküliség aspektusait.

A rendszerváltásnak számos, a társadalmi szerkezetet közvetlenül érintő, hatása volt, és mindenekelőtt ide kell értenünk a foglalkoztatási szerkezet átalakulását. A háztartásokat változó mértékben és irányban érintette ez a folyamat. A rendszerváltás egyik legnagyobb vesztesének azokat a családokat tekinthetjük, akik kiszorultak a munkaerőpiacról. Simonyi Ágnes szerint „a munkaerőpiacról távolmaradó inaktívak és az egyre hosszabb ideje munkanélküliségben élők megélhetése, családjaik fennmaradása, gyerekeik sorsa a 90-es évek Magyarországnak egyik legkeményebb és legösszetettebb társadalmi kérdése” (Simonyi 2001: 5).

A kötet szerzői tizenegy súlyos munkaerőpiaci hátrányokkal küzdő magyarországi kistelepülésen készítették interjúkat. A felkeresett falvakban a munkanélküliségi mutatók az országos átlagnál rosszabbak. Az interjú alanyai olyan kisgyermekes családok voltak, ahol legalább az egyik, de nem ritkán mindkét szülő tartósan munkanélküli volt. A falvakat az ország különböző pontjairól választották ki, így északi és déli, dunántúli és alföldi települések egyaránt szerepelnek a mintában.

A vizsgálat során a kutatók falvanként öt-öt munkanélküli családot kerestek fel, a házaspárokkal készített interjúk mellett a falvak önkormányzati vezetőit, és az illetékes munkaügyi kirendeltség munkatársait is megkérdezték.

A könyv döntő hányadát a falvokról-családokról szóló dokumentumok alkotják. Az anyagokat a szerkesztő nem egységesítette, ezért a kötetben az interjúkészítés szinte minden típusára találhatunk példákat. A könyv így nemcsak tartalmi, hanem módszer-

tani szempontból is rendkívül érdekes és informatív: implicit megmutatja a kötetlen, nem irányított interjúk mélységét megközelítő technikától¹ az összehasonlíthatóság kritériumait sokkal inkább szem előtt tartó strukturált interjúig,² szinte az összes lehetséges interjúzási módszer és leírás előnyeit és hátrányait.

A kutatás során alkalmazott interjúvázlat fő témakörei a települések munkaerőpiaci, foglalkoztatási helyzetére és lehetőségeire, a családtagok életútjára, a gyermekneveléssel járó nehézségekre, a munkavállalás körülményeire és lehetőségeire, a szociálpolitikai ellátások szerepére, és általában a családok véleményének, attitűdjének és mentalitásának megragadására vonatkoztak.

Tizenegy falu és ötvenöt család nagyon különböző és mégis hasonló leírását tartalmazza tehát a kötet. Az interjútechnikán túl a kutatói megközelítésben is különbség figyelhető meg az egyes dokumentumok között. Leegyszerűsítve ez azt jelenti, hogy a kutatók egyik csoportja nagyobb figyelmet szentel a falvaknak, tehát a környezeti, társadalmi körülmények oldaláról igyekeznek bemutatni a problémát,³ és a családok mindehhez csak kiegészítésként szolgálnak. Míg a másik megközelítés az egyénekre, az életutakra és attitűdökre helyezi a hangsúlyt, kevesebb figyelmet szentelve a társadalmi környezetnek.⁴ A legtöbb kutató azonban igyekezik többé-kevésbé egyenlő hangsúlyt fektetni a falvak és családok leírására. A kutatás célját, a családok és falvak részletes és a mélystruktúrákat is megvilágító leírását azonban, módszertől és megközelítéstől függetlenül, a kötet minden szerzőjének sikerült teljesítenie.

Az interjúkötet keretein túllépve a könyv három rövid, elemző tanulmányt is tartalmaz. A *Munkanélküliség és munkalehetőségek kistelepüléseken* című részben szereplő, a kötet dokumentumaira épülő elemzések a kutatási tapasztalatok összefoglalásán túl, az összegyűjtött anyagok felhasználásának lehetőségeit is mutatják.

„A munkanélküli ellátásban részesülőkkel, illetve a regisztrációba bekerült munkanélküliekkel a kirendeltség munkatársai megpróbálnak humánusak lenni. Elfogadják, hogy a munkanélküliek kénytelenek olyan túlélési stratégiákat alkalmazni, mint a földművelés, állattartás. Tudják azt is, hogy az ilyen tevékenységekre berendezkedett embereket nem lehet egyik napról a másikra munkába állítani. Igyekeznek elkerülni a felajánlott munkahelyek visszautasításával járó esetleges szankciókat.” (Simonyi 2001: 24)

Simonyi Ágnes *Foglalkoztatási „rend” hátrányos helyzetű kistelepüléseken – kényszerek és adottságok, előnyök és hátrányok* című tanulmánya a kötetben szereplő dokumentumok széles körű felhasználásával elemzi a hátrányos munkaerőpiaci helyzetben lévő településeken adódó munka- és jövedelemszerzési lehetőségeket. A helyi munkaalkalmakat és a települések munkahelyteremtő kapacitását vizsgálja. Ezen a településeken a munkaerő-kereslet döntően szezonális, időszakosság és „fekettség” jellemzi. A munkát kereső lakosság munkába állását az alacsony képzettség és az

¹ Ide sorolható például Orsovai Szilvia Balkányról, Simonfalvi Ildikó Nekézsenyről, Palotai Ilona Tóalmásról, vagy Dögei Ilona Várogról készített esettanulmánya.

² A strukturált interjú legjellegzetesebb példáját a kötetben Dányi Endre, Holczer Gábor és Siomos Angéla Felsővadászról készített leírása mutatja.

³ Ilyen például Dányi Endre, Holczer Gábor és Siomos Angéla felsővadászi, illetve nagygörbői esettanulmánya, vagy Szivák Katalin Ruzsáról szóló leírása.

⁴ Ennek a megközelítésnek jellegzetes példája Dögei Ilona igari tanulmánya.

anyagi stabilitás iránti alapvető igényük korlátozza. A gyenge anyagi és kulturális háttérrel rendelkező családos munkanélküliek számára a stabilitás létfontosságú, minden apró jövedelemváltozásra érzékenyen reagálnak.

A vizsgált családok többsége a kilencvenes években a családalapítással felmerülő lakásigények miatt költözött a falvakba. Simonyi Ágnes kiemeli, hogy ezeknek a családoknak nemcsak az anyagi, hanem az emberi biztonságát is veszélyeztetné, ha máshol vállalnának munkát. *„A megszokott környezetben jobb a bizonytalan, mint az ismeretlenben az, amiről nem lehet tudni, mennyire stabil.”* (Simonyi 2001: 16)

A munkaerő-kereslet és -kínálat alapvetően kötött ezeken a településeken. A felkeresett falvak fontos sajátossága, hogy a közhasznú munkalehetőséget az adott feltételek között a saját képükre formálják. Itt a közhasznú munka célja a munkanélküliek visszaforgatása a szociális ellátások rendszerébe.

Végezetül Simonyi Ágnes hangsúlyozza, hogy ezekben a falvakban a munkanélküliek nem a tétlen, naplopó, semmittevő képét keltik. A helyzetet a „dolgos munkanélküliek” és „lustán kiépülő közjavak” terminusaival jellemzi.

„Amit most elő tudok teremteni, az éhen halni sok, de megélni kevés.” (Simonyi 2001: 27)

Dögei Ilona tanulmánya a munkanélküliségben élő családok életkörülményeit és munkaerőpiaci lehetőségeit vizsgálja. A munkanélküliek családjában a felnőttek és gyerekek szükségletei egyaránt kielégítetlenek maradnak. Alapvető létbizonytalanság jellemzi ezeket a családokat.

Dögei Ilona a munkanélküliek életútját elemzi. Eredményei azt mutatják, hogy a munkanélküli létbe nagyon eltérő életutak vezethetnek. A munkanélküliség okai lehetnek a gazdasági szerkezetváltozás, a képzetlenség és a különböző egyéni jellemvonások is.

A szerző vizsgálja a munkanélküliek túlélési stratégiáit és közérzetét is. Ez a megközelítési mód is jelzi, hogy az összegyűjtött anyagok segítségével a munkanélküliség mély, látens dimenziói is feltárhatóvá válhatnak.

Összefoglalásként kiemeli, hogy a munkanélküliségnek vannak makro- és mikroszintű tényezői is. A makroszintű tényezők között az alacsony bérszínvonal, a helyi foglalkoztatási lehetőségek hiánya és a közlekedési problémák emelhetők ki. A szubjektív, mikroszintű tényezőket tekintve pedig a munkanélkülieket az alacsony iskolázottsági szint, szakképzetlenség vagy a nem piaci képzettség, illetve az önállótlan-ság jellemzi.

„A gyerekek tisztában vannak a család helyzetével. Nem okoljuk egymást. Közösén döntöttünk, közösén bukunk. A gyerekek is tudják mit, hogyan, mennyiért csinálunk, kinek mennyivel, mivel tartozunk — mondja a feleség és erre a férj, gyerekek rábólintanak.” (Simonyi 2001: 46)

Holczer Gábor és Siomos Angéla tovább bővítve az összegyűjtött anyagok felhasználhatóságának körét, *Gyerekek munkanélküli családokban, gyerekszegénység, gyerekmunka – Készül a második munkanélküli generáció?* című tanulmányukban a munkanélküliségi probléma speciális részterületét ragadják meg. A munkanélküli családokban élő gyermekek helyzetét, iskoláztatási lehetőségeit és perspektíváit elemzik. Bemutatják az iskolába járás problémáit, a gyerekek iskoláztatásának anyagi nehézségeit, a tehetségek érvényesülésének gátjait, a szülő-gyermek viszony problémáit és a szociális hátrányok átörökítésének kérdését. Végül kiemelik, hogy a kivételek ellenére

a családok többsége egyik napról a másikra él, nem tud előre tervezni. Jövőképük nincs. A gyermekek pedig ezekben az alkalmi és rendszertelen munkából, illetve segélyekből élő családokban szocializálódnak. Már gyermekkorukban elkezdik az ilyen típusú munkavégzést, és nem látják az iskoláztatással járó felemelkedés perspektíváit.

A kötetben szereplő három elemző tanulmány a dokumentumok széles körű felhasználhatóságáról tanúskodik. A tanulmányokban megjelenő kérdések és problémák azonban az összegyűjtött anyagban rejlő lehetőségeknek csak egy szűk területét érintik. Nagyon sok kérdésre és kutatási problémára adhat még választ ez az anyag, amit a kötet zárófejezetében megjelenő szakmai hozzászólások is jeleznek. Az alkalmazkodás történeti összefüggéseinek kérdése, a létbizonytalanság és kiszolgáltatottság újratermelődésének veszélye, a vezetők és karizmatikus szereplők falvakra gyakorolt hatása, a munkahelyteremtő képesség és a közjavak hiányának problematikája egyaránt megválaszolható lehet a kötetben szereplő esettanulmányok, dokumentumok segítségével.

A *Tizenegy falu, ötvenöt család* interjúkötet tehát olyan anyagokat tartalmaz, amelyek továbbkutatása mindenképpen jelentős és hasznos lehet. Ez a könyv a munkanélküliséggel foglalkozó kutatások fontos forrását képezheti.

SZOBOSZLAI ZSOLT (szerk.): SZOCIÁLIS FÖLDPROGRAMOK MAGYARORSZÁGON

(*Szölnök: Esély Szociális Közalapítvány Regionális Szellemi
Forrásközpont, 2001*)

Elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt fontos, sok szempontból pedig hiánypótló tanulmánykötet került ki az *MTA Regionális Kutatások Központja* – szociológusok alkotta – *szölnöki társadalomkutató műhelyéből*. A korábban jórészt csak szűk szakmai nyilvánosság figyelmét felkeltő publikációk, valamint egy a szociális földprogram társadalmi-gazdasági hátterét, működésének fontosabb országos jellemzőit bemutató kitűnő könyv (Bartal Anna Mária: *A szociális földprogramok*. Budapest: Civilitás Egyesület, 2001) után, ezúttal az érdeklődők szélesebb köréhez szóló, több év empirikus kutatásait, elméleti és módszertani eredményeit összegző, a fejlesztés lehetséges irányait és feladatait is felvázoló könyvet vehet kezébe az olvasó. A népes szerzői gárda a kilencvenes évek eleje óta rendkívül módon megemelkedett falusi munkanélküliség, a területi egyenlőtlenségek érzékelhető fokozódása, s vele együtt a szociális problémák ugyancsak *területileg differenciáltan* történő erősödése szempontjából olyannyira fontos kérdéskör komplex feldolgozására szövetkezett.

A tanulmánykötet aktualitását igazolja, hogy a rendszerváltást követő évek során a magyar társadalomban olyan új típusú jelenségek, súlyos szociális problémák keletkeztek, amelyek új kihívások elé állították a gyors átalakulásnak indult magyarországi szociálpolitikát, főként ami a munkanélküliség, különösen pedig a tartós munkanélküliség tömeges megjelenését és kezelését illeti. A mindmáig tartó súlyos foglalkoztatási válság, mindenekelőtt a hátrányos, sőt *halmozottan hátrányos*, döntően kis- vagy aprófalvas, rurális területeken bontakozott ki, ami feltételezte egy új, az aktivizálható, de a munkaerőpiacról hosszútávon vagy talán véglegesen kiszorult rétegek *céltzott szociális segítségnyújtásának a szükségességét*. A területi egyenlőtlenségek talán legnyilvánvalóbb megjelenési formájaként ugyanis olyan mély szociális feszültségek alakultak ki egyes elmaradott, magas munkanélküliségű kistérségekben, hogy a lakosság jelentős része reménytelen helyzetbe került a munkaerőpiacon. *A figyelem elsősorban az újszerű produktív, azaz aktív szociálpolitikai rendszerek kialakítása felé fordult*.

Az utóbbiak sajátos és egyik legjelentősebb formájaként született meg, illetve újjá a felerősödött szociálpolitikai problémák enyhítése céljából 1992-ben, az egykori Népjóléti Minisztérium kezdeményezésére létrejött (később a Szociális és Családügyi Minisztérium támogatását élvező) *szociális földprogram*, amely a minisztérium mellett működő *Szociális Válságkezelő Programok Kormánybiztosa* által 1991-ben indított, egy a területi hátrányokat kistérségi szinten gondozó *szociális kistérségi válságkezelő program innovatív alprogramjaként* került kialakításra. A két világháború közötti időszak produktív szociálpolitikai kísérleteinek megújítását is jelentő támogatási rendszer a helyi szociális problémák kezelését, elsősorban az önkormányzatok segítségét tüzte ki célul, s ez a régi/új produktív szociálpolitikai eszköz immár tíz éve igyekszik

több-kevesebb sikerrel javítani a globalizációs folyamatoktól elmaradó, rurális térségekben élő népesség felzárkózási és fejlődési (adaptáció-innováció) esélyeit.

Az *Egy aktív szociálpolitikai modell eredményei – 1992–2000* alcímet viselő könyv döntően a szolnoki regionális kutatócsoport szociológusai által végzett, az *Esély Szociális Közalapítvány Regionális Szellemi Forrásközpont* bázisán megindult szisztematikus vizsgálatok, kutatások eredményeit foglalja össze. A *Szociális Földprogramok Magyarországon* című könyv bevezető fejezetei a program újraindítóinak ajánló, a program történetét bemutató és eredményeit értékelő írásait tartalmazza. A további fejezetek a több éven át szisztematikusan végzett hatékonyságvizsgálatok eredményeit, a földprogramban dolgozó roma népesség fontosabb jellemzőit, a résztársadalmak felzárkózási esélyeit, valamint a tartósan működő programok jellemzőit és a szociális földprogramok hálózatfejlesztéssel, referenciahelyek/programmodellek kialakításával kapcsolatos eredményeit közlik. A kutatási tapasztalatok összefoglalása után a földprogramok hálózatfejlesztő és módszertani tevékenységének bemutatása, valamint fejlesztési javaslatok zárják a kötet fő részét.

A tanulmánykötet kitűnően jeleníti meg azokat az erőfeszítéseket és eredményeket, amelyek a szociális földprogram bevezetése után születtek. A szerzők (*Lakner Zoltán, Nagyné Varga Ilona, Serafin József, Susányiné Baranyi Brigitta, Szarvák Tibor, Szoboszlai Zsolt, Veresné Péter Judit*) sokoldalú elméleti, s főként empirikus kutatásai nyomán, *Szoboszlai Zsolt* értő szerkesztésében, a *Szociális és Családügyi Minisztérium* támogatásával olyan szakszerű, részben gyakorlati célokat szolgáló kézikönyv, részben tudományos érdeklődésre is számot tartó munka készült, amely megfelelően reprezentálja a tíz éve indult, Délnyugat-, illetve Kelet-Északkelet-Magyarország tíz megyéjének leginkább hátrányos helyzetű kistérségeiben, a siklói–sellyei aprófalvaktól a Cserehátig, a zalai és külső perifériáktól a szabolcsi, borsodi, békési vagy éppen szolnoki és más válságövezetek kistelepüléséig több mint 300, a földprogram által érintett településre irányuló szociálpolitikai tevékenységet döntően szociológiai, de legalább ennyire szociálgeográfiai és szociográfiai szempontú megközelítésben. A vállalkozás jelentőségét húzza alá az is, hogy a földprogram által kedvezményezett családok száma országosan mintegy tízezerre tehető, s közülük mintegy 40 százalék (számszerint négyezer) a minisztérium által támogatott programba bevont cigány származású családok aránya és száma. Az utóbbi egyben azt is jelzi, hogy a célterületek települési jellemzői, valamint a program eszköztársasága és működési módja alkalmassá teszi a földprogramot arra, hogy *etnikai megkülönböztetés nélkül*, nagy arányban nyújtson segítséget a cigány lakosság számára, amely tényleges népességarányánál jóval magasabb mértékben szerepel a szociális földprogram megkérdezettjei és feltehetően összes résztvevője között.

A szerzők jóvoltából a kötetben szereplő tanulmányok meggyőzően bizonyították, hogy a foglalkoztatási és a szociális válság által fokozottabban sújtott rurális, halmozottan hátrányos térségekben és településeken olyan *produktív programokkal* lehet csak tartós eredményeket elérni, amelyek aktív és értékteremtő közreműködésre kényszerítik a benne résztvevőket. Más szóval az *elsődlegesen szociális természetbeni támogatási tevékenységet jelentő program* révén a támogatott családok az elérhető segélyezéshez képest jelentős, saját munkájuk által teremtett többletbevételhez jutnak természetben vagy pénzben. Az ilyen jellegű szociálpolitikai eszközöknek az eredményességét és sikerét bizonyítják egybecsengően az egyes tanulmányok, a kötet egésze

pedig hosszú távú célként is helyesen sugallja azt, hogy a társadalmi szükségletekre épülő szociális földprogram aktivizáló szociálpolitikai eszközként egyre több hátrányos helyzetű településen válhat a helyi szociálpolitika részévé. A program hatékonysága viszont megköveteli a támogatási rendszer forrásainak a növekedését, és a folyamatos módszertani fejlesztési tevékenységet.

Az előbbiekből következően a földprogram tartalmának tehát hosszú ideig a jövőben is arra kell irányulnia, hogy a mezőgazdasági termelésre alkalmas vagyonnal nem, vagy azzal kismértékben rendelkező, azt hatékonyan működtetni nem tudó, szociálisan hátrányos helyzetű családoknak teremtsen megélhetési, életminőség-javító, egzisztenciateremtő lehetőségeket és esélyeket kedvezményes szolgáltatásokkal, juttatásokkal a háztáji jellegű kistermelésre, illetve állattartásra, az egyéni és közösségi, valamint a helyi erőforrások mind hatékonyabb kihasználásával. Az utóbbi gondolatok kifejtésére alapozódik Szoboszlai Zsolt *A szociális földprogram hatékonysága* című terjedelmes, szerteágazó, mintegy az egész könyv tartalmi vázát alkotó tanulmánya, valamint a *Tartósan működő szociális földprogramok, referenciahelyek és programmodellek* című elméleti és empirikus problémákat egyaránt kifejtő, a regionális szempontokat fokozatosan érvényesítő írása. Ugyancsak említést érdemel a kisebb terjedelmű, de fölöttébb fontos, a Békés, a Hajdú-Bihar és a Jász-Nagykun-Szolnok megyékben a cigánynépességnek a szociális földprogramban való részvételét vizsgáló, kifejezetten empirikus jellegű, szociológiai megközelítésű tanulmánya, amely a szociális földprogram résztvevőit és a program hatásait a *roma kedvezményezettek* szemszögéből, alapvetően a *cigány alminta* értékei szerint elemzi kérdőíves vizsgálat alapján, három alföldi megyében, ahol az almintákban szereplők átlagosan 30,8 százaléka a romák soraiból került ki.

Szarvák Tibor a *Résztársadalmak felzárkózási esélyei* című tanulmányában Békés, Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok, Nógrád és Zala megyékben végzett ugyancsak lakossági kérdőíves szociológiai vizsgálatai alapján kutatja a felzárkózási és fejlődési esélyeket ebben az öt, a területi egyenlőség különböző dimenzióival jellemezhető megyében, alaposan szemügyre véve a szociális földprogramban résztvevők, a szociális program modernizációs aspektusaira, az újrafoglalkoztatás lehetőségeire, a kitörési pontokra, s nem utolsósorban a kistelepülési stratégiák és az információs társadalom összefüggéseire. Inkább az elméleti és módszertani kérdéseket, a szociális földprogramok alkalmazásával és fejlesztésével kapcsolatos hasznos tudnivalókat, gyakorlati kérdéseket feszeget átfogó szociálpolitikai összefüggésekben Nagyné Varga Ilona *A szociális földprogramok hálózatának fejlesztése* című tanulmányában, akárcsak a Serafin Józseffel és Szoboszlai Zsolttal közösen írt következő, a *Fejlesztési javaslatok* címet viselő rövid közleményben. A kötet gyakorlati hasznosíthatóságát segíti a terjedelmesebb függelék, amely fontos áttekinthető adatokat, Cégénydányád, Kázsmárk és Tiszabura és Méra településekről szóló esettanulmányokat tartalmaz Susányiné Baranyi Brigitta, Szarvák Tibor és Veresné Péter Judit tollából. A függelék a program újraindítóinak ajánló, a program történetét bemutató és eredményeit értékelő írásait (Lakner Zoltán, Serafin József, Nagyné Varga Ilona) tartalmazó bevezető részekkel együtt, mintegy keretbe foglalja a tudományos-szakmai eredményeket közreadó tanulmányokat.

Összességében olyan újszerű, sajátosan komplex műfajú tanulmánykötetet tart a kezében az olvasó, amely nemcsak napjaink egyik súlyos szociálpolitikai kérdésében

mond fontosat, nemcsak az eddig jórészt szűk szakmai nyilvánosságnak szóló információkat teszi hozzáférhetővé rendszerezett, olvasmányos formában, hanem az ötéves kutatási időszak eredményei révén ez a rendkívül rokonszenves munka széleskörű döntéshozói és előkészítői háttér, s ezért a programfejlesztők, a kutatók és a gyakorlati szakemberek számára is hasznos lehet. Talán a vállalkozás legnagyobb érdeme éppen a „sokműfajúság”, a *műfaji komplexitás*, jóllehet a szerzők szinte kivétel nélkül szociológusok, társadalomkutatók, mégis a döntően szociológiai megközelítés szerencsésen társul a szociálgeográfiában és szociográfiában alkalmazott módszerekkel, miközben a területi tudományok elvárásai is mindvégig érvényre jutnak. Mondhatni, hogy miközben a könyv tudományos jellegű munka, bizonyos értelemben formáját és tartalmát tekintve legalább ennyire a szociográfia számos jellemzőjét és jó hagyományait is magában hordozó feldolgozás, amely kifejeződik az alkalmazott formai-tartalmi megoldásokban, a fekete-fehér fényképek közreadásában, s nem utolsósorban izgalmas és olvasmányos jellegében. A tanulmánykötet a szűkebb szakmai körök érdeklődésén túl, minden bizonnyal az érdeklődők szélesebb körének a témairánt újabban megélénkült figyelmét is felkelti.

ABSTRACTS

Miklós Hadas

Physical Training or the Nationalization of Gymnastics

Miklós Hadas' text is an excerpt from a book entitled *Sports and Masculinity* he is currently working on. His starting question is the following: *What explains that in the 20th century Hungary became a "great sports power"?* The answer is attempted through the study of social dispositions, i.e. historically conditioned gendered behavioral patterns of different social groups. It is argued that in the past two centuries of modernity, masculine passions have been channeled into new directions, aggressive fight aimed at destroying the enemy being replaced by civilized competition. In the present text the process is analyzed during which gymnastics, the independent pre-sport of the emerging Hungarian bourgeoisie, is transformed into compulsory physical training in Hungarian state-schools after 1867. German and Swedish type physical trainings are confronted and the strategies of different fractions (exclusion/inclusion/expansion) are also dealt with.

Péter Tibor Nagy

The Sociological Narrative of the History of Education

This study provides an overview of the history of the educational policy in Hungary between 1867–1949. The following main periods of the education policy can be distinguished:

During the period from 1765 to 1867, which is the period of the authoritatively dictated, not-constitutional modernism, there was no relevant co-operation between the sovereign and the civil actors of the educational field.

1.) THE PERIOD OF THE CONSTITUTIONAL EDUCATIONAL POLICY (1867–1920)

From 1867 to 1876 the government aimed to rule and to modernize the education without any relevant co-operation with the local aristocracy. From 1867 to 1890 there has been a balance of power established among the local aristocracy, the church — which was the major contributor to the maintenance of schools — and the VKM (Ministry of Religion and Educational Matters). From 1890 to 1920 there were new players who joined this equilibrium: the industrial and commercial educational societies, the movements of the teacher and schoolmaster and the growing contribution of the state to the maintenance of schools, mainly in respect of the state-schools of the various minorities and the trade schools. Nevertheless, the growing influence of the state was always balanced with another pole, e.g. by the participation of the judiciary.

2.) THE PERIOD OF THE TRANSITION (1920–1934)

The crisis of the equilibrium policy has started after 1919. The main characteristic of this policy is that the balance between the different influences – on one side the secular educational policy of the state and on the other side the influence of the church as financial supporter of the schools – was followed by their cooperation under the guide of the ideology of the Christian Nationalism whereby the situation of the free competition and “equal” opportunities in the education has been replaced by restrictions on origin (*numerus clausus*).

3.) THE PERIOD OF THE EXPANSION OF THE STATE (From 1934)

The state aimed to strengthen its influence on regulating the types of the schools and their control. The system of the different types of schools (elementary school, trade school, high school) became inflexible and this restriction contributed to the division of the society into different classes and to the ideological pressure on the everyday life. The political vocation of the school inspectorate and the intensity of the control are similar to those typical in a totalitarian society.

In a society where there is no respect for the result-oriented professionalism in the commerce and in the everyday life, the education remains authoritarian and ideological, because the goal of such “general” education is *not* to allow the formation of a modern civilized society. Where the upperclass is able to force the vanish of the achievements of the professionalism developed during several decades and in a situation where the ones with better qualities are given worse educational opportunities, it is obvious that building a carrier does not require professionalism, but symbolical knowledge, or not even knowledge, but only a well-established connection to the required upperclass.

Judit H. Sas

The History of the “C”–Building

This article is a part of a comprehensive research conducted by the author on the history of the residents of a building in Budapest by means of the method of “Oral History”. In this paper the history of a Christmas Eve is being described whereby the audience learn to know the characters, their past and their internal relations through their discussions. The event was recorded on video. Therefore it was possible to evaluate the contribution of the method of using video and in a broader sense applying visual materials when conducting a sociological research.

Miklós László – Kyra Tomay

In the Shadow of Westend

The study examines the subject of city rehabilitation by pulling down older buildings. The area designated to be demolished is an apartment block at the corner of Munkácsy Street and Podmanický Street in District 6 in Budapest.

The survey was conducted based on questionnaires and interviews with experts and non-experts. The researchers' main job was to collect information to help the municipalities in order to offer an acceptable substitute housing to the residents. They have included certain broader considerations and questions to this concrete goal.

According to the results, the majority of the occupants agreed on the demolition of their house, mainly because of the physical condition of these houses. However, they did not wish to leave their familiar neighborhood. They wanted to remain in the district, in a similar location. The overall majority of those who live in the neighborhood agreed to the demolition, yet their opinion varied in respect of the eight buildings. Were the residents' choice decisive, the old MÁV-buildings on Podmanický Street would remain intact. Nevertheless, this alternative cannot be considered as a valid choice because of the intent to sell the land in its entirety. The findings revealed a very strong social network in this apartment block. Were the occupants dispersed, this network would disappear; thus, the existing precious social bonds would be broken up. The "case" is not finalized, as the occupants have not moved yet. The researchers intend to follow the future of this community.

Mihály Fónai–Éva Filepné Nagy

The Results of a Research Conducted on the Romany Community in a Specific County

This study summarizes the results of a research conducted on the Romany community in the county Szabolcs-Szatmár-Bereg, in Hungary. The aim of this research was to create a database of empirical data to be used at different social programs in the county. The researchers have targeted to handle the various qualification methods integrally; with other words, besides the qualification of the majority they also applied the identification of the Romany community itself. In addition, the opinion of Romany professionals and the members of the local minority council were taken into account as well. The scope of this research addressed two main topics: the educational background of the Romany students and some aspects of the living conditions of the Romany community in the county. This latter research was based on a survey interviewing a sample of 1005 households.

The situation of the Romany community in the county was examined from different aspects: such as their socio-demographical situation, living conditions, economical activity and educational background, their perception of problems and their attitude on perspectives. The findings did not reveal any significant differences to the overall situation in Hungary concerning many of these aspects; thus the major figures in the county were similar to those determined in the country. In the contrary, the study revealed significant results on the field of the perception of problems and the attitude on perspectives. Among the youth there is an acceptance of the need of higher educational background, which is basically a desired trade school degree at this point. To learn the traditional Romany professions is not any more attractive. The Romany community considers unemployment as its most significant problem and poverty as a result thereof. They are despair and they are looking forward to being supported —

similarly to other underclass groups — by the state and not by the local council or Romany societies, which are considered to be powerless.

Mózes Székely

Global Problems and the Environment

The article presents the findings of a survey conducted in 2000 by interviewing 1000 persons, a representative sample of Hungary's adult population. The results show that at the dawn of the new millennium people think about poverty and environment as one of the most dangerous questions worldwide. From global point of view wars, famine and diseases belong here as well, whereas in Hungary the problem of "Alcohol, smoking and drug-using" is evidently considered to be the most important. The results challenge the popular view about the possibilities of individuals' contribution. Two third of the participants mention concrete actions, with which the individuals are willing to contribute to the solution of these problems. In the public mind, there is a multifaceted but homogeneous system of concepts outlined around the expression of 'global problems'. Firstly, the arrangement of the general terms of serious phenomena varies by different aspects: e.g. certain things are important at world scale, and others for Hungary specifically. Secondly, the complex events both close to and far from us are categorized and classified similarly, and moreover, the ranking of importance are alike at nearly all socio-demographical groups.

Szerzőink figyelmébe!

A Szociológiai Szemle szakmai folyóirat, amely tudományos elemzéseket, ismertéseket és a szociológiai tudomány életével kapcsolatos publikációkat közöl.

1. A beküldött és a lap jellegének megfelelő írásokat szakértők bevonásával a Szerkesztőség bírálja el.

2. A közlésre benyújtott tanulmány még nem publikált és más folyóiratnál elbírálás alatt nem lévő, eredeti írásmű lehet.

3. A tanulmány szövegét nyomtatott kéziraton kérjük leadni, kb. egy ív terjedelemben, A/4-es méretű papíron, széles margóval, kettes sortávolsággal. Kérjük mellékelni a kéziratfájl foplin MS-Word for Windows 6.0 (vagy frissebb verziójú) formátumban, továbbá közölni az összes elérhetőségeiket (munkahely- és lakáscím, telefon, fax, mobil, e-mail) is. Kérjük, hogy a tanulmányhoz magyar és angol nyelvű rövid összefoglalót küldeni szíveskedjenek.

A közlésre elfogadott tanulmányokat a szerkesztőség az Interneten is hozzáférhetővé teszi.

4. A szöveg első lapja a címlap, amelyen csak a szerző(k) neve, a cikk címe (alcíme) szerepeljenek és az esetleges köszönetnyilvánítások *-gal jelölt lapalji jegyzetben.

5. A szövegtörzshöz csak olyan lábjegyzetek kapcsolódjanak, amelyek a főszöveghez fűznek megjegyzéseket, kiegészítéseket stb. Pusztán irodalmi hivatkozásokat tartalmazó lábjegyzetek ne legyenek. Az irodalmi hivatkozások a főszövegben szerepeljenek a következő formában:

– ha a hivatkozott mű szerzője szerepel a szövegben, a név után zárójelben legyen a hivatkozott mű megjelenésének éve és szükség esetén a hivatkozott oldalszám(ok), például: MacIntyre (1967: 35);

– egyéb esetekben (idézet stb.) zárójelben szerepeljen a szerző(k) neve, a megjelenés éve és szükség esetén a hivatkozott oldalszám(ok), például: (Roth–Schluchter 1979: 35).

El kell kerülni az „i. m.”, „i. h.” típusú hivatkozásokat.

6. A szövegben szereplő táblázatokat számozva, címmel ellátva kérjük. A táblázatok címe, az oszlopok és sorok megnevezése, a magyarázatok a cikk nyelvén írójának. Nem fogadjuk el tehát az adatelemző, adatfeldolgozó programokból kikerült nyers, szerkesztetlen, a szövegbe pusztán beillesztett táblázatokat. Amennyiben a szerző ábrát kíván közölni, ezt külön lapon, a kívánt formában megrajzolva kérjük leadni.

7. A szövegtörzs után, külön lapon kezdve kérjük az irodalomjegyzéket. Irodalom címmel. Az irodalomjegyzék a szerzők neve szerint szigorú betűrendben tartalmazza a szövegtörzsben és lábjegyzetben hivatkozott teljes irodalmat olyan módon, hogy a szövegbeli hivatkozásokat az irodalomjegyzékben azonosítani lehessen. Az irodalomjegyzék ne tartalmazzon a szövegben nem hivatkozott művet. Az irodalmi hivatkozások három alapformája folyóiratunkban a következő:

- (a) könyv: Szerző(k) (megjelenés éve): A mű címe. A kiadás helye: a kiadó neve;
- (b) folyóiratcikk: Szerző(k) (a megjelenés éve): A cikk címe. A folyóirat neve, az évfolyam sorszáma (a szám sorszáma): a cikk kezdő és befejező oldalszáma;
- (c) gyűjteményes kötetben szereplő cikk: A szerző(k) neve (a megjelenés éve): A cikk címe. In A gyűjteményes kötet szerkesztőjé(i)nek neve (szerk. vagy ed(s) vagy Hrsg.): A kötet címe. A kiadás helye: a kiadó neve, a hivatkozott írásmű kezdő és utolsó oldalszáma.

Példák:

- (a) Nagy János (1999): *A kert*. Budapest: Kertész Kiadó
- (b) Nagy János (1999): Hogyan öntözzünk? *Kertészet*, 25 (2): 23–35.
- (c) Kis Béla (1999): Mire jó a kapálás. In Nagy János (szerk.): *Kertészkedjünk!* Budapest: Kertész Kiadó, 89–10!.

Szerzőink

Hadas Miklós
BKÁE Szociológiai és Szociálpolitikai Tanszék

Nagy Péter Tibor
Oktatáskutató Intézet

H. Sas Judit
MTA Szociológiai Kutatóintézet

László Miklós
ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet

Tomay Kyra
PhD-hallgató, ELTE

Fónai Mihály
Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza

Filepné Nagy Éva
Gazdaságfejlesztési és Befektetésösztönzési Kft.

Székely Mózes
ELTE Pszichológiai Intézet

Tamás Pál
MTA Szociológiai Kutatóintézet

Vaskovics László
Universitát Bamberg

Sárközy Zsuzsanna
PhD-hallgató, BKÁE

Némedi Dénes
ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet

Csizmadia Zoltán
PhD-hallgató, MTA RKK

Csurgó Bernadett
PhD-hallgató, ELTE

Baranyi Béla
PhD-hallgató, ELTE

CONTENTS

PAPERS

- Miklós Hadas*: Physical Training or the Nationalization of Gymnastics 3
Péter Tibor Nagy: The Sociological Narrative of the History of Education 24

WORKSHOP

- Judit H. Sas*: The History of the "C"-Building 43
Miklós László-Kyra Tomay: In the Shadow of Westend..... 66
Mihály Fónai-Éva Filepné Nagy: The Results of a Research
Conducted on the Romany Community in a Specific County 91
Mózes Székely: Global Problems and the Environment..... 116

DISCUSSION

- Pál Tamás*: Crisis Experienced or Concepts in the Sociology. 135
László Vaskovics: Sociology after and before a Successful Century?..... 150
Zsuzsanna Sárközy: Before it Starts to Rain. 160
Dénes Némédi: Once More about the Successful Century. 168

BOOKS

- Zoltán Csizmadia: *Robert D. Putman: Bowling Alone, the Collapse
and Revival of American Community* 183
Bernadett Csurgó: *Simonyi, Ágnes (eds.): Tizenegy falu ötvenöt család
Munkatudományi Tanulmányok. [Eleven villages and fifty-five
households. Workpapers.]* 194
Béla Baranyi: *Szoboszlai, Zsolt (eds.): Szociális Földprogramok
Magyarországon. [Social Rural Programs in Hungary]* 198

- ABSTRACTS..... 202

A folyóirat megrendelhető a következő címen:

Magyar Szociológiai Társaság
1014 Budapest, Országház u. 30.
(Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 20.)
Telefon: 224-6747; fax: 224-6745
e-mail: mszt@mtapti.hu
<http://kvtr.elte.hu/mszt/>
<http://www.mtapti.hu/mszt>

Éves előfizetési díj: 1 500,- Ft + postaköltség
Példányonkénti ár: 400,- Ft

